

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Personalthistoriske Studier

SAMFUNDET
FOR
DANSK GENEALOGI
OG PERSONALHISTORIE

1879-1979

PERSONALHISTORISKE STUDIER

PERSONALHISTORISKE STUDIER

Vejledende og orienterende artikler
udgivet i anledning af
Samfundet for dansk Genealogi og Personalhistories
100-års jubilæum

1879 – 22. sept. – 1979

Redigeret af samfundets skriftudvalg
ved
HANS H. WORSØE

Forsidebillede: De kongelige ordeners historiograf i uniform. Håndkoloreret tegning i Ordenskapitlet.

Til illustrering af artiklerne er modtaget støtte fra Alfred Goods Fond.

Klicheer og repro: Odense Reproduktion. – Skrift: 10 pkt. Garamond. – Papir: 120 g Winther Cote. – Omslag: 400 g registerkarton. – Tryk: F. V. Backhausens eftf. a/s, Viborg. – Bogbinder: Dams Bogbinderi, Randers.

ISBN 87-87632-20-9

INDHOLD:

Forord, ved formanden <i>Sven Houmøller</i>	7
Opstillingsprincipper og personnummerering i konsangvinitetstavler Af overlæge <i>K. Albertsen</i>	9
Sjællands stifts præstearkiver. Af registrator <i>Finn Andersen</i>	17
Matrikelarkivet og den personalhistoriske forskning. Af kontorchef <i>Svend Balslev</i>	49
Personalhistoriske kilder i grønlandske arkiver. Af forskningsstipendiat <i>Kirsten Elisabeth Canning</i>	57
Hærens arkiv set i forhold til slægts- og personalhistorie. Af major <i>Ib Carl</i>	69
Rigsarkivets og landsarkivernes kildepublikationer og arkivoversigter af personalhistorisk interesse. Af forskningsstipendiat <i>Ole Degn</i>	75
Arkivadresser i Norge og Sverige	88
Slægten og retssystemet. Af professor <i>Ole Fenger</i>	89
Pastor Aage Dahls præstehistoriske samlinger i Rigsarkivet. Af overarkivar <i>Vello Helk</i>	105
Borgerskabets mønstringsruller 1583–1639. Af redaktør <i>Henning Jensen</i>	111
Arkivadresser i Finland, på Færøerne og Island	118
Et udvortes tegn på erkendt borgerværd. Om ordenskapitlets ridderbiografier. Af kongelig ordenshistoriograf, professor <i>Tage Kaarsted</i>	119
Personalhistorie i Erhvervsarkivet. Af arkivar <i>Finn H. Lauridsen</i>	131
Slægtsforskning i udlandet – nogle adresser og hjælpemidler	145
Slægtshistorie/Lokalhistorie. Af lektor <i>Knud Prange</i>	147
Provstikirkebogskontorerne inden for den norddelbiske luthersk-evangeliske kirke ...	162
Byernes brandtaksationer og deres kildeværdi for genealogisk og lokalhistorisk forskning. Af cand. mag. <i>Louise Skak-Nielsen</i>	163
Slægtsforskeren og Københavns Stadsarkiv. Af fuldmægtig <i>Eigil Skall</i>	185
Genealogisk mikrofilm – svenske synpunkter. Af direktør <i>Henric Sollbe</i>	207
Studenterjubilæumsskrifter som personalhistorisk kilde. Af cand. magerne <i>Ole og Jette Kjærulff Tuxen</i>	213
Nogle betragtninger om børn født uden for ægteskab. Deres vilkår og mulighederne for at følge dem og deres forældre. Af arkivar <i>Hans H. Worsøe</i>	243

Forord

Samfundet for dansk-norsk Genealogi og Personalhistorie blev stiftet 22. september 1879 og er således Nordens ældste i sin art. 1927 blev den norske del af *Samfundet* skilt ud som en selvstændig forening Norsk slekts-historisk forening, hvorefter *Samfundets* navn ændredes i overensstem-melse hermed.

I de forløbne 100 år har *Samfundet* anset det som sin fornemste opgave at fremme den genealogiske og personalhistoriske interesse, først og frem-mest ved udgivelsen af *Personalhistorisk Tidsskrift* og desuden en række monografier inden for dets interessesfære og derved fremdrage en lang række hidtil utrykt og derfor vanskeligt tilgængeligt kildestof, suppleret med personalhistorisk læsestof.

Det ville være nærliggende at fejre 100-års jubilæet med udgivelsen af en bredt anlagt håndbog som en grundig vejledning i det genealogiske studium. Imidlertid er Albert Fabritius og Harald Hatt's *Håndbog i slægts-forskning* (1933, 3. udg. 1963) udarbejdet efter principper, som stadig er gældende, og man har derfor valgt at lade den supplere på en række om-råder, specielt angående arkiverne og deres indhold. De enkelte bidrag er skrevet af fagfolk, som hver har beskrevet sit speciale, og man håber her-ved, at bogen på denne måde kommer til at opfylde 2 formål: at blive et værdifuldt arbejdsredskab for slægtsforskeren og en værdig jubilæums-publikation.

Nærværende publikation udgør artikelstoffet fra jubilæumshæftet af *Personalhistorisk Tidsskrift*.

København, i juni 1979.

*Bestyrelsen for Samfundet for dansk
Genealogi og Personalhistorie*

Sven Houmøller

Opstillingsprincipper og personnummerering i konsangvinitetstavler

Af

Kai Albertsen

I. OPSTILLINGSPRINCIPPER

Ved opstilling af konsangvinitetstavler bør følgende forhold tages i betragtning.

1. Der bør være en tydelig adskillelse mellem de grupper af slægtninge til probanden, hvoraf tavlen består:
 - I. Probanden og dennes efterkommere,
 - II. Probandens forældre og deres efterkommere (bortset fra dem, der er behandlet under I),
 - III. Probandens bedsteforældre og deres efterkommere (bortset fra dem, der er behandlet under I og II),
 - IV. Probandens oldeforældre og deres efterkommere ... osv.
2. Fremstillingen skal indeholde overskrifter, der tydeligt adskiller
 - 1) de enkelte grupper af slægtninge inden for hver enkelt sidelinie,
 - 2) de enkelte aners slægtninge inden for hver enkelt gruppe,
 - 3) de enkelte søskendeflokke.
3. En konsangvinitetstavle må opstilles således, at man altid kan se
 - 1) hvem der er en given persons forældre,
 - 2) hvem der er en given persons børn.

Heraf følger:

- 1) at hel- og halvsøskende skal holdes tydeligt adskilte («A's børn med B« og »A's børn med C« skal stå adskilte).
- 2) der skal være henvisninger fra forældre til børn og fra børn til forældre.
- 3) på grund af konsangvinitetstavlens særlige opstillingsmåde skal der være en angivelse af anernes placering i søskendeflokken (f. eks. skal faderens placering angives blandt gruppen af faderens søskende).
- 4) hvis en person på grund af indgifte forekommer flere steder på tavlen, bør hans tilstedeværelse angives tydeligt hvert sted, han forekommer. De mest detaljerede oplysninger anbringes på den plads, hvor han optræder »nærmest« probanden.

4. Fremstillingen skal ikke fremtræde som adskilte efterslægtstavler for hvert af f. eks. de 4 oldeforældrepar, men skal centreres omkring probanden.
5. Fremstillingen skal være generationsvis.
6. Opstillingen kan ske efter slægtskabsgrad eller efter sidelinier (Figur 1 og 2, side 123, Personalhistorisk Tidsskrift. 15 V. 1972). Begge metoder sætter probanden i centrum. Førstnævnte fremhæver nok mest dette, men til gengæld skiller denne form for opstilling efter slægtskabsgrad personer, der føles nært knyttede til hinanden. Det må derfor bero på et personligt skøn, hvilken metode man vil anvende.
7. Det anvendte nummereringssystem skal være enkelt (se det følgende afsnit).
8. Afgrænsning. De fleste forfattere har søgt at føre samtlige undersøgte sidelinier op til nutiden, uanset hvor fjernt slægtskabet med probanden end var. For at kunne få afsluttet arbejdet og holde det inden for rimelige rammer, bør man overveje, om man ikke bør afbryde sidelinierne ved en eller anden vilkårligt valgt slægtskabsgrad i stedet for at føre dem alle op til nutiden.

II. PERSONNUMMERERING

1.

På grund af det ringe antal konsangvinitetstavler, der er publiceret, er de praktiske erfaringer med systemer for personnummerering i sådanne tavler begrænset i modsætning til forholdene ved anetavlen, hvor det fortløbende system (Kekule von Stradonitz' system) nu må anses for at være enerådende, og ved stam- og efterslægtstavlen, hvor et mindre antal systemer hver især har fundet udbredt praktisk anvendelse.

En kort oversigt over systemer for personnummerering i konsangvinitetstavler er givet i en tidligere artikel (Albertsen (1972)). Siden offentliggørelsen af denne artikel er der i Danmark af konsangvinitetstavler kun fremkommet J. B. Strandbygaards »Ane- og slægtskabstavle for M. E. og J. B. Strandbygaard« (1972), hvor der i indledningen redegøres for det anvendte nummereringssystem, der bygger på denne forfatters tidligere publikationer herom.

I denne artikel skal nærmere gennemgås de krav, der må stilles til et system for personnummerering i konsangvinitetstavler, og nogle systemer, der er foreslået, og som har fundet praktisk anvendelse hertil, skal omtales.

2.

De krav, der på forhånd kunne tænkes opstillet til et system for personnummerering i konsangvinitetstavler, må være:

1. Slægtskabet med probanden bør fremgå af betegnelsen.
2. Betegnelserne skal være entydige, dvs. der må ikke være to eller flere personer, der har samme betegnelse.
3. Systemet skal være enkelt og alment forståeligt.
4. Systemet skal uden vanskelighed kunne anvendes i maskinskrift og bogtryk og må derfor ikke kræve særlige tegn (græske bogstaver, streger over symbolerne eller hævede eller forsænkede tal og bogstaver).

3.

Grønvold og Weberg (1917) har publiceret et system, der er blevet anvendt i en meget stor konsangvinitetstavle af Fabritius (1937). Dette system tilfredsstiller ovennævnte krav nummer 1 og 2, men imødekommer ikke de andre.

Imod Grønvold og Webergs system kan indvendes følgende:

1. Betegnelserne er lange og uoverskuelige og typografisk uskønne.
2. Systemet er svært at tilegne sig.
3. Systemet bygger på Lorenz' anebrøk, som aldrig har fundet nogen udbredelse, og som ikke anvendes mere (Wecken (1925)).
4. Ved at vælge ulige tal for mænd og lige tal for kvinder afskæres man fra at erkende den naturlige rækkefølge af individerne i en søskendeflok.
5. Grønvold og Webergs betegnelse for mandlige og kvindelige probander (1/1 henholdsvis 1/2) er i modstrid med Lorenz' oprindelige udformning af systemet, hvor nævneren aldrig kan være større end tælleren. Tælleren angiver antallet af personer i den pågældende generation. Anebrøken kan således ikke finde anvendelse som betegnelse for probanden, som var ubetegnet hos Lorenz.
6. Betegnelserne er uegnede til krydshenvisninger i tavlen og til registre.

Rösch (1955) indbyggede i sit system følgende oplysninger i betegnelsen for den enkelte person:

1. oplysning om den eller de aner, vedkommende stammer fra,
2. et generationsnummer, og
3. et løbenummer.

For hver søskendeflok angives endvidere slægtskabsgraden til probanden.

Det kan altså ses, fra hvilken ane vedkommende stammer og til hvilken generation, vedkommende hører. Løbenumrene begynder forfra adskillige gange inden for hver enkelt generation, nemlig hver gang behandlingen

af en ny anes efterslægt påbegyndes. Det er således ikke muligt umiddelbart af personbetegnelsen at aflæse en persons slægtskab med probanden.

Röschs betegnelser forekommer vanskeligt overskuelige i trykt form. Til generationsnumrene anvender han romertal, og disse kan være såvel positive som negative. Negative tal har aldrig været anvendt i forbindelse med romertal og kom først i brug i forbindelse med de arabiske taltegn. Desuden anvender Rösch 0 (nul) for probandens generation, selv om 0 ikke findes i det romerske talsystem. Tilmed skriver han det som ± 0 . Denne sammenblanding af forskellige talsystemer er aldeles uacceptabel, og Röschs anvendelse af disse symboler er da også forblevet ganske isoleret. Systemet opfylder således ingen af de opstillede krav.

Strandbygaards system (1972) opfylder krav nummer 1, men da det er en udvidelse af forfatterens system for anenummerering, er det vanskeligt at tilegne sig, og betegnelserne for de enkelte personer bliver hurtigt uoverskuelige.

Ingen af de ovenfor nævnte systemer findes derfor at være anbefalelsesværdige.

4.

Det er klart, at de ovennævnte krav let kommer i konflikt med hverandre, især mellem punkt 1 og de øvrige. Det må derfor være rimeligt at diskutere, i hvilket omfang man kan slække på kravet i punkt 1 for at opfylde kravene i de følgende punkter.

Probanden er og bliver naturligvis den centrale person i enhver konsangvinitetstavle. Probanden er ofte også den person, der har opstillet tavlen, og det er derfor forståeligt, at vedkommende ser og føler sig som det naturlige midtpunkt og derfor ønsker, at man af de enkelte personers betegnelser i tavlen direkte kan aflæse slægtskabet med ham. Over for dette – så naturlige og selvfølgelig – standpunkt kan der imidlertid anlægges et andet synspunkt.

Enhver person, der erfarer, at han eller hun er optaget i en konsangvinitetstavle, vil først søge at finde sig selv i tavlen og derefter se efter sine *egne* nærmeste slægtninge, altså opfatte sig selv som en ny proband og så at sige konstruere sin egen konsangvinitetstavle, mens tavlens egentlige proband måske forekommer som en meget fjerntstående person. Jo større en konsangvinitetstavle er (og de, der findes, er store), jo større er chancen for, at noget sådant sker, hvor smertende det end kan være for den, der har opstillet tavlen.

Ud fra sådanne betragtninger må kravet om, at slægtskabet med probanden skal fremgå af betegnelsen for den enkelte person i tavlen, træde i baggrunden.

Alle hidtil foreslåede systemer, der har forsøgt at give udtryk for slægtskabet mellem probanden og den enkelte person, har givet anledning til lange og svært forståelige betegnelser.

Det vil derfor være de færreste personer, der konsulterer en konsangvinitetstavle, der vil have tid eller lyst – eller evne, til at sætte sig ind i et sindrigt nummereringssystem. Dette kan være vanskeligt at forstå for den, som har opstillet systemet, men vedkommende vil jo sædvanligvis have tilbragt adskillige år med sit system før offentliggørelsen og have levet sig ind i dette og dets ejendommeligheder.

Også af denne grund må man opgive tanken om at skabe systemer, hvor man af betegnelsen for en person direkte kan aflæse slægtskabet med probanden. Det må være vigtigt, at andre også kan finde ud af systemet. Dette betyder nemlig, at tavlen bliver benyttet.

Hvis man accepterer dette, bliver det til gengæld muligt at konstruere andre og mere enkle systemer til personnummerering i konsangvinitetstavler.

5.

Alle, der har opstillet konsangvinitetstavler, har imidlertid følt behovet for et eller andet nummereringssystem til at ordne det indsamlede materiale, og uden et sådant vil det næppe være muligt at tilvejebringe overskuelighed i en tavle af denne art.

Løbenumre

Alle publicerede konsangvinitetstavler af større omfang (Fabritius (1937), Rösch (1955)) anvender et *løbenummersystem*. Det samme gør Houmøller (1956), hvis tavle dog er af mindre omfang. Fabritius og Houmøller anvender kun *en* række numre, men Rösch begynder som anført nummerfølgen forfra adskillige gange.

Fabritius og Houmøllers anvendelse af løbenumre giver en fuldstændig entydig bestemmelse af enhver person. Løbenummeret egner sig til krydshenvisninger mellem tavlens forskellige dele og til registre. Systemet er enkelt og let forståeligt. Enhver mulighed for at angive slægtskabet med probanden er dog naturligvis bortfaldet.

En vanskelighed ved anvendelsen af løbenumre optræder dog i hver sidelinie i de yngste generationer, hvor søskendeflokkene endnu er ufuldstændige, hvorfor der stadig kan ske forskydninger i nummerfølgen ved fødsel af flere børn. Denne vanskelighed er dog mindst lige så generende ved de andre nummereringssystemer.

Et simpelt løbenummersystem er altså tilstrækkeligt, hvis man frafalder kravet om, at man skal kunne aflæse personens slægtskab med probanden af betegnelsen for vedkommende. Systemet må derimod anses for at op-

fylde de øvrige krav, som blev opstillet ovenfor. Et sådant system skønnes at være fuldt tilstrækkeligt, når de forskellige grupper af slægtninge angives med overskrifter (faders søskende, moders søskende osv.), og man i øvrigt overholder de sædvanlige konventioner for meddelelse af genealogisk data. (Se også det foregående afsnit om opstillingsprincipper for konsangvinitetstavler).

Halbos system

I en endnu ikke offentliggjort konsangvinitetstavle, der er opstillet efter sidelinier, har Sverre M. Halbo anvendt et personnummereringssystem, hvor betegnelsen for den enkelte person består af et romertal efterfulgt af et arabisk tal.

Romertallet angiver den enkelte persons tilhørsforhold til en af de følgende grupper:

- I. Probanden og hans efterkommere,
- II. Probandens forældre og deres efterkommere (bortset fra dem, der er behandlet i I),
- III. Probandens bedsteforældre og deres efterkommere (bortset fra dem, der er behandlet under I og II),
- IV. Probandens oldeforældre og deres efterkommere ... osv.

Det arabiske tal er et løbenummer, der begynder forfra i hver af de ovennævnte grupper.

De ovenfor nævnte vanskeligheder med de uafsluttede søskendeflokke i de yngste generationer mindskes ved anvendelse af dette system, idet det altid vil være muligt at foretage en definitiv tildeling af numre til personerne i de ældste generationer i hver sidelinie. Dette argument taler stærkt for at begynde nummerfølgen forfra i hver sidelinie.

Dette nummereringssystem forekommer velegnet til personnummerering i konsangvinitetstavler, idet

- 1) enhver person har sin egen betegnelse,
- 2) det er enkelt og alment forståeligt,
- 3) det uden vanskelighed kan anvendes i maskinskrift og bogtryk,
- 4) der er gode grunde til at påbegynde nummereringen forfra i hver sidelinie,
- 5) det let kan anvendes til krydshenvisninger og til registre.

Generations- og slægtskabsbetegnelse

Ved tavler af større omfang kunne man for at lette orienteringen supplere løbenummeret med

1. generationsangivelse,
2. slægtskabsbetegnelse.

Disse to betegnelser i forening vil placere den enkelte person i tavlen i forhold til probanden, men vil ikke være entydig for den enkelte, idet de vil deles af adskillige personer. Det er heller ikke tanken, at de skal indgå som en del af personbetegnelsen. Derimod kunne de uden vanskelighed anbringes som overskrifter, hver gang man påbegynder behandlingen af en ny persongruppe eller i marginen.

Til angivelse af generationsnummer og slægtskabsgrad kunne man tænke sig anvendt det system, der er anvendt af den svenske psykiater Essen-Möller, og som tidligere har været omtalt i Personalhistorisk Tidsskrift (Albertsen (1971, 1972)). En anvendelse heraf strider måske dog mod kravene om almen forståelighed. Det opererer nemlig med positive og negative tal og 0 som generationsnumre og med en biologisk slægtskabsgrad, som adskiller sig fra den mere kendte juridiske definition af slægtskabsgrad. Det forekommer dog vanskeligt at finde en anden og bedre egnet generations- og slægtskabsbetegnelse, hvis sådanne ønskes indarbejdet i konsangvinitetstavlen.

Litteratur

- Albertsen, K.: Slægtskabsberegning. Personalhistorisk Tidsskrift. 15 V 135–150. 1971.
- Albertsen, K.: Konsangvinitetstavlen. Personalhistorisk Tidsskrift. 15 V 121–153. 1972.
- Fabritius, A.: Hans Majestæt Kong Christian X og hans Slægtninge. København, 1937.
- Grønvold, P. og Weberg, O.: Om Personbetegnelse i Slægtskabstavler. Personalhistorisk Tidsskrift. 7 I 225–230. 1916.
- Halbo, Sverre M.: Mine slektninger. Konsangvinitetstavle. (Manuskript).
- Houmøller, S.: Slægtebog for Ulla og Christine Houmøller. København. 1956.
- Rösch, S.: Goethes Verwandtschaft. Versuch einer Gesamtverwandtschaft und Gedanken zu deren Theorie. Neustadt an der Aisch (Degener & Co.). 1954–55.
- Strandbygaard, J. B.: Anc- og slægtskabstavle for Mette Elisabeth og Jenge Pernille Strandbygaard. Århus. 1972.
- Wecken, F.: Familiengeschichtliche Blätter. 1925. Spalte 247.

Kai Albertsen, f. 1930, overlæge. Siden 1968 skrevet en række artikler om teoretisk genealogi i Personalhistorisk Tidsskrift. Adresse: Medicinsk afdeling, Marselisborg Hospital, 8000 Århus C.

Sjællands stifts præstearkiver

Af

Finn Andersen

Da der i midten af det 19. årh. fremkom forslag om indretning af centrale arkiver til opbevaring af præstearkiver, var det dels af hensyn til benyttelse dels af hensyn til bevarelse af præstearkivernes indhold af gamle kirkebøger¹.

Det vistnok tidligste forslag om central opbevaring af pastoraternes kirkebøger fremkom 1842 i et af genealogen, kaptajn J. C. L. Lengnick udgivet skrift »Om genealogiske Undersøgelser som og Kirkebøger, Legater osv.«, og det var helt tydeligt kirkebøgenes betydning for den slægts- og personalhistoriske forskning, der var baggrund for dette forslag. Lengnicks forslag om en central opbevaring af kirkebøgerne havde ikke nogen konkret adresse, og det synes da heller ikke at have givet anledning til yderligere overvejelser eller undersøgelser om behov og muligheder hos de kompetente offentlige myndigheder.

1859 fremsatte bestyrelsen for Sjællands Stiftsbibliotek i Roskilde et »Forslag til Oprettelse af et Stifts-Archiv i Roskilde«², hvori man gik ind for »Oprettelse af et med Bibliotheket forenet Archiv for ældre Kirkebøger og andre Dokumenter af kirkelig eller historisk Interesse og Vigtighed«, bl. a. ud fra den betragtning, »at navnlig de gamle Kirkebøger og andre Dokumenter, der gjemmes som hørende til Præstegaardenes Archiver« ellers ikke havde »Udsigt til at blive tilbørligt benyttet, saalænge der ikke skeer forandring med deres Opbevarelse og Lettelse i Adgangen til at benytte dem«, og endelig mente man med forslaget at opnå en væsentlig grad af sikkerhed for opbevaringen, idet stiftsbibliotekets nye bygning måtte anses som et mere betryggende opbevaringssted end de enkelte præstegårde, og da stiftsbiblioteket endnu ikke var endelig opbygget og indrettet, kunne man yderligere overveje at indrette brandfrie lokaler til forøgelse af sikkerheden.

Det sidstnævnte forslag havde nok med hensyn til benyttelse et bredere historisk sigte end det af Lengnick fremsatte forslag, men indeholdt til gengæld kun et forslag til løsning af problemerne med opbevaring af Sjællands stifts præstearkiver. Forslaget tilstilledes gennem Sjællands stifts biskop Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, men forinden blev det af biskoppen forelagt Sjællands stifts landemode, som af flere grunde

ikke fandt sig foranlediget til at anbefale forslaget, og det synes heller ikke umiddelbart fremmet i ministeriet. Dog fandt ministeriet sig foranlediget til at høre bl. a. geheimearkivaren, og dette førte til et af denne fremsat forslag om, at alle landets kirkebøger ældre end 1750 skulle afleveres til geheimearkivet, hvorimod kirkebøgerne fra 1750 til 1801 skulle opbevares i de respektive stiftsbiblioteker. Dette forslag fremkom 1863, og sendtes med ministeriets cirkulære af 26. juni 1863 til udtalelse hos samtlige biskopper, der samtidig anmodedes om til ministeriet at indberette hvilke kirkebøger og andre dokumenter, der fandtes ved de enkelte pastoraters arkiver. Geheimearkivarens forslag, der kun tog højde for opbevaring af de gamle kirkebøger, fandt dog ikke tilslutning hos biskopperne, der bl. a. påpegede, at central opbevaring i de respektive stiftsbiblioteker frembød en langt større risiko i tilfælde af brand end opbevaring i de respektive præstegårde, idet ikke alle stiftsbibliotekerne kunne anses som egnete eller betryggende opbevaringssteder³.

Spørgsmålet om en central opbevaring af præstearkiverne eller i det mindste disses indhold af gamle kirkebøger synes derefter at være stillet i bero i ministeriet. I de følgende år fremkom flere forslag eller andragender om central opbevaring af enkelte pastoraters kirkebøger; således fremsatte stiftsprovst Rothe 1867 et forslag om, at hovedstadens ældre kirkebøger blev afleveret til Universitetsbiblioteket, men ej heller dette forslag realiseredes⁴. En vis centralisering af ældre Københavnske kirkebøger fandt dog sted i de efterfølgende år, fordelt på følgende institutioner:

1. Universitetsbiblioteket modtog ældre kirkebøger fra Vor Frue, Trinitatis og Skt. Nikolai kirker.
2. Marineministeriets arkiv modtog ældre kirkebøger fra Holmens kirke.
3. Krigsministeriets arkiv modtog ældre kirkebøger fra Garnisons kirke, Frederiks tyske kirke og Citadelskirken.
4. Geheimearkivet modtog ældre kirkebøger fra de øvrige københavnske kirker.

Foranstående ordning og fordeling forekommer umiddelbart mærkværdig, men den kan stort set forklares i, at de nævnte institutioner havde patronatsret til de respektive kirker. Dette gælder dog ikke for de til Geheimearkivet afleverede kirkebøger, idet patronatsretten for en del af disse tilkom Københavns magistrat, men man har dog ikke ment at kunne afgive kirkebøger til ikke-statslige institutioner. Når Skt. Nikolai kirkes kirkebøger var afleveret til Universitetsbiblioteket, skyldtes det, at kirken for længst var nedlagt og kirkebøgerne overdraget Vor Frue kirkes sognepræst.

Generelt løstes spørgsmålet om opbevaring af præstearkiverne sammen med spørgsmålet om opbevaring af øvrige lokaladministrative arkiver ved lov af 30. marts 1889 om oprettelse af et Rigsarkiv omfattende et hovedarkiv i København, nu Rigsarkivet, og tre provinsarkiver, nu landsarkiver,

i henholdsvis Viborg, Odense og København. Forholdet mellem provinsarkiverne og embedsmændene blev nøjere fastlagt i Kirke- og Undervisningsministeriets bekendtgørelse af 10. marts 1891, hvorefter også præsterne arkiver skulle afleveres til provinsarkiverne. Nærmere regler om ordning og aflevering af præstearkiverne blev fastlagt i ministeriets cirkulære af 3. juli 1891, og allerede samme år indkom de første afleveringer fra præsterne til provinsarkivet i Viborg, og 1893 kunne man modtage de første afleveringer ved provinsarkiverne i København og Odense. Indsamlingen af de sønderjyske lokalarkiver, herunder præstearkiverne, kom først i gang 1923 efter indretning af et midlertidigt arkivdepot, der ved lov af 28. april 1931 fik status af landsarkiv.

Mens man under behandling af de omtalte forslag om central opbevaring af præsterne arkiver havde karakteriseret arkivernes indhold ved betegnelsen »Kirkebøger og andre Dokumenter«, fandtes det efter afleveringerne til landsarkiverne påkrævet at udarbejde et mere detaljeret skema over præstearkivernes indhold. Det skema for ordning af præstearkiver, som anvendtes ved landsarkivet i København, havde følgende hovedgrupper:

- A. Kirkebøger, herunder hoved- og kontraminiestrialbøger samt kommunion- og tillysningsbøger.
- B. Libri datici og andre embedsbøger.
- C. Fattigkommissionen.
- D. Skolekommissionen.
- E. Degnen og skolelæreren specielle protokoller og sager.
- F. Varia.

Nogenlunde tilsvarende skemaer er indtil de seneste år anvendt ved landsarkiverne i Viborg og Odense, men nyere afleveringer af præstearkiver har foranlediget udarbejdelse af ændrede skemaer for ordning af disse arkiver⁵.

I den vejledende personalhistoriske litteratur om indholdet af præstearkiverne er hovedvægten tydeligt lagt på beskrivelsen af de arkivalier, der er opstået som følge af præstens virksomhed som embedsmanden, der forestod de kirkelige handlinger, hvorimod de arkivalier, der er opstået som følge af præstens deltagelse i den ikke-kirkelige lokaladministration, ikke har været udsat for en tilsvarende beskrivelse⁶. Forklaringen på dette forhold er egentlig ligetil, idet kirkebøgerne generelt må anses som den væsentligste slægts- og personalhistoriske kilde, der findes i de enkelte præstearkiver, men det bør blot ikke føre til den opfattelse, at det øvrige indhold er af ringe betydning, for det er ingenlunde tilfældet.

Når også benyttelsen af præstearkiverne har fået slagside til fordel for kirkebøgerne, skyldes det selvfølgelig ikke alene den vejledende litteraturs vægtning af arkivernes indhold, men også, måske især, at arkivvæsenet,

herunder landsarkiverne, har givet kirkebøgerne en så høj prioritet i forhold til præstearkivernes øvrige indhold med hensyn til registrering og udgivelse af registraturer.

Allerede 1933 udgav Rigsarkivet en oversigt over Danmarks kirkebøger og deres væsentligste indhold indtil 1891, og denne oversigt er senere ajourført ved et duplikeret tillæg med en oversigt over indholdet af de i landsarkiverne beroende kirkebøger pr. 1. maj 1957, hvortil kommer de af de enkelte landsarkiver udgivne oversigter⁷. Kun Landsarkivet for de sønderjyske landsdele har udgivet fuldstændige registraturer over indhold af præstearkiver. Fra de øvrige landsarkiver foreligger nok registraturer over væsentlige dele af præstearkivernes indhold, men ingen fuldstændige registraturer er udgivet⁸.

PRÆSTENS EMBEDE

Præsten var menighedens sjælehyrde. Han forrettede gudstjenesten i kirken, betjente menigheden ved de kirkelige handlinger og forestod uddelingen af sakramenterne, men lige fra reformationen til langt ned i det 19. årh. var han desuden tillagt en række forvaltningsopgaver af verdslig karakter.

Oprindelig udgjorde hvert sogn med dets kirke og menighed et eget præstekald, men siden reformationen blev det efterhånden almindeligt, at to eller endog flere sogne forenedes til ét præstekald under én præst, hvis geografiske embedsområde således kunne omfatte indtil flere sogne, men de særskilte sognekirker og sognemenigheder opretholdtes som regel. Hvor et præstekald består af flere sogne, kaldes sognet, hvori præsten har sin bolig, for hovedsognet, de øvrige for annekssogne.

Fra indførelsen af den luthersk-evangeliske kirke 1536 havde den gejstlige lokalforvaltning været organiseret på grundlag af en inddeling i stifter, provstier og præstekald, hvis ledelse blev overdraget henholdsvis biskopper, provster og præster. Biskoppen, som umiddelbart efter reformationen benævnedes superintendenten, tillagdes stiftets øverste gejstlige myndighed og førte, bistået af stiftets provster, tilsynet med det kirkelige liv og den gejstlige embedsførelse i de enkelte præstekald.

PRÆSTEEMBEDERNES

OG KIRKERNES MATERIELLE FORVALTNING

For vedligeholdelsen af det materielle grundlag for præsteembedet og for opretholdelse af egen eksistens skulle præsten forvalte de præsteembedet tillagte ejendomme, tiender og andre afgifter, for anden indkomst havde han ikke.

Indtil præstelønningsloven af 4. oktober 1919 beroede præsternes indtægter i alt væsentlig på udbyttet af den præsteembedet tillagte præstegård med tilliggende jorder, tiender, offer og andre afgifter samt indtægterne af eventuelt anneks- eller mensalgods⁹.

Det har således været vigtigt for præsterne og embedet at bevare oplysninger og dokumentation om præstekaldets rettigheder, og det er sandsynligt, at der efter reformationen rundt om i præsteboligerne fandtes en del breve indeholdende adkomst på ejendom og andre rettigheder¹⁰.

Fra overordnet gejstlig side har man lagt stor vægt på disse arkivsager, og i løbet af det 16. årh. udgik fra landemoderne en række befalinger om, at præsterne og provsterne skulle udarbejde registre over kirkernes og præstekaldenes ejendomme, rettigheder og friheder, hvilke registre stedse skulle opbevares hos provsterne¹¹.

Formentlig er de ved præsteembederne opbevarede originaldokumenter efterhånden krævet indleverede til de overordnede gejstlige myndigheder til opbevaring i de såkaldte stiftskister, men forinden er en del af disse betydningsfulde dokumenter blevet afskrevet eller indført i præstens andre embedsbøger og regnskabsbøger¹². Kun få af disse ældre embedsbøger fra det 16. årh. er bevaret, men en del af de deri indeholdte oplysninger om kirkernes og præstekaldenes ejendomme, indtægter og rettigheder har fundet vej til yngre bevarede embedsbøger som *libri datici* eller kaldsbøger o. l. Disse er vel ikke for deres indhold af oplysninger om ejendomme, indtægter og rettigheder af umiddelbar værdi for den personalhistoriske forskning, men det hænder, at der sammen med disse findes fortegnelser over præstekaldets indbyggere, eller dele af indbyggerne, oftest tiendeydere, hvilke kan være af værdi for personalhistorikeren.

Libri datici, kaldsbøger

Da Peder Hersleb 1738 tiltrådte embedet som biskop over Sjælland stift, fandt han, at der såvel centralt som lokalt savnedes systematiske oplysninger om de sjællandske kirker og præstekald, hvorfor han på Sjællands stifts landemode 11. juni 1738 opfordrede samtlige præster til at forfatte en beskrivelse af hvert enkelt præstekald indeholdende følgende hovedpunkter¹³:

1. Kaldet hvad det hedder, i hvilket Herred det ligger, hvor mange decimantes dertil regnes; hvor mange HuusMænd, Familier og præter propter, hvor stor Communicanternes Tal kand være om Aaret?
2. Hvem Jus vocandi nu haver, og om der ere fleere, om de alternere, eller een kalder tvende gange, og den anden eengang? Hvem nu værende Prest og Degn har kaldet?
3. Kaldets Indkomster, naar det eene Aar regnes mod det andet, og det
 - a. Tiendens ohngefærlige Beløb,
 - b. Mensal-Godset,

- c. De trende Høytiders Offere,
- d. Accidentier, hvad de imellem Aar og Dag kand beregnes til, saaledis at det ey regnes efter det første dog saa at mand ikke cr utaknemmelig mod Gud, Kongen og Menniskene?
- e. Om der er noget andet Legatum, Tillæg, eller Beneficium ved Kaldet?
- f. Om der er Capellan i Kaldet, og hans Indkomster?
4. Kirkerne, om de ere fleere, hvem dem eye, om de ere nogen tillagde pro officio, og af den skal holdes ved lige?
5. Seriem Pastorum, saaviit viides kand, og hvad nu værende Prest hedder, hvor gammel hand er, hvor mange Aar, hand har tient?
6. Degne-Kaldets Indkomster, hvad de kand regnes til, hvad nu værende Degn hedder, om hand har været Studiosus, af hvem kaldet, hvor gammel hand er, om hand har Degne Boelig, og om med Jord til, og hvor meget kand saaes, eller uden Jord?
7. Om der er Ordentlig Skole-Huus, bygt af Kongen, eller af Patronen, eller af sognet, hvem nu er Skoleholder, om Studiosus etc.?
8. Om der er Enke i Kaldet, og Hvad Pension hun nyder, og om der er Enke-Boelig, og hvis ingen Enke nu er, hvad Pension dog af Kaldet før har gaaet?
9. Om der i Kaldet er nogen Slags Stiftelse, Legatum, Donation til Fattige, og gudelig Brug, foruden de allmindeligt Fattiges Anstalter?
10. Om der er foruden Prestegaard og Annex-Gaard; hvor stor Prestegaarden i sæden kand regnes; om der er Inventarium ved Prestegaarden?
11. Om der ere Breve, Documenter, eller saadant, som hører Kaldet til, og skal følge Prest efter anden, da de kun kortelig anføres, hvad deris Indhold er?
12. Og hvad nogen selv kand tenke videre, at være nyttig til Efterretning.

Beskrivelser over de enkelte præstekald skulle indsamles provstivis og derefter indsendes til biskoppen, men forinden skulle præsterne indføre en kopi deraf i den bog, som biskoppen i sit næste monitum anbefalede præsterne at indrette i følgende afsnit:

1. Kopi af kaldsbeskrivelsen.
2. Biskoppens og provstens visitatsanmærkninger.
3. Kopier af tabeller over fødte, døde og ægteviede.
4. Acta Synodalia og Monita.
5. Ekstrakter af kgl. forordninger, befalinger, reskripter og øvrighedsanordninger.

Disse bøger findes nu i stort antal i Sjællands stifts præstearkiver under navn af embedsbøger, libri datici og kaldsbøger, og præsterne har flittigt indført nye oplysninger om præstekaldet, kirken, menigheden og meget andet, som den enkelte præst har fundet nyttigt at bevare oplysning om. Lignende embedsbøger ses også bevaret i fynske og nørrejske præstearkiver, nogle ældre, andre yngre, men først gennem et kancellicirkulære af 6.

Af Kaldsbeskrivelsen over Slotsbjergby og Sludstrup sogne 1738. Et eksempel på at præsten under beskrivelsens pkt. 1 foruden de obligatoriske summariske oplysninger om folketallet har medtaget en fuldstændig folketælling.

Bierbøe og Skudstrup Sogner

Bierbøe Sogn og Bye

i Bierbøe i fordom til halvt Slots eller Præst Bierbøe i
 a Ligger ind i Slagelse Provind 2 Mil fra Slagelse.

1 Løste regnsk Decimaates 27, med fulde og frade
 Jaar, men et Aar 23 forde Jaar, unelig.

Bierbøe Jaar 23 Jaarmand

Mand og Hustru,	Vn, Karl	Løst, Pige	Gaar mange Personer.
N. Anders Jensen og Anna Johansd.	---	1 Løst Sofie 2aar 1 Pige Christian 3aa	---
N. Peder Christensen Anna Hans Datt.	1 Søn Hans 12aar 1 Datter Christian 8aar	1 Løst Peder 18aar 1 Datter Maria 12aar	4 5
N. Ole Christensen og Christen Hans Datt.	1 Karl Lars Nielsen 1 Søn Gunnar 18aar	1 Løst Sofie 14aar 1 Datter Kirsten 18aar	5
N. Anders Olsen og Lotte Jens Datt.	1 Søn Ole 13aar 1 Søn Hans 12aar 1 Karl Peder Christensen	1 Løst Christian 14aar 1 Datter Christian 14aar 1 Datter Karen 3aar	7
N. Peder Willards og Karen Niig Datt.	1 Karl Wolcomer 1 Karl Mortensen og gift	1 Løst Karen 3aar 1 Pige Poulle 2aar 1 Pige Datter	5
N. Hans Andersen og Ade Jørgens Datt.	1 Karl Niig 14aar 1 Søn Mathias 1 Søn Peder 10aar	1 Løst Maria 2aar 1 Pige Maria 18aar 1 Pige Margareta 20aar 1 Pige Datter	7
N. 7. 1/2 Jaar Christen Olsen og Maren Niig Datt.	1 Søn Peder 10aar	---	3
N. 8. 1/2 Jaar Jens Olsen og Berthe Jens Datt.	1 Søn Jacob Christen 1 Søn Isak	1 Løst Maria 14aar 1 Datter Anna 8aar	5
N. 8. 1/2 Jaar Christen Nielsen og Christen Jørgens Datt.	1 Søn Niig 15aar 1 Datter Peder 8aar	1 Løst Anna 12aar 1 Søn Karen 9aar 1 Datter Christen 2aar	7
N. 9. 1/2 Jaar Maria Willers Datt. og Maria Niig Christen Willers.	1 Søn Lars 18aar 1 Søn Gunnar 7aar 1 Karl Peder Olsen 1 Søn Gunnar 22aar	1 Løst Maria 10aar 1 Datter Christen 12aar 1 Datter Anna 6aar 1 Pige Lotte 22aar	10
<p>Personer 58</p>			

februar 1844 fremkom ensartede regler for indretning af præstekaldenes embedsbøger.

Efter dette cirkulære skulle der ved hvert præstekald indrettes en kaldsbog, inddelt i 2 afdelinger, hvoraf 1. afdeling skulle indeholde:

- a. historiske mærkværdigheder, herunder series pastorum,
- b. optegnelser om præstegårdenes bygninger og tilliggende jorder, anneks- og mensalgods, tiender, offer og andre afgifter og kaldets byrder,
- c. statistiske oplysninger om folketællinger m. v. og uddrag af landemodsakter,
- d. oversigter over legater, hospitaler og fattighuse og
- e. fortegnelser over de embedet tilhørende bøger og protokoller,

mens 2. afdeling skulle indeholde en fortløbende fortegnelse over alle udkommende forordninger, plakater, cirkulærer m. v. fra kollegierne, biskoppen eller provsten. Desuden skulle der indrettes en journal, hvori alt vedkommende præstens embedsforretninger skulle indføres, dog ikke skole- og fattigvæsenssager, hvorover han skulle føre særegne protokoller. Koncepterne til præstens udgående ekspeditioner skulle præsten bevare, men det blev ikke anset for nødvendigt at føre egentlig kopibog.

Tiende

For præsteembedets økonomiske forhold var det afgørende, at præsten til enhver tid havde oversigt over præstekaldets tiendepligtige ejendomme og indbyggere, hvorfor han oftest lod indrette en protokol, hvori hver enkelt ejendom indførtes tillige med oplysning om, på hvilket grundlag den årlige afgift skulle beregnes. Ligeså afgørende var det, at præsten til enhver tid kunne se, hvem der var ansvarlig for, at afgiften blev betalt, hvorfor præsten sædvanligvis indførte navnene på hver enkelt ejendoms brugere i samme protokol. Tiendebogen eller tiendeprotokollen ses ofte anvendt som afskrivningsbog over tiendeafgifterne, og i så fald er protokollen indrettet med en særlig konto for hver tiendepligtig, hvor præsten år for år gjorde antegninger om den erlagte tiende. En sådan afskrivningsbog kan være anvendt over en lang årrække, og der ses mange eksempler på, at præsterne ved hver tiendepligtig ejendom har anført de skiftende brugere med deres navne og tiltrædelsesåret.

Tiende var oprindelig en naturalieafgift, nemlig 1/10 af avlen, hvoraf præsten dog kun tilkom 1/3, mens en anden 1/3 tilkom kirken og den sidste 1/3 kongen. Afgiftens størrelse kunne således svinge fra år til år, men efterhånden blev den omsat til faste årlige ydelser i korn og senere i penge. Kvægtiende var dog allerede ved frd. af 7. april 1740 omsat til afgift i penge. For korntiende og småredsel skete kapitaliseringen først i h. t. lov om tiendeafløsning af 15. maj 1903, men den skiftende korntiende kunne efter nogle bestemmelser fra 1796 og tiendeforordningen af 8. januar 1810

erlægges i faste årlige ydelser i korn. Omlægningen af korntiendeafgiften afsluttedes ved lov af 14. april 1852, og ved lov af 19. februar 1861 kunne også småredselsafgiften erlægges med faste årlige kornafgifter.

Som det ses blev udregning og regnskab over tiendeafgifterne efterhånden lettere, men selv efter at afgifterne var afløste af faste årlige ydelser, måtte præsterne selv forestå regnskabet og indkrævningen, hvorfor man helt op i det 20. årh. kan finde protokoller eller lister over præstekaldets tiendeydere.

Offer

Foruden tiende var menigheden efter gammel skik pligtig at yde præsten offer, der modsat tiende var en afgift i penge. Afgiften erlagdes dels ved de tre store højtider, da kaldet højtidsoffer, dels ved kirkelige handlinger som brudevielse, barsedåb og barselskvinders kirkegang, da kaldet akcidensoffer. Offeret var som tienden en del af præstens løn, hvorfor han også lod føre regnskab over disse afgifter. Regnskaberne indeholder oftest simple navnelister over de personer, som på givne tidspunkter har betalt offer, og de er sjældent af personhistorisk betydning. Højtidsoffer og akcidensoffer afløstes med virkning fra 1. april 1920 i h. t. cirkulære af 17. november 1919.

Anneks- og mensalgods

Foruden præstegård, hvis administration som regel ikke har givet anledning til arkivalier indeholdende personalhistoriske oplysninger, kunne præsteembedet være tillagt rettighederne af andre ejendomme, som han i lighed med andre godsejere kunne bortfæste mod nøjere fastsatte og aftalte afgifter. En præst havde som regel kun en enkelt eller ganske få ejendomme som anneks- eller mensalgård, hvorfor administrationen af disse ejendomme kun omfatter ganske få af præstekaldets indbyggere, men hvor det er tilfældet, er der til gengæld mulighed for at finde ret detaljerede oplysninger om disse, idet præsten dels bortfæstede de enkelte ejendomme, dels førte regnskaber over de ham tilkommende afgifter, og endelig afholdt han som andre godsejere skifterne efter de afdøde fæstere¹⁴. I forbindelse med administrationen af anneks- og mensalgods kan der således være opstået arkivalier som i et mindre godsarkiv, hvoraf skal nævnes adkomster, jordebøger, fæstesager, skiftesager, overformyndersager, regnskabssager og korrespondance.

I købstæderne havde præsterne naturligvis ikke en tilsvarende indtægt ved præstegårde, anneks- og mensalgods samt tiende. Deres indtægt ses oftest erstattet af særlige boliggodtgørelser og præstepenge, som pålignedes købstadens indbyggere.

Kirkernes bestyrelse

Den lokale og umiddelbare forvaltning af kirkernes materielle forhold var også efter reformationen overdraget de af sognebeboerne valgte kirkeværger, men disse har formentlig ikke været tillagt nogen større selvstændig kompetence.

Ved landemodet i Roskilde 20. juni 1559 udtales således, at kirkeværgerne med sognepræstens råd, samtykke og vidende, tilligemed nogle af de bedste sognemænd skal have opsyn med kirken, mens f. eks. alt kirkens jord skulle fæstes hos lensmanden (stiftslensmanden) på kongens vegne¹⁵.

Den enkelte kirke skulle principielt vedligeholdes af sognet og menigheden. Midlerne fremkom gennem kirkens andel i tienden og indtægterne af de kirken tilhørende ejendomme samt afgifter i forbindelse med kirkelige handlinger og endelig frivillige bidrag, hvorfor det også for kirken var vigtigt at bevare dokumenter og bøger om adkomster, rettigheder, indtægter og udgifter, og der blev straks efter reformationen givet regler om, at kirkeværgerne med sognepræstens hjælp årligt skulle aflægge regnskab over kirkens indtægter og udgifter for stiftslensmanden og provsten.

Kirkernes materielle og økonomiske bestyrelse ændredes gennem årene, men alene den omstændighed at afgifter fra de af sognepræsten foretagne kirkelige handlinger indgik i kirkens regnskab gjorde, at sognepræsten til stadighed havde stor andel i regnskabsførelsen og regnskabsaflæggelsen, og i reglen opbevarede han kirkens regnskabsprotokol, som ofte indeholder oplysninger af personalhistorisk betydning, f. eks. lister over de i løbet af året foretagne begravelser, hvorfor der er betalt afgift til kirken.

Ved de kirker, hvor patronatsretten var tillagt private personer eller selvejende institutioner, var den umiddelbare forvaltning af kirkerne anderledes, end ved de kirker, hvortil kongen havde patronatsret, men sognepræsten havde også i de tilfælde større eller mindre indflydelse på forvaltningen, og han havde under alle omstændigheder myndighed til at påtale eller indberette mangler eller uregelmæssigheder med hensyn til vedligeholdelsen af kirkens bygning og ejendom til kirkernes øverste forsvær kongen, repræsenteret ved stiftets øvrighed, og endelig havde kongen endnu mod slutningen af det 17. årh. selv patronatsretten til de fleste af landets kirker, hvorfor et ikke ringe antal kirkeregnskabsprotokoller er havnet i præsternes arkiver, men protokollerne ses også i mange tilfælde afleveret til overordnede myndigheder, og dertil kommer, at der i forbindelse med revisionen af den enkelte kirkes regnskab udfærdigedes et ekstra eksemplar af regnskabet, hvoraf de fleste nu findes i Rigsarkivet¹⁶. De kirkeregnskabsprotokoller, som er afleveret af præsterne til landsarkiverne, er i de fleste landsarkiver udtaget af præstearkiverne og opstillet i en særlig række af udtagne kirkeregnskabsprotokoller, som også indeholder kirke-

regnskabsprotokoller afleveret af f. eks. stiftsøvrigheder, stiftsskrivere, godsejere o. l.

Kirkerne var ofte som præsteembederne jordbesiddere, hvorfor der også ses adkomster, jordebøger, fæste- og skiftesager samt korrespondancesager blandt præstearkivets øvrige indhold.

Som nævnt havde kirkerne som præsterne andel i tienden. Kirkernes tienderettighed afhændedes ofte til private personer, der så til gengæld skulle betale bestemte summer til kirken eller simpelt hen overtage kirkens vedligeholdelse, men for beregning af tienden har det været nødvendigt at indrette tiendebøger eller tiendeprotokoller, hvoraf nogle ses i præsternes arkiver. Efter lov af 19. februar 1861 om kirkesyn, præstegårdssyn m. m. skulle der ved hver kirke findes en af stiftsøvrigheden autoriseret kirkeprotokol, i hvilken kirketiendejeren skulle indføre kirkens tiende, fordelt på de enkelte matrikelnumre, hvorved ejerens navn som regel anføres.

KIRKE- OG MENIGHEDSTJENESTEN

Som menighedens sjælehyrde skulle præsten efter kirkeordinansen af 1537 forestå gudstjenesten i kirken, uddelingen af sakramenterne og forrette de øvrige kirkelige handlinger, ligesom det var ham pålagt at drage omsorg for de syge og fattige og for menighedens, især ungdommens, oplæring i den kristne tro.

Hvorvidt præsterne umiddelbart efter reformationen har fundet det fornødent at føre fortegnelser over menigheden som helhed eller bøger og optegnelser over deres embedshandlinger, er næppe tilstrækkelig klarlagt. Der ses ikke før midten af det 17. årh. udgivet generelle bestemmelser om, at præsterne skulle føre bøger over deres kirkelige handlinger, og arkiverne fremviser meget få eksempler på, at noget sådant er sket, men det udelukker dog ikke, at et større antal præster også i det 16. årh. har ført i hvert fald private fortegnelser eller bøger over menighed og kirkelige handlinger¹⁷.

Da biskop Peder Hersleb på Sjællands stifts landemode 11. juni 1738 befalede stiftets præster at forfatte nøjagtige mandtal over alle ugifte i deres sogne, for så vidt disse var over 6 år gamle, udtalte han således, at »Der tvifles ikke paa, at jo enhver Sielesørger for sig selv holder Bog og Fortegnelse over alle Siele i hans Meenighed, besynderlig Ungdommen paa Landet og i mindre Kiøbstæder, for at kiende dem, viide at finde dem, spørge efter dem, viide deris Fremgang i Guds Kundskab etc.« Disse bøger og fortegnelser over alle sjæle ses imidlertid ikke bevaret i Sjællands stifts præstearkiver, ligesom de af biskoppen påbudte mandtal sjældent ses i præstearkiver, men flere vil muligvis findes henlagte i bispearkivet, idet mandtallene, som efter det af Hersleb opstillede skema skulle indeholde

de pågældendes navne, bosted, alder, altergang, kundskaber, stand og forhold i øvrigt, skulle fremlægges under biskoppens visitation af hver enkelt sognemenighed¹⁸.

Kirkelige handlinger

Ved kgl. missive af 20. maj 1645 til Sjællands stifts biskop befaledes denne, at han præsterne i stiftet alvorligen tilholder, at de herefter holder rigtig kirkebog ved dag og datum paa, hvor mange udi sogne fødes, hvor der til fadder staar, og hvor mange aarligen tilsammen vies og dør, og 17. maj 1646 udsendtes tilsvarende breve til biskopperne i Jylland, Fyn og Skåne, men allerede længe før dette tidspunkt var der fra enkelte stifters landemoder udgået befalinger til præsterne om at føre fortegnelser over kirkelige handlinger som dåb, vielse og begravelse, således for Fyns stift 1607 og for Sjællands stift 1620 og igen 1641¹⁹.

De kgl. missiver af 1645 og 1646 indeholdt desuden en henstilling til biskopperne om, at de skulle have indseende med, at præsterne efterkom de givne ordrer, idet de ellers ville have forbrudt deres kald. Præsternes forpligtelse til at føre bøger indeholdende oplysninger om døbte, trolovede, viiede og begravede indskærpedes i Danske Lov af 1683.

I missiverne af 1645–46 og Danske Lov af 1683 indeholdes nok bestemmelser om, at præsterne skulle føre kirkebøger, og bestemmelser om, hvilke kirkelige handlinger disse skulle indeholde, men nøjere regler om såvel indhold som indretning savnes. For så vidt angik indholdet fremkom nogle nøjere regler i kirkeritualet af 25. juli 1685, hvoraf følgende skal gengives:

»De, som vil have deres Børn døbte, skal Dagen tilforn give Præsten det tilkiende og lade baade sit eget saavel som Barnets og Faddernes Navne indføre i Kirkebøgerne, hvilket Præsterne paa Landet selv forrette; men Klokkerne i Købstæderne, dog under Sognepræstens Inspektion«.

»Hver Præst skal, i en igiennemdragen Bog, ved Dag og Tid, tegne deres Navne, som han trolover og sammenvier, tilligemed deres, som enten have attesteret med dem, eller og lovet for dem«.

»Der skal være en Bog ved hver Kirke over alle Døde i Sognet, hvilken Præsten selv skal holde ved lige, at de Dødes Navne ved Aar og Alder, samt Dag og Datum, deri rigtig indføres«.

»De som gaa til skrifte, skal ved Navn og Dag i en dertil forordnet Bog af Klokkeren (Degnen) antegnes«.

»De, som skal indledes, give sig an for Præsten Dagen tilforn og lade antegne deres Navne i en vis Bog«.

Ej heller kirkeritualet indeholdt anvisninger om kirkebøgernes indretning. Vi skal helt frem til den store kirkebogsreform i 1812, før der fremkom generelle og nøjagtige anvisninger om kirkebøgernes indretning. De

Viale-Register, og Fortegnelse paa Nr. 1740
 og U-gifte i Menighedsknuden paa O. Aar,
 og paa 1740.

Nafn	Bys	Om	Om	cate	mann	Mand	Frue
Anders	Dionst.	21. Conf. 37.	Upl. og vrent	altf. 7 D. Smer.	7 D. Smer.	7 D. Smer.	7 D. Smer.
Anders	Kieften.	Hagerup.	23. Conf. 37.	altf. 5 Part. 5 D. Smer.	5 Part. 5 D. Smer.	5 Part. 5 D. Smer.	5 Part. 5 D. Smer.
Anders	Jensen.	Stag.	12.	Udret. 5 Part.	5 Part.	5 Part.	5 Part.
Anna	Christ.	Srensd.	Ullstrup	22. Conf. 38.	Upl. altf. 7 D. Smer.	7 D. Smer.	7 D. Smer.
Anna	Marias	Gabrielsd.	Ullst.	28. Conf. 37.	Upl. og Gaudst. 7 D. Smer.	7 D. Smer.	7 D. Smer.
Anna	Jørg.	Ullst.	18. Conf. 38.	Upl. altf. 7 D. Smer.	7 D. Smer.	7 D. Smer.	7 D. Smer.
Anna	Larsd.	Ullst.	20. Conf. 37.	Upl. altf. 7 D. Smer.	7 D. Smer.	7 D. Smer.	7 D. Smer.
Anna	Jensd.	Ullst.	7.	Upl.	Upl.	Upl.	Upl.
Anna	Madsd.	Ullst.	10.	Upl.	Upl.	Upl.	Upl.
Anna	Larsd.	Ullst.	9.	Upl.	Upl.	Upl.	Upl.
Anna	Jørgens	Dionst.	35. Ullst.	21. Conf. 37.	Upl. altf. 7 D. Smer.	7 D. Smer.	7 D. Smer.
Anna	Jensd.	Dionst.	21. Conf. 38.	Upl. og vrent. 5 Part. 4 D. Smer.	5 Part. 4 D. Smer.	5 Part. 4 D. Smer.	5 Part. 4 D. Smer.
Anna	Peders	D.	33. ant. 22.	Upl. og Upl. altf. 7 D. Smer.	7 D. Smer.	7 D. Smer.	7 D. Smer.
Anna	Jensd.	D.	19. Conf. 37.	Upl. altf. 4 D. Smer.	4 D. Smer.	4 D. Smer.	4 D. Smer.
Anna	Madsd.	D.	18.	Upl.	Upl.	Upl.	Upl.

Af Sjæleregister for Rønæs sogn 1740. Instruksen om udarbejdelse af sjæleregistre findes gengivet i mange pastoraters libri datici, men selve registre forekommer kun undtagelsesvis.

forholdsvis summariske regler om kirkebogsførelsen og om indholdet samt manglen af anvisningen på indretning af disse har bevirket, at de ældste kirkebøger med hensyn til indretning, indhold og førelse kan være meget forskellige fra det ene præstekald til det andet.

De ældste kirkebøger indeholder oftest samtlige former for kirkelige handlinger i én og samme protokol. Dertil kommer, at præsterne i mange tilfælde har anvendt den samme protokol som en slags kopibog og journal over mange andre embedssager, ja endog private sager ses deri. I nogle tilfælde indrettedes den enkelte protokol i særskilte afsnit for hver enkelt type af kirkelige handlinger, men i andre tilfælde anvendtes protokollen som en kronologisk journal over samtlige kirkelige handlinger, hvorved indførslerne om f. eks. dåb, vielse og begravelse findes i helt tilfældig rækkefølge, hvilket selvfølgelig gør søgningen efter konkrete indførsler meget vanskeligere og meget mere tidkrævende. Desuden kan man ofte komme ud for, at præsterne kun har ført én kirkebog for hele præstekaldet, selv om dette omfattede flere kirkesogne.

Præsterne har i forhold til kirkebogsførelsen oftest disponeret efter eget forgodtbefindende. Visse steder er præsterne vel blevet vejledet af provster og biskopper under disses visitatsrejser, men for den enkelte præsts forhold til kirkebogsførelsen synes formandens forhold til samme nok så afgørende, idet en nyudnævnt præst oftest overtog den afgåendes principper for kirkebogsførelsen, hvilket selvfølgelig også var meget nærliggende, eftersom han sædvanligvis overtog selvsammes kirkebøger med den deri indeholdte disposition eller mangel på samme.

Når kirkebøgerne ofte kaldes slægts- og personalhistorikernes betydningsfuldeste kilde, skyldes det selvfølgelig først og fremmest registreringerne om døbte, konfirmerede, trolovede, viede og begravede, hvorfor der også her skal bringes en summarisk oversigt over, hvilke oplysninger indførslerne om disse kirkelige handlinger sædvanligvis indeholder i de ældre kirkebøger indtil omkr. 1812–14²⁰.

Dåb

Ved dåbsindførelsen angives sædvanligvis dåbsår og -dag, barnets navn, forældrenes navne, ofte findes moderens navn udeladt, eventuelt faderens stilling og bopæl, faddernes navne, eventuelt deres stilling og bopæl. Fødselsdatoen ses sjældent indført, men efter de da gældende bestemmelser skulle børnene døbes meget kort tid efter fødslen, oftest 1–8 dage efter. Som nævnt findes ofte kun faderens navn angivet, men for børn født uden for ægteskab vil forholdet være omvendt.

Konfirmation

I Danmark indførtes konfirmationen ved frd. af 13. januar 1736. Ofte findes konfirmanderne ikke indtegnet i de egentlige kirkebøger, men skal søges i præstens embedsbog, også kaldet liber daticus, eller i særlige bøger. Indførelserne er tit sparsomme på personalhistoriske oplysninger; i bedste fald oplyses konfirmationsår og -dag, konfirmandens navn og alder samt faderens eller husbondens navn og bosted, men ofte fremtræder indførelserne som blotte navnelister uden andre oplysninger end navne på konfirmanderne.

Trolovelse og vielse

I Danmark afskaffedes trolovelsen som kirkelig handling ved frd. af 4. januar 1799²¹. Ved indførelserne angives år og dag, de trolovedes navne, ægteskabelige stilling og eventuelt deres opholdssted samt vidnernes navne. Den senere vielsesdato findes i mange tilfælde vedføjet trolovelsesindførelsen, men vil ellers i de fleste tilfælde fremgå af en særlig indførelse om vielsen, også kaldet kopulationen. Efter ophævelsen af trolovelsen som kirkelig handling indførtes nogenlunde tilsvarende indførelse, men da regnet som anmeldelser til ægteskab.

Hvis vielseshandlingen er indført adskilt fra indførelsen om trolovelse, angives vielsesår og -dag, brudefolkenes navne, ægteskabelige stilling og eventuelt opholdsstedet.

Begravelse

Indholdet af begravelsesindførelserne kan variere meget. Det er almindeligt, at indførelserne indeholder oplysning om begravelsesår og -dag, sjældent dødsdag, den afdødes navn, håndtering, alder og bopæl, men ikke helt sjældent kommer man ud for kirkebøger med langt ringere oplysninger. Modsat findes eksempler på, at præsten foruden ovennævnte oplysninger har angivet f. eks. dødsårsagen, og i enkelte sogne har præsten indført en række biografiske oplysninger om den afdøde²².

Foruden de foranstående konkrete registreringer af døbte, konfirmerede, trolovede, viede og begravede indeholder de ældre kirkebøger meget tit andre oplysninger af interesse for personalhistorikeren. De her omhandlede ældre kirkebøger afskaffedes som ministerialbøger omkr. 1812–14, idet et reskript af 11. december 1812 påbød anvendelse af nye skematisk indrettede ministerialbøger, men der ses mange eksempler på, at præsterne anvendte de gamle ikke-udskrevne protokoller til langt ned i det 19. årh. i helt andre anliggender, f. eks. som forloverprotokol, vaccinationsprotokol, kopibøger over mandtal, indberetninger m. v.

Med reskriptet af 11. december 1812 om ministerialbøgers førelse ændredes den hidtidige kirkebogsførelse radikalt²³. Det blev deri fastslået, at de ministerielle kirkebøger for fremtiden skulle føres i to enslydende eksemplarer, hvoraf et eksemplar, den såkaldte hovedministerialbog, skulle føres af og opbevares hos sognepræsten, og et andet eksemplar, den såkaldte kontramministerialbog, skulle føres af og opbevares hos degnen eller kirkesangeren, hvilke bøger skulle konfereres to gange årligt.

Reskriptet indeholdt endvidere nogle hårdt tiltrængte bestemmelser om indretning, indhold og førelse af de nye ministerialbøger, og der blev nu indført ensartede fortrykte skemaer for de enkelte ministerialier, som side for side og kolonne for kolonne tydeligt angav, hvilke oplysninger der skulle indføres i forbindelse med hver enkelt kirkelig handling.

Kirkebogsreformens bestemmelser og intentioner kunne naturligvis ikke realiseres fra den ene dag til den anden, hvilket bl. a. forudsatte fremstilling og distribuering af de nye skematiserede ministerialbøger, men i løbet af et par år synes de fleste sogne forsynet med de nye ministerialbøger. Disse indeholdt særskilte afsnit for fødte, konfirmerede, viede og døde, hvoraf afsnittene for fødte, konfirmerede og døde igen var opdelt i særskilte afsnit for henholdsvis mandkøn og kvindkøn.

Om de enkelte afsnits indhold af oplysninger kan af kolonneoverskrifterne læses følgende:

Fødte: Fødselsår og -dag, barnets fulde navn, dåbsår og -dag, forældrenes navne, stand, håndtering og bopæl, faddernes navne, stand og opholdssted. Som yderligere oplysning ses moderens alder ofte angivet, og som anmærkning angives ofte når og af hvem, barnet er vaccineret.

Konfirmerede: Konfirmationsår og -dag, konfirmandens navn og opholdssted, alder og eventuelt fødselsdag, skudsmål i kundskab og opførelse, når og af hvem vaccineret, forældrenes, husbondens eller plejeforældrenes navne og bopæl. Fra 1852 skal for drengenes vedkommende fødselsår og -dag samt fødested angives.

Vielse: Brudefolkens navne, alder, håndtering og opholdssted, forlovernes navne, eventuelt deres håndtering og bopæl, vielsesår og -dag, om vielsen er forrettet i kirken eller hjemme, hvis hjemme da bevillingens dato. Fra 1833 findes vaccinationsår og -dag ofte angivet.

Døde: Dødsår og -dag, begravelsesdag, afdødes navn, stand, håndtering og opholdssted samt alder. Fra 1852 skal for mandkøns vedkommende om muligt oplyses fødselsår og -dag samt fødested. Som anmærkninger findes til tider angivet dødsårsagen, skifteretsanmeldelser o. l.

Foruden ministerialierne indførtes der 1812 nogle helt nye afsnit i ministerialbøger, nemlig til- og afgangslister samt jævnførelsesregister.

Til- og afgangslisterne var indført i ministerialbøgerne som følge af præsternes forpligtelser med hensyn til kontrol med fremmede, udstedelse og visitation af skudsmålne²⁴. I tilgangslisterne registreres omflyttende ved navn, alder, håndtering og hvorfra ankommet, i afgangslisterne med

navn, alder, håndtering og hvorhen rejst. I anmærkningsrubrikkerne anføres eventuelt skudsmål. I købstæderne blev tilsyn og kontrol af rejsende overdraget til politiovrighederne i h. t. lov af 10. maj 1854, og på landet overtog politiovrigheden, repræsenteret ved sognefogderne, tilsyn og kontrol 1875, jfr. lov af 15. maj 1875 om tilsynet med fremmede og rejsende. I København havde tilsynet hele tiden været henlagt under politimyndighederne.

Jævnførelsesregisteret var et hjælpemiddel for kirkebogsføreren. Heri skulle de i kirkebogen registrerede fødte, konfirmerede, viede og døde samt de rejsende anføres i alfabetisk rækkefølge, men systemet synes kun få steder at have fungeret efter hensigten, idet kirkebogsførerne overførte personerne kronologisk efter tidspunktet for indførelser i andre af kirkebogens afsnit, hvorfor en enkelt person kan findes anført flere steder i registeret, og ikke som hensigten havde været kun ét sted, hvorfra der skulle henvises til samtlige indførelser om vedkommende person.

De i 1812 indførte kirkebogsskemaer forblev stort set uændrede indtil 1892, da der i h. t. bkg. af 31. oktober 1891 toges nye og mere detaljerede skemaer i brug. Samtidig med indførelse af nye skemaer blev der udsendt en instruks om ministerialbogsførelsen, som skulle indbindes foran i hver enkelt ministerialbog. Ved nyordningen, som trådte i kraft 1. januar 1892, blev der lagt vægt på en detaljeret og dokumenteret identifikation af de omhandlede personer, idet man nu foruden de tidligere omtalte oplysninger skulle indføre oplysninger om fødselsår og -dag, fødested, forældrenes navne i forbindelse med registrering af konfirmerede, viede og døde, hvor man også skulle anføre sidstafdødes ægteskabelige stilling og sidste fælles bopæl, og samtlige indførelser skulle ske på grundlag af skriftlige attesterede oplysninger.

Indtil indførelsen af de nye ministerialbøger 1812 kunne også øvrige kirkelige handlinger være indeholdte i den ordinære kirkebog; disse øvrige kirkelige handlinger var:

Introduktion, indledning

Indtil 1754 var det almindeligt, at kvinderne efter en barnefødsel ikke måtte komme i kirken, før de ved en særlig ceremoni var indledt ved præstens medvirken. Denne indledning eller introduktion måtte tidligst ske 6 uger efter barnefødsel. Den enkelte kvindes introduktion blev ofte noteret i forbindelse med indførelsen om den pågældende kvindes barns dåb, men i andre tilfælde findes den indført i særlige afsnit af kirkebogen eller i en særlig kommunionbog. Reglerne om den tvungne introduktion lempedes 1748, og fra 1754 var det frivilligt. Skikken bortfaldt i løbet af det 19. årh.

Offentlig absolution, skriftemål

Indtil 1767 findes ofte særlige afsnit i kirkebøgerne til indførelser om offentlig skriftemål for de, der havde forset sig mod den kirkelige disciplin. De fleste indførelser vedrører dem, der havde avlet børn uden for ægteskab, og det hænder ofte, at der i den forbindelse findes oplysninger om angivne barnefædre, der ellers ikke findes nævnt i forbindelse med indførelsen om det uden for ægteskab fødte barn. Offentlig skriftemål afskaffedes ved frd. af 8. juni 1767, men indførelser af nogenlunde tilsvarende karakter ses i hvert fald i sjællandske kirkebøger også derefter. Dette skyldes, at Sjællands stifts præster i monitum af 1. juli 1767 opfordredes til som tidligere at anføre dem, der havde overtrådt Guds og kongens lov, i en særlig rubrik i kirkebogen.

Kommunion, altergang

Fortegnelserne over kommunikanterne eller altergangsgæsterne er sædvanligvis blotte navnelister over de personer, som på givne tidspunkter har været til alters. Fortegnelserne ses ofte indført i de ældre kirkebøger, men kan også være indført i en særlig kommunionbog, hvori også kan være indført fortegnelser over konfirmerede.

Foruden de bøger der registrerer egentlige kirkelige handlinger, skal nævnes følgende bøger, som har nøje forbindelse med kirke- og menighedstjenesten:

Tillysningsbøger

Tillysningsbøgerne er oftest ansete som bøger over tillysninger til ægteskab, og som sådan kan de anvendes af personalhistorikeren, men de er også, især de ældre, bøger over alle mulige andre bekendtgørelser, som af myndigheder og præster skønnedes af betydning for menigheden, men på et tidspunkt synes i hvert fald de sjællandske prædikestole for belastede af alle disse bekendtgørelser, for i monitum af Sjællands stifts landemode 26. juni 1715 udtales, at »Som ugerne fornemmes at der lyses af Præsterne, nu om Skifters holdelse, nu om et og andet af Prædikestolen, som ikke anstaar den Sted saa har Degnen at holde hver i sit Sogn, en liden dertil beskikket Bog i hvilken de skal indføre rigtig Udskrift paa alt det, der lyses af Prædikestoelen paa det slige Bøger kand Bispen og Provsterne i deris Vizitazer forevises«²⁵. Af tillysningsbøgernes karakteristiske indhold skal nævnes oplysninger om solens op- og nedgang, årets tid, første og sidste tjeneste, skriftemål, altergang, catechisation, skolegang, collekter, visitatser m. m. og lysning til ægteskab, for kirkegangskoner samt eventuelle bønner for syge, men også en række rent verdslige bekendtgørelser forekom. I løbet af det 19. årh. blev det almindeligt at indrette en sær-

lig gudstjenestebog, hvorefter de i tillysningsbøgerne indeholdte meddelelser om kirkegangen indførtes i denne.

Gudstjenestebøger

Indeholder de for kirkegangen og gudstjenesten relevante oplysninger, herunder en række bekendtgørelser, jfr. ovenstående, men rummer sjældent oplysninger af interesse for personalhistorikeren.

Katekisationsbøger

Indeholder præstens registreringer af overhøringer af menigheden og hans anmærkninger til enkelte overhøringer, men enkelte personer findes kun sjældent omtalte.

Forloverbøger

Heri indførte præsten efter trolovelsens afskaffelse 1799 de indkomne anmeldelser til ægteskab, mundtlige som skriftlige, indeholdende oplysninger som brudefolkens navne, stand, håndtering og bopæl samt forlovernes, vidnernes, navne og eventuelt disses håndtering og bopæl. I stedet for at indrette en særlig forloverprotokol har præsten ofte indført anmeldelser til ægteskab i de ikke-udskrevne kirkebøger, også efter at disse formelt afskaffedes som kirkebøger ved kirkebogsreformen af 1812.

Foruden de allerede nævnte protokoller og bøger vedrørende kirkelige handlinger findes i enkelte præstearkiver bevaret andre, f. eks. anmeldelsesbøger til øvrige kirkelige handlinger eller konceptbøger til de egentlige ministerialbøger, og desuden findes der i det enkelte præstearkiv en større eller mindre samling af attester, udskrifter, anmeldelser o. l., som præsten har haft brug for ved de kirkelige handlinger eller ved førelse af ministerialbøgerne. Henlæggelsen og ordningen af disse sidste dokumenter varierer fra det ene præstearkiv til det andet. De er ujævnt bevaret og besværlige at arbejde med, og dertil kommer, at hovedindholdet af oplysninger må formodes indført i de egentlige ministerialbøger, hvorfor dokumenterne i almindelighed må tillægges en ringe betydning.

Gennemgår man de udgivne registraturer over kirkebøger, vil man se, at nogle sognes kirkebøger går længere tilbage end 1645–46, altså ældre end de generelle bestemmelser om at præsterne skulle føre kirkebøger, men på den anden side vil man se et langt større antal sogne, hvis kirkebøger ikke går nær så langt tilbage i tiden. Indtil 1812 førtes kirkebøgerne sædvanligvis kun i ét eksemplar, og en stor del af disse er gået tabt på grund af vanrøgt, ildebrande o. l. Vanrøgt og ildebrand har også gjort ende på kirkebøger yngre end 1812, men man har i disse tilfælde kunnet fastholde ministerialierne ved en afskrift af det andet eksemplar, idet reskriptet af

1812 foruden bestemmelsen om, at ministerialbøgerne skulle føres i to eksemplarer, også indeholdt bestemmelser om, at de to eksemplarer ingen sinde måtte opbevares natten over i samme bygning.

I kirkeministeriets cirkulære af 3. juli 1891 om ordning og aflevering af præstearkiver blev det fastslået, at kun kontraminiestrialbøgerne skulle afleveres til landsarkiverne, hvorimod hovedministerialbøgerne skulle forblive ved præsteembedet. Efter senere bestemmelser skal nu også hovedministerialbøgerne afleveres til de respektive landsarkiver, men først 100 år efter at de er udskrevne.

FATTIGVÆSENET

Indtil reformationen var omsorgen for syge og fattige fortrinsvis varetaget af den katolske kirke, og det var også i kirkeordinansen af 1537 forudsat, at den umiddelbare omsorg for de syge og fattige var indbefattet i det gejstlige embede. Ved Sjællands stifts landemoder blev det efter reformationen gennem 1500-årene fastslået, at sognene selv skulle drage omsorg for sine fattige og opbygge huse til disse, for så vidt midler kunne fremkomme ved frivillige bidrag eller ved kirkernes overskud²⁶, men netop kirkernes midler anvendtes af statsmagten til ganske andre formål, hvorfor der ikke der var meget at hente. Ser man bort fra de særlige hospitaler, hvis driftsmidler og bestyrelser beroede på særskilte fundatser, kendes der ikke før det 18. årh. et egentlig fattigvæsen.

Ved forordning af 24. sept. 1708 oprettedes de såkaldte fattiginspektioner, der på landet skulle bestå af provsten, herredsfogden og den lokale sognepræst samt 3–4 sognemænd som medhjælpere, hvoraf sognepræsten og medhjælpere skulle føre bøger over almisselemmerne og bøger over indtægter og udgifter for fattigkassen, men der blev ikke afsat bestemte indtægter for disse sognekasser, og 1708-forordningen synes ikke at have fået stor betydning for fattigforsorgen. I nogle præstearkiver findes dog de påbudte bøger over almisser, indtægter og udgifter indeholdende navnene på de beboere, som ydede til de fattige.

Forordningen af 1708 indskærpedes i forordning af 6. okt. 1731, men først efter reskript af 5. februar 1734 kom der mere gang i arbejdet, og det er også fra dette tidspunkt, en række præstekalds fattigprotokoller skriver sig. Organisationen strammedes op derved, at præsten og medhjælperne herefter skulle udarbejde en forsørgelsesplan over præstekaldets fattige og ligne byrder og udgifter på kaldets indbyggere. Forsørgelsesplanen, der hovedsagelig var en bespisningsplan, skulle indsendes til approbation hos den overordnede herredsfattiginspektion, som efter 1734 skulle bestå af provsten og amtsforvalteren eller regimentssskriveren, som i øvrigt administrerede herredsfattigkassen, hvorfor de årligt skulle aflægge regnskab for stiftsøvrigheden, som udgjorde direktionen. Hoved-

indholdet af fattigregnskabsprotokollen er efter dette tidspunkt mandtal over de fattige, desuden bespisningsplaner, hvori findes angivet hvilke fattige, der skulle spise hvor. Bespisningsplanerne har som regel karakter af ligningslister omfattende hele sognets befolkning eller rettere hver enkelt families husfader. Ofte angives et fjernere slægtsskabsforhold mellem yder og nyder.

Fattigkommissionerne

1803 omorganiseredes fattigvæsenet atter, men også ved den lejlighed blev den ledende rolle i den lokale forvaltning tillagt sognepræsten. Efter reglementet for fattigvæsenets provisoriske indretning og bestyrelse på landet af 5. juli 1803 skulle der i hvert præstekald oprettes en fattigkommission bestående af sognepræsten, stedets politimester, en af kaldets største lodsjere og desuden 3–4 sognemænd som fattigforstandere.

Organisationen af de fattiges væsen synes hermed at have fået en mere handlekraftig og levedygtig form. Kommissionen administrerede den lokale fattigkasse, som efterhånden blev tillagt rigeligere offentlige midler, og skulle årligt aflægge regnskab for den overordnede amtsfattigdirektion, som også skulle godkende fattigkommissionens årlige forsørgelsesplaner.

Sognepræsten skulle med fattigforstandernes hjælp holde mandtal over præstekaldets fattige indeholdende oplysninger om de fattiges navne, alder, opholdssted, årsag til og behov for understøttelse, om den fattige havde arbejde og selv kunne tjene noget, eller om der ved slægtninge eller venner var mulighed for hjælp, og alle disse oplysninger indgik i den årlige forsørgelsesplan, som sognepræsten skulle fremlægge ved kommissionens møde. Efter vedtagelse i den lokale kommission skulle planen som nævnt indsendes til amtsfattigdirektionens approbation. Ofte angives også fødestedet i forsørgelsesplanen.

Sognepræsten ledede kommissionens møder, førte forhandlingsprotokollen og korrespondancen og forestod i øvrigt den daglige administration, bistået af fattigforstanderne, hvorfor også kommissionens arkiv indeholdende forhandlingsprotokoller, forsørgelsesplaner, regnskaber og korrespondance efterhånden indgik i præstearkivet.

Sogneforstanderskaberne

Fattigkommissioner på landet nedlagdes ved anordning af 13. august 1841, og fattigvæsenets administration blev underlagt de ved samme anordning oprettede sogneforstanderskaber, hvis geografiske område som regel var sammenfaldende med præstekaldets. Sognepræsten var indtil 1855 født medlem af sogneforstanderskabet, og det blev i anordningen yderligere fastslået, at netop fattig- og skolevæsenets sager skulle besørges af sognepræsten, også selv om han ikke var formand for sogneforstanderskabet.

Ved lov af 22. marts 1855 reduceredes sognepræstens indflydelse på den kommunale administration noget, idet han derefter som født medlem af sogneforstanderskabet kun havde stemmeret om fattig- og skolevæsenets sager, hvis daglige ledelse han fortsat skulle have.

Sognepræstens indflydelse og deltagelse i fattigvæsenets administration foranlediget af besiddelsen af præsteembedet forsvandt med lov af 6. juli 1867 om landkommunernes styrelse, hvorefter han ikke som sognepræst automatisk deltog i bestyrelsen af kommunens fattigvæsen, men han kunne naturligvis som andre af kommunens indbyggere indvælges i sognerådet.

For købstædernes vedkommende udviklede administrationen af fattigvæsenet sig anderledes end på landet, men også her havde sognepræsten i kraft af sit embede den ledende stilling. Han var fra 1683 medlem af inspektionen for købstadens offentlige stiftelser, fra 1708 medlem af fattiginspektionen og fra 1803 til 1868 medlem af fattigkommissionen, og der vil således også i købstædernes præstearkiver findes en række arkivalier om fattigvæsenets administration. Dog har præsterne i købstæderne ikke alle steder alene forestået den daglige administration, men overladt den, eller dele af den, til de kommunale myndigheder, hvorfor arkivalierne ofte findes i rådstuearkiverne indtil 1868, derefter i købstadskommunens arkiv.

Foruden fattigkommissionens egne arkiver ses undertiden også arkivalier efter nogle fattigkommissionen underlagte institutioner, f. eks. fattighuse, arbejdshuse o. l.

SKOLEVÆSENET

Den lavere undervisning, hvis hovedindhold indtil det 19. årh. var kristendomsundervisningen, desuden lidt læsning, skrivning og regning, var ligesom omsorgen for de syge og de fattige anset som omfattet af præstens gejstlige embede, og indtil skoleforordningen af 1814 blev undervisningen af præstekaldets ungdom i alt væsentligt varetaget af præsten og degnen.

I løbet af det 18. årh. blev der taget forskellige initiativer til en bedre undervisning af ungdommen; således lod Frederik IV opføre et antal skoler rundt om i rytterdistrikterne, og 28. marts 1721 lod han udsende en instruktion om, hvordan de lokale embedsmænd skulle medvirke til undervisningens fremme, men det var rigtignok en ordning, som kun havde en begrænset rækkevidde, alene af den grund at det jo kun drejede sig om et mindre antal skoler på rytterdistrikterne. Ved forordningen af 23. januar 1739 blev der tilstræbt en ordning, hvorefter samtlige sogne skulle forsynes med en eller flere skoler og et tilsvarende antal skoleholdere, så sognenes ungdom kunne blive underviste i det mindste 3 måneder om året, men da omkostningerne med skolernes opførelse, skoleholderens aflønning og undervisningen i det hele taget skulle afholdes af proprietærerne og sog-

De til Understøttelse Trangende				hvorlunge og ved i Bogstav, hvad de er, og for hvem og i hvilken Tid?	hvorlunge tid de være, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?
N ^o	Navn	Stilling	År	hvorlunge og ved i Bogstav, hvad de er, og for hvem og i hvilken Tid?	hvorlunge tid de være, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?
1.	Bodil Lorens Pals	Kollerød	65	hvorlunge og ved i Bogstav, hvad de er, og for hvem og i hvilken Tid?	hvorlunge tid de være, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?
2.	Hans Nielsen og hans hustru Margræta	Kollerød	76 64	hvorlunge og ved i Bogstav, hvad de er, og for hvem og i hvilken Tid?	hvorlunge tid de være, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?
3.	Ellen Lars Pals	Højbjerg	46	hvorlunge og ved i Bogstav, hvad de er, og for hvem og i hvilken Tid?	hvorlunge tid de være, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?
4.	Anders Larsen Sørensen	Bødstrup	76	hvorlunge og ved i Bogstav, hvad de er, og for hvem og i hvilken Tid?	hvorlunge tid de være, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?
1.	Marion Christens Pals	Højbjerg	44	hvorlunge og ved i Bogstav, hvad de er, og for hvem og i hvilken Tid?	hvorlunge tid de være, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?
2.	Marion Jens Pals, og hans hustru	Højbjerg	44	hvorlunge og ved i Bogstav, hvad de er, og for hvem og i hvilken Tid?	hvorlunge tid de være, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?	hvor de for første Gang, og for hvem de er, og i hvilken Tid?

Af Forsørgelsesplan for Lynge-Uggeløse pastorat 1819. Fattigforsørgelsesplaner findes i stort tal i fattigkommissionernes protokoller. De heri anførte personer udgør naturligvis kun en mindre del af pastoratets befolkning, men ofte den del som ellers kun sjældent nævnes i bevarede arkivalier udover kirkebøger og folketællinger.

nene, var det så som så med interessen hos den lokale befolkning, og ved plakat af 29. april 1740 blev det overladt proprietærene selv at skønne om behovet for oprettelse af skoler, ligesom det blev dem overladt at fastsætte skoleholderens lønninger, og ambitionerne synes ikke alle steder lige vidtgående.

Skolekommissionerne

Først med skoleforordningerne i begyndelsen af det 19. årh., nemlig det provisoriske reglement for almueskolevæsenet på landet på Sjælland, Lolland-Falster og Fyn af 10. oktober 1806 og endelig anordningerne for almueskolevæsenet af 29. juli 1814, kan man tale om et fast organiseret skolevæsen.

Ved anordningen af 29. juli 1814 om almueskolevæsenet på landet besluttedes, at der i hvert sogn skulle oprettes en skolekommission, som skulle forestå den lokale administration af de i anordningen indeholdte bestemmelser om oprettelse af skoler, ansættelse af lærere og disses undervisning af ungdommen.

Den enkelte skolekommission skulle bestå af sognepræsten, samtlige skolepatroner, dvs. de større hartkornsejere, suppleret med valgte skoleforstandere, som skulle vælges blandt sognets hæderligste bønder. Sognepræsten var kommissionens formand og ledede som sådan kommissionens møder, førte forhandlingsprotokollen, besørgede korrespondancen og opbevarede kommissionens arkiv. Hvor et præstekald bestod af flere sogne, var sognepræsten medlem af og formand for samtlige skolekommissioner.

Skolekommissionen forestod skolernes materielle og økonomiske forvaltning og udøvede det lokale tilsyn med lærerne og undervisningen.

Indtil det 19. årh. er det meget tilfældigt, hvad der findes bevaret om de enkelte skolers virksomhed. Efter skoleanordningerne af 1806 og 1814 skulle der ved hver enkelt skole føres en embedsbog, en inventarprotokol og en skolejournal, hvilke bøger jævnligt skulle efterses af sognepræsten, når denne mødte op i skolerne for at overvære undervisningen, men uden skulle skolelæreren jævnligt foretage udskrifter af skolejournalen med oplysninger om de enkelte elever, deres navne, alder, faderens eller husbondens navn og elevens undervisningsmæssige standpunkt, hvilke udskrifter blev fremlagt og behandlet ved skolekommissionens møder. Ved afholdelse af eksamen, som skulle overværes af skolekommissionen, blev der nu ført særlige eksamensprotokoller, hvori registreredes hver enkelts navn, alder, forældrenes navne og elevens karakterer, og det blev pålagt skolekommissionerne to gange årligt at indsende eksamenslister til den overordnede amtsskoledirektion, ligesom skolekommissionen i det hele taget skulle indberette om skolevæsenets tilstand.

Sogneforstanderskaberne

Ved anordningen af 13. august 1841 om oprettelse af sogneforstanderskaberne blev skolevæsenets lokale administration ligesom fattigvæsenets lagt ind under disses forvaltningsområde, men skolevæsenets daglige bestyrelse forblev ligesom fattigvæsenets hos sognepræsten, fra 1842 til 1855 som født medlem af sogneforstanderskabet med særlige forpligtelser i henseende til fattig- og skolesager, og fra 1855 som født medlem af sogneforstanderskabet for så vidt gjaldt netop fattig- og skolesager. Ved lov af 6. juli 1867 om landkommunernes styrelse overgik den materielle og økonomiske bestyrelse til sognerådet, men til at varetage det nærmeste tilsyn med skoleundervisningen og lærernes embedsførelse oprettedes igen en skolekommission i hver sognekommune, hvis medlemmer var sognepræsten, der var født medlem og kommissionens formand, og 2 af sognerådet valgte mænd, hvorfor der også efter 1867 er mulighed for at finde oplysninger om skolerne, undervisningen og eleverne i præstearkiverne.

Købstædernes almueskolevæsen var ikke før skoleanordningen af 1814 i synderlig grad genstand for de lovgivende myndigheders initiativer. Forordningen af 24. september 1708 om de fattiges væsen indeholdt nogle bestemmelser om, at der skulle oprettes særlige skoler, hvor fattige børn uden betaling kunne blive underviste, men derudover fandtes der ikke egentlige offentlige skoler for almuen. Man havde latinskolerne, og i en række større købstæder var der på lokalt initiativ oprettet danske eller tyske skrive- og regneskoler, og da mange købstæders latinskoler i h. t. reskript af 17. april 1739 nedlagdes, oprettedes i stedet de såkaldte danske kristendomsskoler, men disse var de fleste steder private eller i det mindste halvprivate foretagender, hvor eleverne skulle betale skolepenge. Nogen skoleligt var der ikke tale om.

Præsterne i købstæderne har haft indflydelse på disses skole- og undervisningsvæsen. Han skulle jo som præst overvåge ungdommens oplæring i den kristne tro, og som medlem af inspektionen for de offentlige stiftelser af 1683 og fattiginspektionen af 1708 havde han andel i i hvert fald den materielle bestyrelse af de fleste latinskoler²⁷ og af fattigskolerne, men hans virksomhed i så henseende har dog ikke sat sig væsentlige spor i hans efterladte arkiv.

Ved anordningen af 29. juli 1814 om almueskolevæsenet i købstæderne stilledes købstædernes præster lige med landpræsterne med hensyn til deltagelse i skolevæsenets anliggender. Han blev også her formand for skolekommissionen, der i modsætning til skolekommissionerne på landet først ophævedes ved lov af 26. maj 1868, hvorefter han blev formand for den skolekommission, som skulle varetage det nærmeste tilsyn med skoleundervisningen og lærernes embedsførelse.

VERDSLIGE FORVALTNINGSOPGAVER

De verdslige forvaltningsopgaver, som præsterne siden reformationen til hen imod det tyvende århundrede har været pålagte, har været temmelig omfangsrige og må have beslaglagt en ikke ringe del af præsternes tid. Den materielle forvaltning af præsteembedet var en nødvendig forudsætning for præstens kirke- og menighedstjeneste, som i sig selv medførte administrative opgaver i forbindelse med kirkebogsførelsen og forvaltningen af præstekaldets fattig- og skolevæsen, men foruden disse var præsten tillagt forskellige opgaver, som ikke havde snæver forbindelse med hans gejstlige embede.

Som statsmagtens stedlige repræsentant skulle præsten til stadighed indsamle de for statsadministrationen nødvendige oplysninger om præstekaldet og menigheden, han skulle forestå den lokale bekendtgørelse af statens love, instruktioner og anvisningen, og i nogle tilfælde skulle han oven i købet selv varetage det umiddelbare tilsyn med disses overholdelse.

Det er allerede nævnt, at præsterne i tiden 1812 til 1875 – i købstæderne dog kun til 1854 – skulle føre tilsyn med rejsende og fremmede, hvilke skulle registreres i ministerialbøgernes til- og afgangslister, men præsternes opgaver med registrering af rejsende og fremmede grundede sig på langt ældre bestemmelser. Efter Danske Lov af 1683 skulle præsten, når nogen fremmed ankom til sognene, efterse deres pas og bevis, og desuden antegne sig deres navne og fødested, det være sig inderster, tjenestekarle og -dreng eller løsgængere, og ingen i sognet måtte antage et tyende, som ikke var forsynet med rigtigt skudsmål. Skudsmålene skulle altså forevises præsterne, og i 1754 fastslås det yderligere, at skudsmålsdokumenter skal udstedes af sognepræsten. Efter disse bestemmelser skulle man mene, at præsterne havde ført protokoller eller lister over foreviste eller udstedte skudsmål også før indførelsen af de særlige til- og afgangslister i 1812, men sådanne protokoller eller lister er dog ikke fundet i Sjællands stifts præstearkiver. Derimod ses i flere arkiver en større eller mindre samling af originale skudsmålsdokumenter indeholdende indehaverens navn, fødselstid og -sted og eventuelt forældrenes eller faderens navn og senere erholdte skudsmål. Skudsmålsdokumenterne for tjenestetyende skulle efter frd. af 5. september 1832 erstattes af skudsmålsbøger, som skulle udleveres ethvert barn, der udskrives af skolen. Skudsmålsbogen skulle indledes med en attesteret indførelse om, hvor og hvornår den pågældende var døbt og konfirmeret.

Også befolkningens sundhedstilstand måtte præsterne virke for. Efter forordningen af 3. april 1810 om vaccinationen skulle også de uden for lægestanden, der arbejdede for vaccinationens fremme, føre autoriserede vaccinationsprotokoller, hvorfra der kunne udstedes vaccinationsattester, og der var faktisk præster, som gav sig af med at vaccinere børnene, og derfor førte vaccinationsprotokoller, men disse skulle dog senere afleveres

til de respektive embedslæger. I præstearkiverne findes derimod de af præsterne i h. t. plakat af 19. nov. 1811 førte protokoller over foreviste vaccinationsattester med særskilte rubrikker for navn, alder, fødested og forældrenes navne. Disse protokoller findes som regel i præstearkiverne indtil omkr. 1871, hvorefter opgaven hermed blev overdraget skolelærerne under skolekommissionens tilsyn. Det er dog ikke i alle tilfælde, at præsterne har indrettet særskilte protokoller over foreviste vaccinationsattester; i mange tilfælde har de anvendt en ikke-udskrevet kirkebog til disse protokolleringer, i andre tilfælde en liber daticus.

1831 indtrådte sognepræsten som født medlem i den lokale sundhedskommission, der var nedsat i h. t. frd. af 19. juni 1831 under indtryk af truende koleraepidemi, men præstens virksomhed i denne synes efter arkivalier i præstearkiverne at dømme ikke særlig omfattende, og ved anordningen af 1841 om oprettelse af sogneforstanderskaberne blev kommissionens arbejde henlagt til dette, men dermed var præstens rolle jo ikke udspillet, idet han som tidligere omtalt var født medlem af sogneforstanderskabet indtil 1855, og for så vidt gjaldt fattig- og skolesager lige til oprettelse af sognerådene i 1867.

Det karakteristiske ved de betydelige samlinger af oplysninger om præstekald og menighed, som præsten indsamlede til brug for statsadministrationen, er, at de af præsten er indsendte til andre myndigheder, gejstlige som verdslige, i form af mandtal, indberetninger, attester og udskrifter samt almindelige breve, hvorfor de som sådan ikke findes i præstearkivet, men da det kan være vanskeligt at følge de enkelte sagers vandring gennem det administrative system frem til endelig henlæggelse og arkivering, og da det vides, at dele af materialet senere er gået til grunde eller kasseret, bør man være opmærksom på, at der i visse tilfælde findes koncepter eller kopier af dele af dette materiale bevaret i det enkelte præstearkiv.

Mandtal og folketællinger

Når de verdslige myndigheder i det 16., 17. og 18. årh. anmodede præsterne på landet om at indsende mandtal over præstekaldenes indbyggere eller bestemte grupper af disse, var det først og fremmest af hensyn til statens finansielle situation²⁶. Der skulle udskrives skatter, og for beregning af disse måtte man have oplysninger om det aktuelle skatteobjekts størrelse og indehavere. De af præsterne indsendte mandtal skal primært søges som bilag til reviderede lens- og amtsregnskaber i Rigsarkivet²¹, og der ses for den ældre dels vedkommende kun sjældent koncepter eller kopier i præstearkivet, men mod slutningen af det 19. årh. forekommer der ikke sjældent ekstraskattemandtal, som omfatter hovedparten af det enkelte præstekalds indbyggere indtil omkr. 1812.

I enkelte præstearkiver foreligger der for såvel det 17. som 18. årh. individuelle mandtal over samtlige af præstekaldets indbyggere³⁰, men egentlige folketællinger indeholdende samtlige indbygges navne, alder, stand og håndtering findes generelt først bevaret fra 1787. Den første folketælling blev dog afholdt 1769, men herfra foreligger med enkelte undtagelser kun statistiske oplysninger bevaret. Folketællingerne 1787, 1801, 1834, 1840, 1845 osv. skal primært søges i centraladministrationens arkiver i Rigsarkivet, men da udarbejdelsen af det enkelte præstekalds tælling til og med tællingen 1860 var pålagt sognepræsterne, vil man ofte finde koncepter til folketællingerne i selve præstearkivet.

Fra 1814 skulle præsterne årligt indsende summariske fortegnelser over folkemængden i hvert sogn og over de deri fødte og døde børn til Vaccinationskomiteen, og som grundlag for disse fortegnelser findes ofte udarbejdet egentlige folketællinger indeholdende oplysninger om det enkelte sogns indbyggere, deres navne, alder, stand og håndtering. Fortegnelser skulle efter cancelliets cirkulære af 13. september 1814 indsendes gennem vedkommende biskop til Vaccinationskomiteen, som nedlagdes 1825.

Indberetninger; attester og udskrifter

Skellet mellem indberetninger og mandtal er naturligvis kunstigt, idet et mandtal til brug for skatteudskrivende myndigheder meget vel kan karakteriseres som indberetning, ligesom en eller flere af de herefter omtalte indberetninger kan siges at indeholde mandtal, men ud fra den betragtning, at de herefter nævnte indberetninger kun omfatter særligt specificerede grupper af befolkningen eller rent statistiske angivelser, er det fundet praktisk at holde mandtal og indberetninger adskilte.

Præsterne er jævnlige blevet pålagt at indberette om såvel præstekald som menighed, således om præstekaldets indtægter og udgifter, om gårde, bol og tiendeydere, om høstudbytte og husdyrhold, desuden om kirkerne, om kirkegangen, om fødte, viede og døde, om fattig- og skolevæsenet og endelig om præstekaldets antikvariske og historiske forhold³¹.

Kopier af sådanne indberetninger ses ofte i det enkelte præstekalds embedsbog (liber daticus). Heri finder man for Sjællands stifts vedkommende ofte kopier af de af Hersleb påbudte tabeller over ægteviiede, fødte og døde. Tabellerne indeholder kun statistiske oplysninger om antal af ægteviiede, fødte drenge og piger og hvor mange af disse, der er født uden for ægteskab, og antallet af døde mænd og kvinder, men i visse tilfælde ses anmærkninger om personer, som er døde i høj alder eller efter langvarigt ægteskab.

I begyndelsen af det 19. årh. systemiseredes præsternes arbejde med indberetninger. Et reskript af 28. december 1804 fastslog, at der årligt gennem provsten til biskoppen eller centrale myndigheder skulle indsendes

indberetninger om kirkernes, degneboligernes og skolehusenes tilstand, om lærernes forhold, om legater, om katechisationen, om skolebesøg, om konfirmandernes kundskaber, om gejstlige lejermål, om theologiske studenter, om embedsbøgernes førelse og endelig om ægteviede, fødte og døde.. Præsterne skulle desuden indberette om døvstumme og senere om vaccinerede, om blinde og om mange andre forhold.

De i præstearkivet opbevarede attester og udskrifter er hovedsageligt brugt af præsten i forbindelse med ministerialbogsførelsen, hvorfor de deri indeholdte oplysninger normalt vil fremgå af ministerialbøgerne, men de vil dog i visse tilfælde kunne supplere disse. En særlig status har dog udskrifter af kirkebøger vedr. det værnepligtige mandskab. Disse udskrifter er nemlig udfærdiget på grundlag af embedets egne kirkebøger i h. t. cancellicirkulære af 8. oktober 1796 til brug for udskrivningsmyndighederne ved affattelsen af lægdsrullerne, men efter Kirke- og Undervisningsministeriets cirkulære kunne de i Land- og Søkrigskommissærernes samt Generalkrigskommissærens arkiv opbevarede udskrifter, for så vidt de var ældre end 38 år, blive returneret til de sognepræster, som måtte ønske disse til supplerung af nu tabte kirkebøger. Udskrifterne vedrører fødte og døde værnepligtige.

Korrespondance

For korrespondancens vedkommende må der skelnes mellem den udgående og den indgående korrespondance. Udgående breve findes i nogle tilfælde indførte i liber daticus eller i særlige kopibøger, men kan i andre tilfælde findes som løse koncepter sammen med indkomne breve. Disse kan være ordnet i saglige grupper eller henlagt i kronologisk rækkefølge. Oftest er korrespondancesagerne temmelig uoverskuelige og vanskelige at arbejde med, men de bør dog ikke overses, idet de meget vel kan indeholde f. eks. koncepter til mandtal, indberetninger o. l.

Korrespondancesager, -journaler og -kopibøger forekommer i øvrigt kun i ringe udstrækning i præstearkiverne før op i det 19. årh. Præsterne har efter behov anvendt allerede eksisterende embedsbøger som libri datici eller ældre kirkebøger. Ved cancellicirkulære af 6. februar 1844 blev præsten som tidligere omtalt pålagt at føre fortløbende fortegnelse over alle forordninger, plakater, cirkulærer m. v. fra kollegierne, biskoppen eller provsten, og desuden skulle han indrette journal, hvori alt vedkommende præstens embedsforretninger skulle indføres, dog ikke skole- og fattigvæsenssager, hvorover han skulle føre særegne protokoller. Det fandtes ikke nødvendigt at føre egentlig kopibog, men præsterne skulle så til gengæld bevare koncepterne til de udgående ekspeditioner. Cirkulæret hjalp i mange tilfælde, men dets bestemmelse om, at der skulle føres særegne protokoller over fattig- og skolevæsenets sager, fandt mange præster for

anstrengende, hvorfor de nøjedes med at føre én journal, hvori samtlige embedssager registreredes, altså også fattig- og skolesager.

Præsternes andel i den verdslige lokaladministration reduceredes væsentligt i sidste halvdel af det 19. årh., især som følge af kommunallovgivningen fra 1867–68. Dog er her ikke nævnt samtlige af præsternes lokaladministrative opgaver, og nye kom til, således deltagelse i menighedsrådenes arbejde.

Mange præster har på frivillig basis varetaget helt andre end de her omtalte opgaver, hvorom præstearkivernes variagrupper bærer mange vidnesbyrd. Meget naturligt forekommer der ofte arkivalier, som vidner om præsternes kulturelle og sociale engagement, således manuskripter til teologiske eller historiske afhandlinger og arkivalier fra skiftende præsters deltagelse i bestyrelsen af legater, foreninger m. v.

Præstens embedsudøvelse forudsatte et grundigt kendskab til både præstekaldet og menigheden, og der kan næppe herske tvivl om, at præsterne i almindelighed har lagt et stort arbejde i at indsamle sådanne oplysninger, men der har hos præsterne, som hos andre embedsmænd, hersket en temmelig forskelligartet opfattelse af metode til og behov for at bevare disse oplysninger for eftertiden. Der findes rundt om i landsarkiverne præstearkiver af betydeligt omfang, men alt i alt repræsenterer det bevarede materiale formentlig kun en ringe del af de oplysninger, som skiftende præster har tilvejebragt om det enkelte præstekald og dets menighed, men under overvejelser om og vurdering af i hvilken udstrækning indholdet af de i landsarkiverne opbevarede præstearkiver kan anvendes i den slægts- og personalhistoriske forskning, er det vigtigt at gøre sig klart, at disse arkiver, således som de findes i landsarkiverne under navn af præstearkiver, sognekaldsarkiver eller pastoratsarkiver, oftest indeholder en række offentlige institutioners arkiver. Som det fremgår af foranstående, kan der i det enkelte præstearkiv indgå arkivalier efter præsten, degnen og kirkebyskolelæreren, endvidere arkivalier efter pastoratets fattig- og skolekommissioner og eventuelt disses underliggende institutioner. Det samlede moment er, at præsten gennem lovgivningen har været udpeget til at indtage en ledende stilling i forvaltningen af de enkelte institutioner.

NOTER

1. Hans Kargaard Thomsen: Kirkebøger og arkiver, Arkiv bd. 5, 1974–75, s. 81–97.
2. Forslaget er aftrykt i Ny Kirkehistoriske Samlinger 3. bd., 1864–66, s. 462–64.
3. Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, Ekspeditionskontoret for kirkevæsen, Akter vedr. min. cirk. af 26. juni 1863 ang. de gamle kirkebøger m. v. ved præstekaldene, I–II.
4. Stiftsprovst Peter Conrad Rothe, 1811–1902, sad 1859 i bestyrelsen for Sjællands Stiftsbibliotek og var således med i dens forslag om oprettelse af et Stifts-Archiv.
5. I landsarkiverne i Odense og Viborg er fattig- og skolekommissionsarkiverne udtaget eller under udtagning af præstearkiverne og overføres til de kommunale arkiver.
6. Albert Fabritius og Harald Hatt: Håndbog i Slægtsforskning, 3. udg. 1963, s. 177–82. Her anvendes 5 sider til beskrivelsen af sognekaldsarkivernes kirkebogsmateriale, 8 linier til det øvrige indhold.
7. 1962 udgav Landsarkivet for Nørrejylland: Præstearkiver og Kirkeregnskabsbøger, 1968–74 udgav Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm i serien foreløbige arkivregistraturer: Kirkebøger fra København, Helsingør, Roskilde og Lolland-Falsters stifter, 1972 udgav Landsarkivet for Fyn: Fyns stifts kirkebøger og 1974–76 udgav Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele i serien foreløbige arkivregistranter: Nordslesvigske præstearkiver.
8. »Præstearkiver og Kirkeregnskabsbøger«, 1962, indeholder summariske angivelser om kirkebøgerne, skole- og fattigkommissionsprotokoller, libri datici og kirkeregnskabsbøger ved Landsarkivet i Viborg, i »Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse«, 1970, findes summariske oplysninger om kirkebøger, fæsteprotokoller og -sager, skifteprotokoller og -sager, vaccinationsprotokoller og folketællingslister og i »Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse«, 2. udg. 1977, s. 52–59, findes en generel beskrivelse af sognekaldsarkiverne.
9. P. Severinsen: Folkekirkens Ejendoms-Historie, 1920.
10. Jfr. Gunnar Olsen: Gejstlige arkiver på Sjælland og Lolland-Falster før 1647, Afhandlinger tilegnede rigsarkivar Axel Linvald, 1956, s. 292 ff.
11. Sjællands stifts bispearkiv, Synodalia 1540–1763, 20. juni 1559. 1617 blev der på Sjællands stifts landemode talt om etablering af en herredskiste til alle kirkers, præstegårdes og degnestaves breve.
12. Jfr. foranstående om etablering af en herredskiste og Gunnar Olsen: Gejstlige arkiver på Sjælland og Lolland-Falster før 1947, Afhandlinger tilegnede rigsarkivar Axel Linvald, 1956, s. 292 ff.
13. Sjællands stifts bispearkiv, Synodalia 1540–1763, 11. juni 1738.
14. Præsternes skifteret efter fæstere af anneks- og mensalgods blev 1817 overdraget retsbetjentene.
15. Sjællands stifts bispearkiv, Synodalia 1540–1763, 20. juni 1559.
16. Summariske fortegnelser over kirkeregnskaber findes i: Registratur over Kirkeregnskaber fra Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og Als, Fortid og Nutid 8. bd. 1929–30, s. 80 ff. og 279 ff.
17. Jfr. Troels Dahlerup: Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1645 og dens baggrund, Afhandlinger om arkiver, 1964, s. 70–81.
18. Røsnæs pastoratsarkiv, Liber daticus 1738 ff, indeholder kopi af Sjæle-register 1740, udarbejdet efter de af Hersleb givne retningslinier.

19. Jfr. Troels Dahlerup: Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1645 og dens baggrund, Afhandlinger om arkiver, 1964, s. 70–81.
20. Jfr. Albert Fabritius og Harald Hatt: Håndbog i Slægtforskning, 3. udg. 1963, s. 177 ff. og Grethe Ilsøe og Hans Worsøe: Lysbilledserien af slægts- og personalhistorisk grundmateriale, 1967.
21. Adelige skulle ikke troløves af præsten, og det var ved kgl. bevilling muligt for andre at blive viet uden foregående troløvelse.
22. Se f.eks. Sørbymagle og Kirkerup kb. 1646 ff., udg. 1963 i »Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646–1731«.
23. Paul G. Ørberg: Hovedministerialbøger og kontramministerialbøger, Arkiv bd. 3, 1970, s. 172–85.
24. Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister, Fortid og Nutid bd. 24, 1971, s. 529–44.
25. Sjællands stifts bispearkiv, Synodalia 1540–1763, 26. juni 1715.
26. Do., Synodalia 1540–1763, f.eks. 1560 og 1567.
27. Forordningen af 7. november 1809 sikrede sognepræstens medlemsskab af latinskolerens forstanderskab, som forestod den umiddelbare materielle og økonomiske forvaltning.
28. Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952–56, s. 429–30.
29. Gunnar Olsen: Studier i præstemantallene 1677–1687, Fortid og Nutid bd. 13, 1939–40, s. 157–190.
30. F.eks. indeholder Sørbymagle kb. 1646–91 mandtal over Sørbymagle og Kirkerup sogne 1645 og Slots Bjergby-Sludstrup pastorats liber daticus 1738 ff. findes mandtal over begge sogne 1738.
31. Gunnar Olsen: Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår, Fortid og Nutid, 1956, s. 413–453.

Finn Andersen, registrator ved Landsarkivet for Sjælland. Har udg. stamtavler i Danmarks Adels Aarbog 1972 ff, medredaktør af samme 1974–78. Adresse: Grysgårdsvej 2, 2400 København NV.

Matrikelarkivet og den personalhistoriske forskning

Af

Svend Balslev

Matrikelarkivet er vel ikke et sted, personalhistorikeren normalt besøger, idet arkivet i den almindelige opfattelse er det sted, hvor man har oplysninger om ejendomsgrænser, ejendommens størrelse m. v., i det hele taget alt, hvad der har med ejendomsregistrering at gøre, og det er naturligvis arkivets hovedopgave at give oplysninger om disse ting. Ud over de nævnte oplysninger, findes der imidlertid også angivelse af ejernavne, i ældre tid ofte også brugernavne, for de enkelte ejendomme, og for personalhistorikeren er det naturligvis mest dette stof, der har interesse. I det følgende vil der derfor hovedsagelig blive lagt vægt på at fortælle, hvor man i matriklens dokumenter kan finde personnavnestof.

Men først lidt om matrikelarkivets historie.

Da man havde udarbejdet matriklen af 1688 – også kaldet Christian V's matrikel eller landmålingsmatriklen – ønskede man at få de mange protokoller samlet og registreret, således at man bl. a. let kunne udfærdige udskrifter af matriklen, når sådanne blev rekvireret. Protokollerne blev samlet i landmålingsarkivet, der blev oprettet ved en rentekammerresolution af 19.7.1693. Indholdet i arkivet var altså fra begyndelsen protokollerne til 1688-matriklen. Der hørte ikke noget kortværk til denne matrikel, der i øvrigt ikke mere findes i matrikelarkivet, idet den i 1935 blev afleveret til rigsarkivet.

1768 fik man de første kort i landmålingsarkivet, nemlig kortene fra rentekammerets specielle landmåling, der omfattede opmålingen af Antvorskov og Vordingborg rytterdistrikter. Opmålingen af rytterdistrikterne blev standset 1772, og de næste kort, der kom i arkivet, var udskiftningskort fra slutningen af 1700-tallet. Desværre er denne kortsamling langt fra komplet.

I 1804 begyndte udarbejdelsen af matriklen af 1844, den matrikel, som er i brug i dag. Til opbevaring af dokumenterne fra matrikuleringen (kort, protokoller, journaler, journalsager m. v.), blev der oprettet et arkiv i matrikuleringskontoret under rentekammeret.

I 1813 fik landmålingsarkivet og matrikuleringskontorets arkiv fælles leder, og da den nye matrikel trådte i kraft 1.1.1844, blev landmålingsarkivet nedlagt, og matrikuleringskontorets arkiv videreførtes som matrikelarkivet.

Rent geografisk dækker matrikelarkivet hele landet med undtagelse af København og Frederiksberg. Over de områder, der blev indlemmet i København omkring århundredskiftet, findes der dog en del kort fra tiden før indlemmelsen. Fra Færøerne og Grønland findes ingen arkivalier, ligesom der heller ikke er materiale fra hertugdømmerne og vore tidligere tropekolonier. For Sønderjyllands vedkommende findes de dokumenter, der hører til den matrikel, der blev udarbejdet under tysk styre i 1870'erne. Vi overtog matriklen i 1920, og den er stadig i brug.

Matrikelarkivet hører under matrikeldirektoratet, der er en del af landbrugsministeriet. Arkivets læsestue har åbent de fem første dage i ugen fra 12,30 til 16,30. Adressen er Titangade 13, 2200 København N.

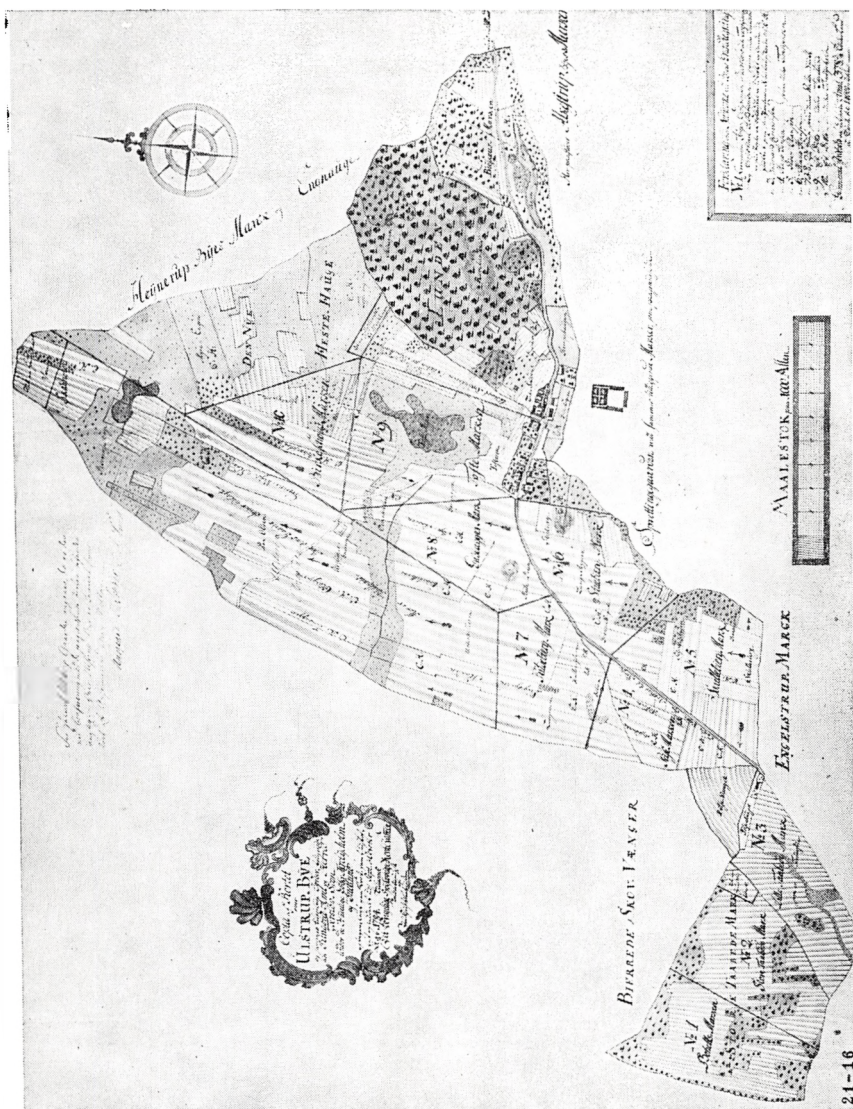
Hvad kan personalhistorikeren finde i matrikelarkivet?

Som hovedregel kan man sige, at man kan få at vide, hvem der har været ejer eller bruger/fæster af landets ejendomme på forskellige tidspunkter. I mange tilfælde på tidspunkter, der ligger før folketællingen 1787 og mellem folketællingerne 1801, 1834, 1840 og 1845.

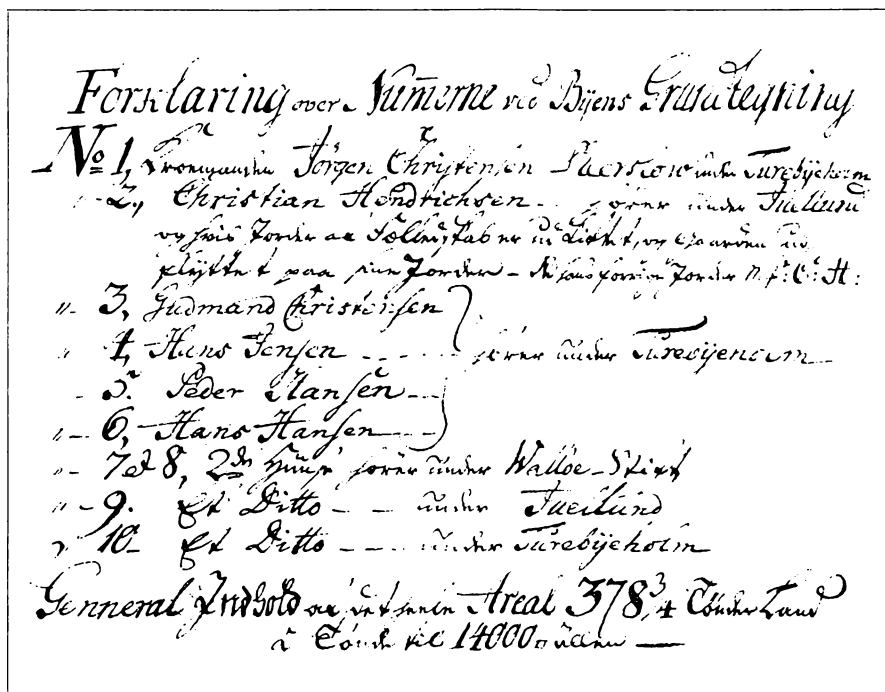
De ældste fortegnelser over brugere af ejendomme findes i de protokoller, der blev lavet i forbindelse med den tidligere omtalte opmåling af rytterdistrikterne 1768–1772. I protokollerne findes brugernes navne ud for de mange agerstykker, som tilsammen udgjorde en ejendom – det var jo før udskiftningens tid. Rytterdistriktprotokollerne er ejerlavsvise eller sognevis affattede, og de findes kun for det antvorskovske og en del af det vordingborgske rytterdistrikt samt for nogle få ejerlav nord for København. Protokollerne kan dateres ud fra de tilsvarende rytterdistriktkort.

Går man kronologisk frem i sin søgen efter navnestof, kommer man her efter til udskiftningskortene og udskiftningssagerne. Der findes som regel på kortene navne på ejerne/brugere af ejendommene, enten i skemaform eller på selve ejendommenes områder. Som tidligere nævnt er samlingen af udskiftningskort ikke komplet, men kortene findes fra alle egne af landet. For udskiftningssagernes vedkommende gør det samme sig gældende. Visse egne er meget svagt repræsenteret, f. eks. Bornholm og visse jyske amter.

Størstedelen af personnavnestoffet i matrikelarkivet findes i de arkivalier, der stammer fra udarbejdelsen af matriklen af 1844, og i de protokoller, kort og journalsager, der hører til matriklen, og hvis mængde stadig forøges ved de udstykninger og andre ejendomsforandringer, der til stadighed foregår. Sagerne vedrørende udstykning m. v. af ejendomme udarbejdes af privat praktiserende landinspektører ude omkring i landet, og de

Udskiftningskort over Ulstrup By, Terslev Sogn. I nederste højre hjørne findes fortegnelsen over, hvilke ejendomme de enkelte brugere har. Se i øvrigt særskilt gengivelse af navnefortegnelsen. Målforhold 1:4000. Her gengivet 1:20000. Original i matrikelarkivet.

Navnefortegnelsen fra udskiftningskortet.

indsendte sager opbevares efter endt ekspedition i matrikelarkivet. Indtil 1978 blev ejernavnene anført i matrikelprotokollerne, men fra dette tidspunkt er man af ressourcemæssige grunde ophørt dermed, således at oplysninger om navne nu må søges i sagerne.

I forbindelse med det foregående vil det være naturligt at nævne, at ejernavnene ikke føres à jour i matriklen, og at man derfor, såfremt man ønsker at vide, hvem der ejer en ejendom, må henvende sig til det pågældende tinglysningskontor og få oplyst, hvem der ifølge tingbogen står anført som ejer. Siden 1845 har matriklen dannet grundlag for opbygningen af først registret til skøde- og panteprotokollerne og siden tingbøgerne.

Som nævnt begyndte man forarbejderne til matriklen i 1804, og selve matrikuleringsarbejdet foregik i årene 1805–1822. Matrikuleringsarbejdet foregik herredsvis, således at et antal landinspektører og landmålere skulle matrikulere de enkelte sogne inden for et herred. Såfremt der over det enkelte ejerlav (dvs. landsby eller hovedgård) inden for et sogn fandtes et udskiftningskort, og dette var tilstrækkelig nøjagtigt, blev det brugt som originalt matrikelkort, men i mange tilfælde måtte man opmåle et nyt kort. I tilslutning til opmålingen blev der foretaget en arealberegning for

hvert matrikelnummer, og resultatet blev indført i en protokol for hvert sogn, de såkaldte beregnings- eller sogneprotokoller. I disse protokoller er for hvert matrikelnummer også angivet ejer- og brugernavn på tidspunktet for matrikuleringen, der altså kan ligge i tidsrummet 1805–1822. Matrikuleringstidspunktet kan ses på det originale matrikelkort eller af arbejdsjournalerne, som er en række herredsvis førte protokoller, hvori hele matrikuleringsarbejdets gang inden for et herred er beskrevet. Ud over beskrivelsen af arbejdets gang findes der også kopier af brevvekslingen med en del lodsejere om problemer vedrørende deres ejendomme i henseende til matrikuleringen.

I 1838 vedtog stænderforsamlingerne, at matriklen skulle sættes i kraft. Da man ikke var sikker på, at alle ejendomsforandringer, der var sket siden matrikuleringstidspunktet, var indberettet til rentekammeret til trods for en forordning herom, blev det besluttet at sende en række landinspektører og landmålere ud i landet for at få registreret de ændringer, der var sket. Til brug ved dette arbejde blev der udarbejdet herredsvis affattede hartkornsekstrakter (de såkaldte ældste hartkornsekstrakter), der består af en række protokoller indeholdende ejendommenes nye matr.nre., ejer- og brugernavn og ejendommenes gamle og nye hartkorn. Landinspektørerne og landmålerne blev derefter sendt ud i landet med hartkornsekstrakterne og matrikelkortene, for at ejendomsforandringerne kunne blive registreret på kortene og i hartkornsekstrakterne. Samtidig blev navneangivelserne, der jo stammede fra matrikuleringstidspunktet, i hartkornsekstrakterne ført à jour på amtstuerne ved overstregning af det gamle navn og tilføjelse af det nye.

Da der skulle betales skat af det hartkornsbetrag, en ejendom var ansat til, skulle de fremtidige skatteydere vide, hvor meget hartkorn deres ejendomme var ansat til. Der blev derfor fremstillet et nyt sæt hartkornsekstrakter som en renskrift af de ældre, og de nye hartkornsekstrakter blev lagt frem på amtstuerne 1840–1841 til gennemsyn for skatteyderne (således at de kunne klage, hvis de mente, ejendommene var ansat for højt). I disse protokoller forekommer der også enkelte rettelser af ejernavn på grund af ejendomsoverdragelser, men selvfølgelig er antallet af ændringer

En side i ældste hartkornsekstrakt for Tikøb By og Sogn, Lyng-Kronborg herred. Det ses, at ejendommen matr. nr. 13 på matrikuleringstidspunktet (1813–16) beboedes af landmåler (Erik) Torm, som i 1818 fik skøde på ejendommen fra kronen. Torm døde i 1834 og havde da testamenteret ejendommen til »min ven og bekendter, borger og skomagermester i København Anders Nielsen«. Denne solgte ejendommen i 1836 til kromand Niels Jensen, der står anført som ny ejer. Det foregående er et eksempel på, at man ikke får alle brugere (ejere) frem gennem matriklens dokumenter, men at man må have hjælp fra skøde- og panteprotokollerne. Original i matrikelarkivet.

377. Eieren.	Brugeren.	Gamlet Matri- culs Hartforn.			Matri- culs Num- mer.	Nye Matriculs Hartforn.			Anmærkninger.
		Adr.	St. N ^o .	N ^o .		Adr.	St. N ^o .	N ^o .	
	<i>Transport</i>	28	93	2		35	61	2.	
<i>Jens Mørstøl</i> <i>Løngren</i>	<i>Jørgen Larsen</i>	-	1	2	7. b.	-	93	-	S. 2. 14. 14.
	<i>Peter Hansen</i>	-	-	1	7. c.	-	-	2 1/2	S. 2. 14. 14.
	<i>Thine Pedersen</i>								14.
	<i>Hans Hansen</i>	-	-	2	7. d.	-	-	2.	
	<i>Jørgen Larsen</i>	5	1	2	8. a.	5	53	2.	<i>fredningsmøde:</i> <i>1887.</i>
	<i>Thine Pedersen</i>								
	<i>Agathe Møstøl</i>	-	-	2.	8. b.	-	14.		S. 2. A. 11. 14. 14. 14. 14. 14.
	<i>Jens Mørstøl</i>								
	<i>Thine Pedersen</i>				9.	-	92	2 3/4	<i>Pansborg.</i> S. 2. 14. 14. 14. 14.
	<i>Niels Nielsen</i>	<i>Staden N° 7. a.</i>			10.	-	2	2 1/4	
	<i>Thine Pedersen</i>								
	<i>Jens Mørstøl</i>	<i>Staden N° 5.</i>			11.	-	22	2 3/4	
	<i>Thine Pedersen</i>								
	<i>Otto Petersen</i>	<i>Staden N° 6. a.</i>			12.	-	32	-	
	<i>Thine Pedersen</i>								
	<i>Jens Mørstøl</i>	<i>Staden N° 4. a.</i>			13.	-	21	1 1/2	<i>fredningsmøde:</i> <i>1887.</i> 14.
	<i>Thine Pedersen</i>								
	<i>Jens Mørstøl</i>	<i>Staden N° 8. a.</i>			14.	-	2	1 3/4	
	<i>Thine Pedersen</i>	<i>33 7 1/2</i>					99	3	2 3/4

ikke så stort som i de ældste hartkornsekstrakter, hvor de navne, der blev brugt ved udfærdigelsen af dem, kunne være op til 33 år gamle.

Navnestoffet i de to sæt hartkornsekstrakter må siges at være meget værdifuldt, da størstedelen af navnene stammer fra det lange tidsrum 1801–1834, hvor der ikke findes nogen folketælling. Selvfølgelig kan hartkornsekstrakterne slet ikke erstatte en folketælling, men de kan dog give oplysning om, hvem der var ejer/bruger af ejendommene på et givet tidspunkt.

Ved matrikuleringsarbejdet 1805–1822 havde man ikke medtaget de kongerigske enklaver i hertugdømmet Slesvig, de såkaldte blandede distrikter, der hovedsagelig lå mellem Ribe og Tønder. Enklaverne skulle efter bestemmelserne med i 1844-matriklen, og de blev matrikuleret i årene 1838–1840. Da man begyndte udarbejdelsen af matriklen i 1804, var det meningen, at hertugdømmerne og Norge også skulle matrikuleres, men arbejdet kom aldrig i gang.

Matriklen af 1844 omfatter ejendommene på landet og de tidligere købstæders markjorder. Købstædernes bygrunde blev først matrikuleret i henhold til lov af 11.2.1863. Matrikuleringsarbejdet blev foretaget i årene frem til 1875, og der foreligger fra denne tid bl. a. matrikelprotokoller med ejernavne.

Foruden de to nævnte matrikuleringer har der fundet to mindre matrikuleringer sted efter stort set samme principper, som 1844-matriklen blev udarbejdet efter.

Efter 1864, hvor vi mistede de tre hertugdømmer, fik vi som en slags erstatning for de kongerigske enklaver, der også blev afstået, de otte sogne syd for Kolding, nogle områder ved Ribe og øen Ærø, der alt sammen tidligere havde hørt til hertugdømmet Slesvig. Da der ikke fandtes nogen matrikel for disse områder, blev de matrikuleret i årene 1865–1867.

Den anden af de mindre matrikuleringer er matrikuleringen af Fanø. Her foregik selve matrikuleringsarbejdet i årene 1924–1927, og loven om indførelse af en ny matrikel og oprettelse af tingbøger for Fanø er af 20.12.1929 med 1.1.1930 som ikrafttrædelsesdato.

I det foregående har det været forsøgt beskrevet, hvor det er muligt at finde personnavnestof i matrikelarkivet. Naturligvis kan en så kort artikel ikke give en udtømmende beskrivelse af, hvad der findes, men måske kan artiklen inspirere en og anden til at forsøge at udnytte mulighederne i arkivet.

Svend Balslev, f. 1922. Kontorchef i matrikeldirektoratet, landinspektør. Chef for matrikelarkivet 1971–76. Har udarbejdet biografierne over de økonomiske landmålere i »Landmåling og Landmålere«. Faglig-historiske artikler i inden- og udenlandske tidsskrifter. Adresse: Kildevældsvej 16A, 2830 Virum.

Personalhistoriske kilder i grønlandske arkiver

Af

Kirsten Elisabeth Caning

Man kan få det indtryk, når man arbejder med de grønlandske arkivalier, at den i København beliggende centrale styrelse af kolonierne i Grønland har opfattet Grønland som noget fjernt og kaotisk, som man til stadighed måtte have altomfattende og præcise oplysninger om, for at kunne styre udviklingen ind i de rigtige baner. F. eks. har man årligt siden 1776 og langt op i det 20. århundrede forlangt udførlige indberetninger fra hver enkelt koloni, med oplysninger om distriktets udstrækning, folkemængden, rokeringer blandt handelens ansatte, hvor mange børn der fødtes, og hvor mange personer der er døde, og hvoraf de døde. Der krævedes nøjagtige lister over koloniens personale, over produktionen, over handelens bygninger og fartøjer, handelens jernbaands fadeværk (tønder til forsendelse af tran), dansk-grønlandske huse og antallet af ovne, samt forbruget af brændsel. Det skulle oplyses, hvilke reparationer, der var udført, og hvilke reparationer, man kunne forudse ville blive nødvendige i det kommende år, hvordan sundhedstilstanden, vejrliget, hvalfangsten og grønlændernes fangst havde været og hvilke skibe, man havde haft besøg af. Gennem en længere periode i 1800-tallet skulle disse rapporter udfærdiges pr. 30. juni, og de kaldes enten 30. juni-papirer eller skematiske indberetninger. I sig selv er de kun undtagelsesvis af personalhistorisk interesse, men de tællinger, de er lavet ud fra, som bl. a. omfatter lister over det danske og grønlandske mandskab, de såkaldte mandtalslister, kan man somme tider være heldig at finde som bilag.

Denne trang til at få alt fæstnet til papiret og dermed fastholde virkeligheden overført til alle planer af administrationen, og alt, har man indtryk af, gemtes omhyggeligt. I dag er arkiverne overført til Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland m. m., bortset fra Det sydgrønlandske Inspektorsarkiv, som desværre gik tabt under forsendelse til Danmark, idet det var ombord på skibet »Hans Hedtoft«, som forliste i januar 1959. De lokale administrationer er dog fortrinsvis repræsenterede i deres korrespondance til inspektørerne, idet uafklarede afleveringsbestemmelser har betydet, at lokaladministrationsarkiver delvist er blevet spredt.

Enkelte af de udsendte har gjort brug af deres adgang til arkiverne og har udarbejdet store værker med personalhistoriske oplysninger (se lit-

Ofte blev administrationens arbejde udført under primitive vilkår. Billedet viser kolonibestyrer A. P. Olsen på det kontor, han overtog i Jakobshavn i 1902. (Fot. dr. Bentzen, 1902, copyright Arktisk Institut, bl. nr. 660).

teraturlisten), men deres interesse har overvejende været vendt mod de øverste lag i det grønlandske samfund, overbetjente og europæere. Ønsker man oplysninger om udsendte af lavere rang eller om menige grønlændere, må man gå i gang med de utrykte kilder. Her finder man ligeledes med lethed detaljerede oplysninger om de danske udsendte, og også de vilkår, handelens grønlandske ansatte levede under, belyses udmærket, mens chancerne for at kunne følge en menig grønlænder er færre.

Det er formålet med denne artikel at lette interesserede adgangen til disse grønlandske arkivalier ved en kort gennemgang af den grønlandske administrations historie indtil ca. 1930 og en oversigt over arkivernes indhold¹.

Administrationens historie

I tiden før 1774 var forbindelsen til Grønland overladt til private handelselskaber og missionærer, udsendte af Missionskollegiet i København. 1774 oprettedes Direktionen for den kongelige grønlandske Handel, som derefter varetog ikke blot ind- og udhandling, men også hele den øvrige administration af det grønlandske samfund, bortset fra visse kirkelige spørgsmål. Denne myndigheds lokale repræsentanter var de udsendte køb-

Forhandlingsprotokollen underskrives af forstanderskabets medlemmer. (Fot. D. Bruun, 1903, copyright Arktisk Institut, bl. nr. 5004).

mænd, senere kolonibestyrere. Endnu på det tidspunkt var hovedopgaven at sørge for tran til Europas lamper, og hvad man ellers kunne finde på at handle med, men det blev snart en uholdbar situation, at al lokal myndighed var lagt i hænderne på én person.

Som kontrollerende instans indsattes ved reskript af 1782 og dertil knyttet instruks 2 inspektører i henholdsvis Nord- og Sydgrønland. Administrativt var landet herefter indtil 1950 delt i to dele, med skillelinje mellem Egedesminde og Holsteinsborg.

Den første ændring af systemet kom med de af inspektør H. J. Rink i 1860'erne oprettede og i 1872 lovfæstede forstanderskaber. De var sammensat af distriktets danske embedsmænd og repræsentanter for grønlænderne, og deres opgave var dels at opretholde lov og orden, hvorfor de kunne give lokale vedtægter, dels at administrere forstanderskabskassen, som udbetalte al offentlig økonomisk hjælp. Desuden havde de myndighed til at afgøre tvistigheder grønlændere indbyrdes; retlige afgørelser vedrørende danske, dog ikke skiftesager, måtte henvises til Danmark.

1908 indførtes ændringer både på det centrale og det lokale plan. Styrelsen af Kolonierne i Grønland udskiltes fra Den kongelige grønlandske Handel og blev, på lige fod med Handelen, placeret under Indenrigsmini-

steriet. 1912 blev Handelens chef dog underlagt direktøren for Styrelsen.

Ligeledes i 1908 blev forstanderskaberne nedlagt og erstattet af kommuneråd med kun grønlandske medlemmer. Forstanderskabernes domsmyndighed i civile retstrætter mellem grønlændere overgik til kommunerådene og udvidedes til også at omfatte domme i sager om de såkaldte forseelser. De nyoprettede blandede domstole, som bestod både af danske og grønlændere, var dømmende myndighed i alle andre sager mellem grønlændere. Stod striden mellem 2 personer under dansk ret, eller var sagsøgte dansk, måtte den afgøres af danske myndigheder.

Samtidig oprettedes 2 landsråd, et for hvert inspektorat, som fik rådgivende funktion over for regering og rigsdag.

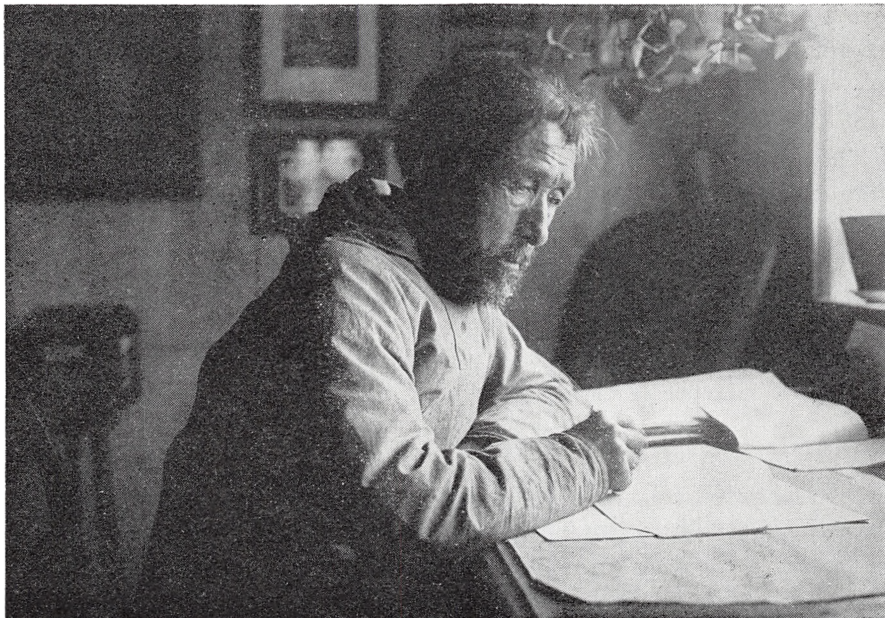
1925 flyttedes Styrelsen fra Indenrigsministeriet til Statsministeriet, de 2 inspektører erstattedes af 2 landsfogder, og mellem kommuneråd og landsråd indsattes endnu et råd, sysselrådet, der dækkede 2-4 kommuner og havde både danske og grønlandske medlemmer. Under landsfogdens tilsyn administrerede de sysselkassen, som stod for alderdomsunderstøttelse, invalidepensioner og anden offentlig understøttelse, f. eks. hjælp til husbygning og etablering af erhverv. Kommunerådernes domsmyndighed tillagdes sysselretterne, nedsat af sysselrådene, som kunne dømme både i borgerlige trætter og strafferetssager.

Fra 1926 tillagdes landsfogden en vis domsmyndighed. Han blev første instans i civile sager mellem danske eller hvor sagsøgte var dansk. Desuden forestod han efterforskning og tiltale i retssagerne og fungerede som forligsmægler og skifteforvalter².

Missionærerne og præsterne udsendtes af Missionskollegiet, senere Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen, med biskoppen over Sjællands Stift som nærmeste kirkelige overordnede. Al undervisning foregik indtil 1951 i kirkens regi. 1905 blev denne ordning, ved den første lov om grønlandske forhold overhovedet, lovhjemlet, men ændredes i 1912, da alle grønlandske anliggender blev samlet under direktøren for Styrelsen, som så i spørgsmål om kirke og undervisning kom til at sortere under Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. I en periode henhørte dog også disse sager som den øvrige styrelse under Statsministeriet³.

Kirkebøger

Man er formentlig hurtigt efter missionens oprettelse begyndt at føre kirkebøger, som dog desværre ikke er bevarede. Den ældste »Designation over Grønlændernes døpte Børn udi Circumferentzen ved Haabets-Colonie af Hans Egede, Missionario« fra 1731 findes aftrykt i *Diplomatarium Groenlandicum*⁴, men familieforbindelser fra disse personer til andre vil nok være vanskelige at eftervise. Den første egentlige kirkebogsindførsel, vi kender, stammer fra Frederikshåb 1742 og er udskrevet af Hother Oster-

En del af kirkebøgerne i Landsarkivet er ført af kateketer. Her ses Lauritz Jens Gerhard Samuel Kleist, der i 1931 lukkede sine øjne efter et langt og begivenhedsrigt liv som overkateket i Godhavn. Hans slægt stammede fra Frederikshåb, hvor en dansk bødker grundlagde familien. Gerhard rejste til Godhavn og grundlagde der sin del af slægten. (Fot. Jost, copyright Arktisk Institut).

mann. Hans manuskript på 33 sider, kaldet »Ostermanns uddrag af de grønlandske kirkebøger« er tilgængeligt på Landsarkivet for Sjælland og, som mikrofilm, på Rigsarkivet, men det gengiver kun få indførsler og kun om det grønlandske samfunds højststående.

De til arkivvæsenet afleverede kirkebøger er udskilt af de øvrige arkifonds og opstillet på Landsarkivet for Sjælland, hvor de er registrerede med sognenumrene 730–749. Fra 1700-tallet findes der kirkebøger fra Upernavik, Godhavn og Egedesminde. Det var endnu i slutningen af 1700-tallet missionærens største opgave at omvende hedninger, hvorfor dåbsregistret er stort i forhold til de andre. Der er således i Godhavns første kirkebog, der blev ført mellem 1783 og 1794, 108 døbte, men kun 19 viede par. Personernes indbyrdes relationer forbliver derfor ofte i det dunkle. En vis hjælp får man af kommunikantregistrene, hvori søndagens altergæster opføres, ofte med angivelse ikke blot af navnet, men også af deres slægtskab med andre tilstedeværende personer eller med angivelse af erhverv. Kommunikantregistret i Godhavns første kirkebog fylder næsten ligeså meget som de øvrige tilsammen.

I første halvdel af 1800-tallet starter rækkerne af kirkebøger fra Nordgrønland i Landsarkivet. De er skrevet på blanke sider, men ligner i øvrigt de danske. Indførslerne er opdelt, som også i de tidligste bøger, i døbte, konfirmerede, viede og døde. Fra anden halvdel af 1800-tallet er alle præstegæld repræsenterede ved kirkebøger, men der er stadig store lakuner. Kun for Godhavn er rækken kontinuert (fra 1834), og f. eks. Christianshåb kirkebog starter først i 1910.

Disse lakuner beror tildels på tabet af Det sydgrønlandske Inspektoratsarkiv ved »Hans Hedtoft«-katastrofen. Deri befandt sig kirkebøger fra de fleste sydgrønlandske præstegæld⁵.

De manglende kirkebøger kan i en vis udstrækning erstattes af kirkebøger i de enkelte præstegæld⁶.

Folketællinger

Mens Handelens folk lavede mandtalslister, skrev missionærerne designationslister, som til forveksling ligner folketællinger. Det er formentlig også på grundlag af disse, statistiske oplysninger om den grønlandske befolkning er blevet udarbejdede i 1800-tallet. Under betegnelsen folketællinger opbevares i Rigsarkivet tællingslister fra 1834, 1840, 1845, 1850, 1855, 1860, 1870, 1901 og 1911. Listerne indeholder samme oplysninger som de danske (navn, alder, erhverv, stilling i husstanden) samt oplysninger om den enkeltes racetilhørsforhold og oplysninger om hvem, der er døbt. Listerne omfatter altså også hedninge, i modsætning til kirkebøgerne. Ofte er inddelingen i husstande til dels opløst og personerne delt i 3 grupper efter race: grønlandere, blandinge og europæere. Der er udover de manglende lister for tiden 1870–1901 enkelte andre lakuner. Således mangler lister over europæere fra Holsteinsborg og Godthåb 1834, Neuherrnhut 1845, Egedesminde 1850 og 1855, Sukkertoppen og Lichtenau 1860, og der er ingen tællinger fra hele Sydgrønland 1850 og Fridrichtal 1870.

Designationslister findes i spredte tilfælde i andre arkivfunds. I Det nordgrønlandske Inspektoratsarkiv (afl. til Rigsarkivet) er registreret under gruppen »Kirke- og skolevæsen« designation over døbte grønlandere i Godhavn distrikt 1804, under »Korrespondancesager« optælling af de i Christianshåb, Umanak, Ritenbenk og Egedesminde levende grønlandere 1830, under »Personalesager« mandtalslister omfattende både mandskab og grønlandere i de nordgrønlandske distrikter 1793–1882, under »Diverse« liste over grønlandere i Upernavik 1855, grønlandere og blandinge i Ritenbenk 1858 og fortegnelse over indvånere i Godhavn distrikt 1878. I Arktisk Institut, Charlottenlund, findes designationslister fra Upernavik 1834 og 1841, Christianshåb 1848, Holsteinsborg 1849 og 1860, Sukkertoppen 1860, Godthåb 1852, Lichtenau 1845, 1855 og 1860, Frederiksdal 1845 og 1855, og fra Julianehåb 1845, 1854 og 1879.

Hvervekommandoerne sendte de hvervede hjem til Danmark med liste over hvad de hed, hvor gamle de var, hvilken profession de havde, og om deres forældre levede, og hvor de levede. Hvorfor lod folk sig hverve? Jo enten passede man i det militære liv og endte som underofficer eller spillemand, men ellers kunne man efter 8 år som hvervet nedsætte sig som »frimester« uafhængigt af laugene i en hvilken som helst dansk by. Der var således stor fordel ved at have været hvervet soldat, og det kunne være grunden til, at mange lod sig hverve. Gennem et alfabetisk kartotek kan vi gå til hvervelisterne og derfra til stambøgerne.

Før end en soldat kunne blive gift, skulle han over for regimentsauditøren aflægge »copulationseden«, det vil sige aflægge ed på, at han ikke var gift i forvejen. Dette blev optaget i justitsprotokollen, og manden fik en »friseddel«, hvormed han kunne gå til præsten og bestille lysning til ægteskab. Dette har vi kartotek over med henvisning til justitsprotokollen.

Som man ser, er der mange muligheder for at finde en soldat og for at klarlægge hans forhold.

Ud over disse rent skriftlige arkivalier har arkivet også et portrætarkiv med portrætter fra ca. 1750 op til nutiden, fra 1860 som fotografier.

Herudover har arkivet også en meget stor samling af hånd tegnede kort, både topografiske og krigshistoriske og fæstningstegninger fra 1650 og til nutiden.

Af uniformstegninger har arkivet en samling fra 1735 til nutiden, og det kan jo også være af stor interesse for en slægtshistoriker at se, hvilken uniform f. eks. hans oldefar har båret.

Litteratur

Carl v. Kohl: Hærens Arkiv. Dets historie, dets placering, inddeling og opgaver. Udgivet af Krigsministeriet. Kbhv. 1946. 196 s.

Om de enkelte afdelingers arkiver har Rigsarkivet efter sammenlægningen med dette i serien Foreløbige arkivregistraturer. Ny serie, udgivet følgende 3 bind om Ingeniørkorpsets Arkiv: Ingeniørkorpsets Arkiv I–III, 1973–78:

I: S. A. Larsen: Fortifikationsetaternes Arkiv 1697–1703. Ingeniørkorpsets Arkiv 1763–1848. 238 s. 1973.

II: V. A. Petersen: Ingeniørkorpsets Arkiv 1848–1932. 216 s. 1978.

III: V. A. Petersen: Fortifikationers og Ingeniørdirektioners Arkiv 1848–1932. Ingeniørkorpsets Etablissementsarkiv 1848–1932. Ingeniørkorpsets Feltarkiv 1848–50 og 1864. 212 s. 1978.

NOTER:

1. Se Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1966–1975. Udg. af Rigsarkivet, 1978, s. 10 f og 462 f.
2. Oberstløjtnant J. C. W. Hirsch's 12 bind store manuskript med personalia i alfabetisk orden over danske og norske officerer 1648–1814 findes i original på Det kgl. Bibliotek og i fotokopi på Rigsarkivets læsesal samt i Hærens Arkiv, men er nu af Selskabet for udgivelse af Kilder til dansk Historie udgivet på 113 mikrokort, således at det er tilgængeligt på større biblioteker og arkiver.
3. For Norges vedkommende efter 1814 kan henvises til det trykte værk Olai Ovenstad: Militærbiografier. Den norske Hærs Officerer. Oslo 1948–49.
4. A. D. Cohen: Krigen 1848–50 og de Faldnes Minde, 1853. Vilhelm Cohen: Krigen 1864 og de Faldnes Minde, 1865.

Ib Fritz Lissau Carl, f. 1916, major. Studerede kulturgeografi ved Københavns Universitet. Gennemgik skolen for Modstandsbevægelsens befalingsmænd. Arkivofficer i Hærens Arkiv siden 1. okt. 1962. Adresse: Hærens Arkiv, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K.

Rigsarkivets og landsarkivernes kildepublikationer og arkivoversigter af personalhistorisk interesse

Af
Ole Degn

Allerede før Rigsarkivet og landsarkiverne for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, for Fyn og for Nørrejylland var blevet oprettet i 1889 (Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele kom først til i 1933) var der af arkivvæsenet blevet udgivet forskellige skrifter, der kunne tjene som hjælpemidler ved arbejdet med materiale i de arkiver, der med arkivloven af 1889 indgik i Rigsarkivet, Kongerigets Arkiv og Gehejmearkivet. Fra 1852 til 1889 kom således *Årsberetninger fra det kongelige Gehejmearkiv*, fra 1871 til 1878 *Meddelelser fra Rentekammerarkivet*. Disse skrifter indeholder bl. a. den første registratur i den senere serie *Vejledende arkivregistraturer*, nemlig *Danske Kancelli 1513–1848* (1887) og *Den civile centraladministrations embedsetat 1660–1848* (1889), men rummer i øvrigt kun i mindre grad materiale af væsentlig interesse for personalhistorien.

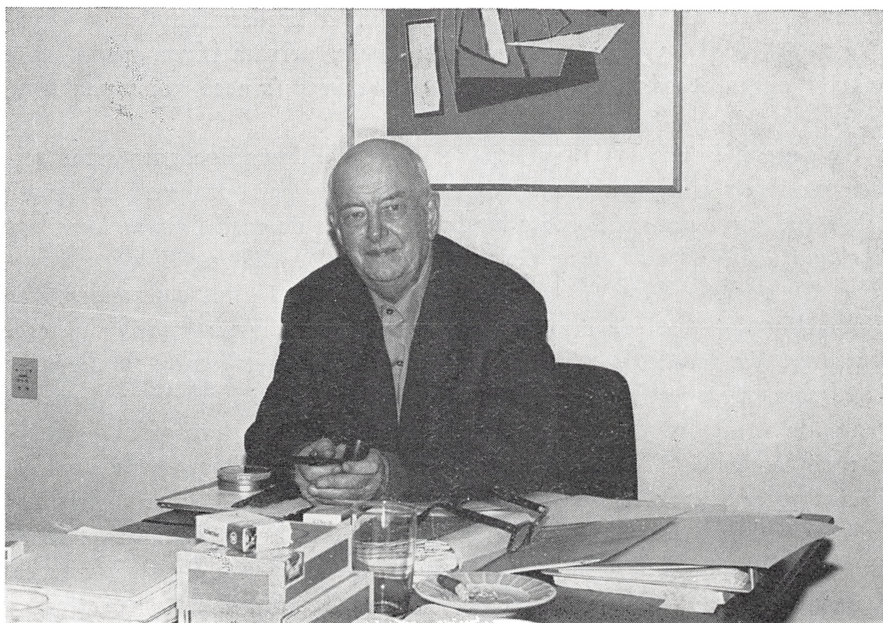
Ikke længe efter oprettelsen begyndte Rigsarkivet imidlertid udgivelsen af den række *Vejledende arkivregistraturer*, der på mange måder har lettet arbejdet med væsentlige dele af de store arkivmasser i dette arkiv. Personalhistorikere bemærker her ikke mindst *Vejledende arkivregistraturer I Danske Kancelli og de dermed beslægtede institutioner*, 2. udg., (1943), *IV Privatarkiver fra det 19. århundrede i Rigsarkivet*, (1923), *VIII Privatarkiver før 1660 i Rigsarkivet*, (1948), *IX Privatarkiver fra tidsrummet 1660–1800 i Rigsarkivet*, (1952), *XII Rentekammeret, I, Danske og norske afdelinger 1660–1848*, (1964), *XVII–XVIII Lokalararkiver til 1559, Gejstlige arkiver I–II*, (1973, 1977), *XXI Københavns Universitets arkiv 1479–ca. 1910*, (1978), samt *VI Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. En oversigt*, (1944), og *V Danmarks kirkebøger. En oversigt over deres væsentligste indhold indtil 1891*, (1933), (nu forældet og for en væsentlig del erstattet af publikationer fra de enkelte landsarkiver). Særdeles nyttige for personalhistorikere er også en række oversigter over kontorer og embedsmænd, således den civile centraladministration i tiden

1660–1935 (4 bind, 1889, 1893, 1921 og 1936), appelinstanterne 1660–1919 (1928), stiftamtmand og amtmænd (1895) og den landmilitære centraladministration 1660–1763 (1973, 1975, 1976) samt en række kildeudgaver, hvor man især må fremhæve den righoldige, lange række af *Kancelliets brevboøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551–1645* (24 bind, 1885–1968, påbegyndt før oprettelsen af Rigsarkivet), *Kronens skøder på afhændet og erhvervet jordegods i Danmark 1535–1765* (5 bind, 1892–1955) og *Statsrådets forhandlinger 1848–1874* (1912) (12 bind, 1954–76). Disse tre meget store udgiverarbejder får ikke mindst deres værdi gennem de udførlige person- og stednavneregistre, hvor man gennem årrækker kan følge personer og lokaliteter i et meget omfattende stof.

Adskillige af bindene i serien *Vejledende arkivregistraturer* er fra de to sidste årtier, og i årene siden 1962 har man da også set en ganske betydelig vækst i udgivelsen af hjælpemidler fra Rigsarkivet, samtidig med, at også landsarkiverne er kommet med. Siden da har publikationsvirksomheden været større end nogensinde tidligere, både når det gælder arkivregistraturer, arkivoversigter og arkivforskning, mens udgivelsen af kildepublikationer dog har været stagnerende. Udviklingen fremgår klart af Rigsarkivets lille nyttige publikation med de mange titler, *Skrifter udgivet af Rigsarkivet og landsarkiverne 1852–1976* (1977).

Af *Rigsarkivets* nyere publikationer må her fremhæves den i 1963 påbegyndte serie af *Privatarkiver* i den i 1962 påbegyndte række af *Foreløbige arkivregistraturer* (der er her kommet et meget stort antal hæfter med privatarkiver) og den i 1969 påbegyndte *Ny serie* i samme række, hvis nr. 3 er en alfabetisk *Oversigt over private personarkiver i Rigsarkivet* (1972), og hvis nr. 4 er en *Oversigt over Rigsarkivets nyere arkivalier, I* (1972), mens flere af de øvrige (indtil 1978 er der kommet 20 bind) omhandler enkeltpersoners arkiver og får særlig værdi ved de alfabetiske brevskriverfortegnelser, de indeholder. Bindet med oversigten over Rigsarkivets nyere arkivalier omfatter de ministerier, der er udgået fra Danske Kancelli, nemlig Justitsministeriet, Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet (Kultusministeriet), Kirkeministeriet, Undervisningsministeriet og Ministeriet for kulturelle Anliggender, alle med de derunder hørende institutioner, og slutter sig altså for den nyere tid til den førnævnte *Vejledende arkivregistraturer, I*.

Af central betydning er også i en særlig række af *Specialregistraturer* registraturen over *Matriklerne 1664 og 1688* (1968, 2. udg. 1976). Det omfattende, meget benyttede materiale, der findes i Rentekammerarkivet, anføres i registraturen i hovedgrupperne markbøger, modelbøger og matrikelbøger, i topografiske systemer, hvortil der henvises gennem et fuldstændigt sogneregister. De i 2. udgave vedføjede bestillingsnumre for de godt 450 mikrofilmruller, der er optaget af det værdifulde matrikelmate-

Johan Hvidtfeldt 1908–79

En væsentlig del af de omtalte publikationer fra arkivvæsenet er udsendt i Johan Hvidtfeldts tid som rigsarkivar, 1963–79. Allerede som arkivar i Åbenrå var Johan Hvidtfeldt med til sammen med daværende landsarkivar Frode Gribsvad at udarbejde den første »guide« over et landsarkivs samlinger, udsendt 1944.

Fot. Ejvind Rasmussen, LA. Viborg 1976.

riale, letter tilgængeligheden, idet kopier af disse film ikke blot er til rådighed på Rigsarkivets filmlesesal og på andre institutioner med læseapparater, men også kan købes. Det samme gælder de film, der er registreret i Rigsarkivets serie af *filmfortegnelser*, hvoraf kan nævnes bd. 2 »Partikulærkammeret og de kgl. slotte og haver – 1848, reviderede regnskaber« (1975), hvori oplysninger vil kunne findes til belysning af hofhusholdningen og de ved hoffet ansatte personer, samt podemestre, gartnere m. v.

Af *landsarkiverne* kom det nørrejske med i virksomheden med udgivelsen af arkivregistraturer og arkivoversigter i 1962, det sjællandske i 1964, det fynske i 1970 (idet dog et katalog over håndskriftsamlingen i Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn er fra 1956), det sønderjyske i 1974. Blandt de mange bind, især fra de to store landsarkiver, det sjællandske og det nørrejske, bemærker personalhistorikere ikke mindst nogle generelle arkivregistraturer og flere serier omhandlende materiale i

præstearkiver, udskrivningsarkivalier (herunder lægdsrullerne), brandforsikringsarkivalier, godsarkivalier, godsarkiver, privatarkiver, retsbetjentarkiver og rådstuearkiver eller magistratsarkiver (senere kommunalarkiver).

De generelle arkivoversigter (guider) giver fuldstændige, men summariske oversigter over arkivfonds og materialegrupper for hvert af landsarkiverne, hvor det sjællandske landsarkiv lagde ud med *Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt 1966* (ny revideret udgave 1977) (idet det sønderjyske landsarkiv dog allerede i 1944 i Rigsarkivets serie *Vejledende arkivregistraturer*, VI, havde fået sin førnævnte *Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. En oversigt*) og det fynske landsarkiv 1970 fulgte med en tilsvarende, mens det nørrejyske landsarkivs manuskript, hvoraf 1. del forelå trykkklart i dec. 1977, endnu afventer publicering. Disse generelle arkivoversigter er overordentlig nyttige for arkivbrugere, og giver mulighed for en orientering i det samlede arkivmateriale, således at man også hurtigt kan se, hvor man skal gå videre med de mange mere specielle registraturer. De generelle arkivfortegnelser er her overskueligt opstillet i en række hovedgrupper, men dog desværre ikke efter et fælles skema for de fire landsarkiver.

Af de mere specielle registraturer vil personalhistorikere formentlig ofte tage udgangspunkt i de sjællandske *Bornholmske kirkebøger*, *Lolland-falsterske kirkebøger*, *Helsingør stifts kirkebøger*, *Roskilde stifts kirkebøger* og *Københavnske kirkebøger* (9 bind, 1968–74), den fynske *Fyns stifts kirkebøger* (1972), den nørrejyske *Præstearkiver og kirkeregnskabsbøger* (1962) og de sønderjyske *Nordslesvigske præstearkiver* (5 bind, 1974–76). Gennem disse registraturer ser man hurtigt, hvilke arter oplysninger man finder i de bevarede kirkebøger fra de enkelte sogne. For Nørrejylland og Sønderjylland får man oplysninger om det øvrige materiale i præstearkiverne, kirkeregnskabsbøger, fattig- og skolekommissionsprotokoller m. m., og for Sjælland m. m. finder man detaljerede administrationshistoriske oversigter, der vil være nyttige også i andre sammenhænge. I de sjællandske og sønderjyske registraturer anføres de enkelte sogne under de enkelte provstier i alfabetisk orden, i den fynske og den nørrejyske alle sognene rent alfabetisk, og det bevarede kirkebogsmateriale er registreret i overskuelige skematiske oversigter (det nørrejyske dog ikke skematisk). I den sjællandske registratur gør oversigtskort over sogne, et henvisningsregister omfattende alle bebyggelsesnavne, herunder gårde over 50 ha, og et gade-register for København publikationen til et hurtigt og praktisk hjælpemiddel.

Meget benyttet af personalhistorikere er også udskrivningsarkivalier, herunder lægdsrullerne med fortegnelser over næsten alle drenge og mænd

i bestemte aldersgrupper. Her har landsarkiverne da også gjort en indsats med udarbejdelse og publicering af registraturer, det sjællandske landsarkiv med *Lægdsruller ca. 1830–ca. 1930 afleveret af 1. og 2. udskrivningskreds* (1965), det fynske med *3. udskrivningskreds' arkiv 1788–(1956)* (1970) og det nørrejske med *Oversigt over udskrivningsarkivalier 1700–1788* (1972).

Den sjællandske lægdsrulleregistratur registrerer arkiverne fra 1. udskrivningskreds, staden København og Københavns og Frederiksborg amter, og 2. udskrivningskreds, Holbæk, Sorø, Præstø og Maribo amter, de to af de fem udskrivningskredse, landet inddeltes i ved værnepligtsloven af 1869. I en længere indledning redegøres for lægdsrullerne og deres tilblivelse 1788–1914, både når det gælder hæren og flåden, og brugere af det personalhistorisk så vigtige lægdsrullemateriale finder her en nyttig vejledning. Registraturerne for de to udskrivningskredse er efter nummerering af det uoverskuelige materiale, i alt 1.561 bind lægdsruller, opstillet dels amtsvis, dels kronologisk.

Den fynske lægdsrulleregistratur registrerer arkivet fra 3. udskrivningskreds, det fynske område samt dele af Vejle amt. Efter en længere administrationshistorisk indledning følger registraturen over materialet, herunder 293 bind lægdsruller, opstillet systematisk og topografisk, idet en nøgle med alfabetisk opstillede sogne i indledningen fungerer som en hurtig indgang til de enkelte ruller.

Mens de to omtalte registraturer registrerer de egentlige, siden 1788 førte lægdsruller, giver den jyske en oversigt over de nørrejske udskrivningsarkivalier forud for dette tidspunkt. Disse arkivalier var oprindelig spredt på mange forskellige arkiver og hverken ordnet efter bestemte principper eller detaljeret registreret. Efter omordning og nyregistrering udarbejdedes derfor den omtalte registratur, hvor arkivmaterialet er opført i en række grupper efter proveniens: først land- og krigskommissærernes arkiver, derefter udskrivningsarkivalier i amternes og amtsstuenes arkiver, borgervæbningen og søindrulleringen i købstæderne og endelig godsarkivernes udskrivningsarkivalier samt ruller og lister, som vedrører enkelte godser, men ligger i andre arkiver.

Med henblik på de nørrejske lægdsruller har Landsarkivet i Viborg publiceret oversigten *De nørrejske købstæders og landsognes lægdsbetegnelser 1789–1970* (1972), idet personalhistorikere ofte støder på vanskeligheder, når de ud fra bestemte personers bopæl ønsker at finde de pågældende i lægdsrullerne. Man har her været henvist dels til spredte bestemmelser om omlægninger af forskellige administrative områder, dels til samlede lægdsfortegnelser, der for en stor del mangler stedregistre. Her tjener landsarkivets oversigt som en nøgle for det nørrejske område, 1869-lovens 4. udskrivningskreds, dele af Vejle amt, Ribe, Århus og Ran-

ders amter samt Samsø, og 5. udskrivningskreds, Ringkøbing, Viborg, Ålborg, Hjørring og Thisted amter. Gennem tabeller kan man alfabetisk finde de enkelte sogne og se deres placering, dels på de gamle amter 1789–93, dels på de nye amter 1794–1869, i begge tilfælde med vedføjet lægdsnummer, dels på de nye udskrivningskredse 1870–1970, med vedføjet lægdsnummer. Ved hjælp af amtsoversigter 1789–94 og 1794–1870 kan man dernæst finde placeringen på udskrivningsdistrikt og derefter hurtigt finde frem til den pågældende rulles oplysninger om et sogns beboere. Da købstæderne i 1843 fik deres egne lægder, efter at de værnepligtige her tidligere var blevet indskrevet i et tilgrænsende landlæg, er købstæderne opført i en tabel for sig forrest, med angivelse af amt og lægdsnummer 1843–69 og udskrivningskreds og lægdsnummer 1870–1970.

Meget benyttet af personalhistorikere er ligeledes materialet i brandforsikringsarkiver, godsarkiver og privatarkiver.

For arbejdet med brandforsikringsarkivernes brandtaksationer finder man værdifulde hjælpemidler i det sjællandske landsarkivs *Brandforsikringsarkivalier for købstæder og landbygninger indtil ca. 1872* (1967) og det nørrejske landsarkivs *Brandforsikringsarkivalier fra købstæder* (1969), så meget mere, som brandforsikringsarkivalierne ligger spredt i forskellige arkivfunds. De to publikationer registrerer materialet på tværs af de fonds, hvori det findes, og er ordnet topografisk, den sjællandske i hovedgrupperne købstæder og landbygninger, den nørrejske, der alene omfatter købstæderne, alfabetisk efter købstadnavne. En indledning i den sjællandske registratur behandler brandforsikringens ret omskiftelige administrative forhold.

Godsarkiverne, der bl. a. rummer sessionsprotokoller, skifteprotokoller, fæsteprotokoller og jordebøger, er vigtige kilder for personalhistorien, men endnu er det begrænset, hvad der er publiceret af registraturer. Fra det fynske landsarkiv foreligger en begyndelse med *De fynske godsarkiver. En introduktion* (1973), der er blevet efterfulgt af en række registraturer, dels større enkeltregistraturer, dels samlebind med mindre registraturer i alfabetisk orden efter godserne, mens man fra de nørrejske og sønderjyske landsarkiver har fået enkelte registraturer, henholdsvis *Godsarkiver, 1. Ryttergodserne. (Arkivregistraturer 3, 1971)* og *2. Hedekolonierne. (Arkivregistraturer 4, 1974)*; og *Søgård og Årtoft* (1976) og *Gram og Nybøl* (1976).

Med den nørrejske registratur over ryttergodserne har man gjort forsøg med en ny form for registratur. Ryttergodserne i Jylland omfattede de mange gårde, der fra 1670 var udlagt til underhold for hærens ryttere, oprindelig i fem rytterdistrikter, det nordjyske, det vestjyske, Donningborg, Skanderborg og Koldinghus, senere tre, med navn som de sidstnævnte, indtil de 1765–67 blev solgt på auktioner. Godsernes arkiver kan med

denne registratur udnyttes i detaljer, idet den ikke blot rummer korte administrationshistoriske indledninger og en egentlig registratur over de enkelte pakker, men også som noget nyt minutiøse sag- og stednavneregistre til en del af materialet, således stedregistre til sessionsprotokollerne for Skanderborg og Koldinghus rytterdistrikter 1680–1716. Hermed har man en detaljeret registratur over materialet vedrørende det ene af statens to store godskomplekser i Jylland. Registraturen over hedekolonierne registrerer materialet vedrørende det andet, hvorfra materialet er spredt over flere fonds, således en række amtsarkiver, Viborg amtstues arkiv og samlingerne *Godsarkiver* og *Forskellige arkiver* og forskellige fonds i Rigsarkivet.

Specialregistraturer over særlige materialegrupper i godsarkiverne foreligger med det nørrejske landsarkivs foreløbig to *Oversigter over fæste- og skiftearkivalier*, 1. *De private godsers fæste- og skiftearkivalier* (2. udg., 1972) og 2. *Statslige og kirkelige godsadministrationer* (1977). Disse registraturer har til formål at gøre det let ikke mindst for slægts- og personalhistorikere at finde frem til fæste- og skiftearkivalierne i de ofte meget uoverskuelige godsarkiver. Som fæste- og skiftearkivalier betragtes alene de dokumenter og protokolindførsler, der vedrører afløsningen af en fæster af en gård eller et hus med en anden eller er udstedt efter et dødsfald og vedrører dødsboets behandling til og med skifteforretningens afslutning, og leje- og forpagtningskontrakter, testamenter og arveafkald m. m. medtages således ikke. Mens oversigten vedrørende de private godser er opstillet alfabetisk efter de enkelte godsers navne (hovedgårde, i enkelte tilfælde andre lokaliteter eller personer) er oversigten vedrørende de statslige og kirkelige godsadministrationer opstillet topografisk inden for grupperne ryttergodser, hedekolonier og amtsstuer; bisper, kapitler og provster; præsteembeder; kirker, stiftsfysikat, universitet og seminariefond; latin-skoler; og hospitaler og stiftelser.

For privatarkiverne finder man nyttige oversigter for Jyllands vedkommende i det nørrejske landsarkivs *Privatarkiver*, 1. (*Arkivregistraturer* 5, 1975) og den sønderjyske oversigt *Private personarkiver i Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele* (1975), idet der til den sidstnævnte slutter sig en række registraturer over enkelte personarkiver, væsentligst efter politikere, samt foreningsarkiver (*Vælgerforeningen*, 1976; *Skoleforeningen*, 1976; og *Sprogforeningen*, 1976).

Den nørrejske registratur indeholder detaljerede registraturer med brevskriverfortegnelser over ni større private personarkiver, fortrinsvis efter arkitekter og forfattere, og er første bind i en række registraturer over private personers og familiers arkiver, hvoraf landsarkivet rummer talrige med breve, dagbøger, manuskripter og regnskabsprotokoller af almen interesse. Den sønderjyske oversigt er en alfabetisk fortegnelse over

godt 800 private personarkiver i dette landsarkiv, med angivelse af arkivskabernes stilling, bopæl og dødsår og arkivernes yderår og omfang, af samme art som den førnævnte oversigt fra Rigsarkivet.

For det nørrejyske landsarkivs privatarkiver finder man et værdifuldt supplement i registraturen *Forskellige arkiver (X-arkiver). Arkivregistraturer 1* (1964), der omhandler et betydeligt antal mindre arkiver, hvoraf omkring halvdelen er af privat proveniens, skabt af indsamlingskomiteer i forbindelse med krigen 1801–14, 1848–50, 1864 og 1940–45, af kulturelle institutioner og selskaber, erhvervsvirksomheder, enkekasser, forskellige komiteer og foreninger og selskaber (idet den øvrige del af publikationen registrerer arkiver af statslig proveniens, skabt af forskellige valgbestyrelser, embeder og institutioner, kommissioner og kommissærer m. m.). Da materialet nu er omordnet og fordelt på de to grupper OX (offentlige arkiver) og PX (private arkiver), skal man ved bestilling benytte den i 1976 som tillæg udgivne *registraturkonkordans*, som henviser fra gamle til nye signaturer.

Gode udgangspunkter finder personalhistorikere også i det meget omfattende materiale i retsbetjentarkiverne, idet disse bl. a. indeholder tingbøger, skøde- og panteprotokoller, skiftesager og sager vedrørende næringsvæsen. Et omfattende hjælpemiddel foreligger her i det sjællandske landsarkivs række *Bornholmske retsbetjentarkiver indtil 1919, Falsterske retsbetjentarkiver indtil 1919, Lollandske retsbetjentarkiver indtil 1919 og Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919* (10 bind, 1964–73). For de enkelte landsdele og amter oplyser under de enkelte købstæder, herreder og birker korte indledninger om administrationshistoriske og arkivtekniske forhold, dernæst følger lister over embedsmænd: købstadens, herredets eller birkets fogeder, dommere og skrivere, og endelig arkivregistraturen. Alfabetiske sognregistre i hvert enkelt bind med angivelse af jurisdiktionselle tilhørsforhold indtil 1919 sikrer, at man hurtigt kan finde frem til de relevante arkiver. Af særlig interesse er den særskilte registratur over Helsingør byfogeds arkiv, der har fået et stort bind for sig, idet det sjældent velbevarede arkiv er meget omfattende, bl. a. fordi man har besluttet ikke at foretage kassationer her, således at forskningen får mulighed for at danne sit et ret fuldstændigt indtryk af byfogedembedets virkeområde. Med de indgående indledninger til de enkelte afsnit til belysning af forretningsgangen for de enkelte sagområder og med det ret detaljerede stikordsregister kommer dette registraturbind til at stå som en nøgle ved anvendelsen af retsbetjentarkiver.

Til det sjællandske landsarkivs række af registraturer over retsbetjentarkiver slutter sig *Københavnske politi- og domsmyndigheder, I–IV* (1975–76), *Landstings- og kommissionsdomstolsarkiver* (1976) og *Sjæl-*

landske landstings panteprotokoller 1632–1764: Registre fremstillet ved EDB (1973).

Den førstnævnte store registratur over det københavnske politi- og domsmyndighedsmateriale behandler i de fire bind henholdsvis materialet fra Politiretten og Kriminal- og Politiretten, Københavns politichef og Københavns politi; materialet fra en række andre domstole som Københavns byting, Hofretten, Hof- og Stadsretten og Sø- og Handelsretten i København; tinglæsningsarkivalier; og skifte- og overformynderiarkivalier. Ikke mindst de to sidste bind er af interesse for personalhistorikere. I øvrigt oplyser udførlige indledninger om de arkivskabende institutioners historie, og der bringes lister over embedsmænd.

Registraturen over landstings- og kommissionsdomstolsarkiver registrerer dels materiale fra Sjællands, Møns og Lolland-Falsters landsting., dels det omfattende materiale fra de talrige kommissionsdomstole, der i tiden indtil retsreformen 1919 blev nedsat i tilfælde, hvor myndighederne ønskede hurtigere og mere effektive forundersøgelser i kriminalsager af større omfang, i sager, hvori der var indblandet lokale embedsmænd eller personer hjemmehørende i flere jurisdiktioner og lignende. Sådanne kommissionsdomstole nedsattes ikke blot under landstingene, Hofretten, Landsover- samt Hof- og Stadsretten, Kriminal- og Politiretten og Københavns Byret, men også under byretter, herredsretter, birkeretter og amter.

Registraturen letter indgangen til det forholdsvis overskuelige materiale i landstingsarkiverne og muliggør anvendelsen af det ret uoverskuelige materiale i kommissionsdomstolsarkiverne, der har været benyttet i begrænset omfang. Korte indledninger orienterer om landstingene, deres forretningsgang og arkiverne og om kommissionsdomstolene, og til sidstnævnte er udarbejdet nyttige sag- og stedregistre.

Af en særlig art er publikationen med registre til Sjællandske landstings panteprotokoller 1632–1764. Arbejdet, der omfatter detaljerede registre til ti protokoller fra denne periode, er udført gennem EDB og er det første publicerede resultat af denne tekniks anvendelse ved et registreringsarbejde i arkivvæsenet. Hensigten har været at etablere en række indgange til et værdifuldt, men omfattende og vanskeligt tilgængeligt materiale og samtidig at gøre elementære og principielle erfaringer vedrørende registerarbejde med denne teknik. Om de registrerede data og registrene oplyser en indledning, og derefter følger de otte udskrevne registre, hver indledt med en kort redegørelse for omfang og opbygning, forholdet til panteprotokollernes extenso-indhold og rettelser og tilføjelser. Af de otte registre vil personalhistorikere især have nytte af de alfabetiske lister over kreditorer (I), disses bopæl eller tjenestested (II), debitorer (IV) og panternes topografiske fordeling (VIII).

Af en særlig art er det materiale, der er registreret i *Ældre fængselsarkiver fra København og Møn* (1965). Der er tale om materiale fra Børnehuset, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset samt straffeanstalten på Christianshavn, Københavns Stokhus, Møens Tugt- og Forbedringshus og Christianshavns Arrest, omfattende journalsager, forhørs- og fangeprotokoller, arbejdsprotokoller m. m. og indeholdende talrige personalhistoriske oplysninger. I indledninger opridses institutionernes historie, og en embedsliste anfører inspektørerne ved den førstnævnte institution.

Også det sønderjyske landsarkiv har udsendt en registratur over retsbetjentarkiver, *Nordslesvigske retsbetjentarkiver* (1976), der rummes i ét bind, idet arkivfortegnelsen tidsmæssigt blot går til ca. 1867, da administrationen af retsvæsenet ændredes med indførelsen af de preussiske amtsretter, og idet arkivernes omfang allerede i ældre tid er blevet begrænset gennem kassationer af næsten alle protokolbilag og korrespondancesager samt næsten alle løse skiftesager, i modsætning til, hvad der er tilfældet for retsbetjentarkiverne i kongeriget. Registraturen er opstillet med de enkelte jurisdiktioner i et topografisk system, hvortil der henvises ved et alfabetisk register. Registraturen rummer ingen indledninger med redegørelser for de overordentlig komplicerede jurisdiktionsforholdt i Sønderjylland før 1867, men henviser her til oversigterne i den førnævnte *Vejledende arkivregistraturer, VI, Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. En oversigt* (1944).

Fra det nørrejske landsarkiv foreligger endnu ingen retsbetjentarkivregistraturer, men man har herfra et nyttigt hjælpemiddel ved arbejdet med disse arkiver i *De nørrejske landdistrikters rets- og politikredse indtil 1956* (1967), hvor man herred for herred og med et alfabetisk sogne-register finder oplysninger om de enkelte sognes ofte meget indviklede tilhørsforhold gennem tiderne, hvorfra retsbetjentenes arkiver er bevaret; og man har i Viborg påbegyndt en udgivelse af et hjælpemiddel med henblik på landstingsdombøgerne: *Viborg landstings dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner* (1965) og *Viborg landstings dombøger 1617 A. Udtog af dommene* (1971). Der er som undertitlerne antyder tale dels om korte sagsreferater og ordrette gengivelser af domskonklusionerne, dels om udtog af dommene. Denne publikationsform giver sammen med de vedføjede registre over sted- og personnavne en fortrinlig, let og hurtig orientering i det store dombogsmateriale.

Et mangesidet, men mindre benyttet materiale har personalhistorikere i byernes arkiver, rådstuearkiverne eller magistratsarkiverne, for tiden efter loven af 1868 om købstædernes styre betegnet kommunalarkiver. Udgivelsen af registraturer over disse arkiver har ladet vente på sig, men en begyndelse blev gjort af det sjællandske landsarkiv med *Sjællandske rådstuearkiver indtil ca. 1868, Frederiksborg amt, I, Helsingør rådstue* (1971), hvor man finder en detaljeret registratur over det meget velbeva-

rede og værdifulde rådstuearkiv fra Helsingør, et af de bedst bevarede danske byarkiver. Registraturens meget fyldige administrationshistoriske indledninger og kommentarer i tilknytning til de enkelte dele af arkivet og et detaljeret stikordsregister gør publikationen til en nøgle også ved arbejdet med andre rådstuearkiver.

Ikke længe efter denne registratur kom fra Fyn *Magistratsarkiver indtil 1868 i Landsarkivet for Fyn* (1973), hvortil slutter sig *Stikordsregister til fynske kommunale registraturer* (1973) og registraturerne *Bogense kommunale arkiv 1869–1970* (1973), *Assens kommunale arkiv 1869–1970* (1977), *Nyborg kommunale arkiv 1869–1970* (1978) og *Svendborg kommunale arkiv 1869–1974* (1978). Registraturen over magistratsarkiverne omfatter i alfabetisk orden de ti købstæder i det fynske område. Den rummer ingen administrationshistoriske indledninger, men bringer borgmester- og rådmandslistes.

Af tilsvarende art som registraturerne over de kommunale arkiver fra fynske købstæder er den række registraturer, som det fynske landsarkiv har udgivet over arkiver fra landkommuner, indtil nu ikke mindre end 22 hæfter (1973–79). Man finder her personalhistorisk materiale af væsentlig samme art som i de købstadkommunale arkiver.

Endnu enkelte kildetyper af interesse for personalhistorikeren er repræsenteret i publikationer fra landsarkiverne fra de to seneste årtier, men mere spredt og hver enkelt kun fra et enkelt af arkiverne.

Fra det sjællandske landsarkiv bemærker man her *Københavnske lavsarkiver* (1971) og *Sjællandske og lolland-falsterske lavsarkiver* (1971). I indledninger giver de to bind hovedtræk af skiftende tiders bestemmelser vedrørende lavene og deres virksomhed og af arkivernes indhold. Derefter følger registraturerne, for Københavns vedkommende opstillet alfabetisk efter fag eller faggrupper, i alt ikke mindre end 74; for Sjælland og Lolland-Falsters vedkommende alfabetisk efter købstæder, i alt 20 (hvortil kommer Kronborg geværfabrik og Dragør) og derunder ordnet efter fag, idet de fleste købstæder havde fra to til henimod en halv snes lav. De to bind lavsregistraturer er et værdifuldt hjælpemiddel, der giver overblik over et vigtigt kildemateriale, på tværs af de fonds, hvori det findes, idet det første ikke blot omfatter Landsarkivet for Sjælland, men også det relevante materiale i Københavns Stadsarkiv, Rigsarkivet, Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling og ved enkelte lav. Lavsarkiverne er et vigtigt kildemateriale for personalhistorien; lavsbøgerne rummer ofte fortegnelser over medlemmer, sager vedrørende ind- og udskrivning af drenge, oldermandsindsættelser m. m., og man finder i de mange arkiver svendeprotokoller og bøger med afskrifter af lærekontrakter. Størsteparten af materialet er fra 1600- og 1700-årene og første halvdel af 1800-årene, men der findes også materiale fra tiden før 1600 og efter næringsloven af 1857.

For en del af materialet er der i Københavns Stadsarkiv udarbejdet navneregistre, og dette arbejde fortsættes, således at det kan være let for personalhistorikeren at gå til lavsarkiverne.

Fra det nørrejyske landsarkiv bemærker man et par registraturer over borgerskaber og næringstilladelser og over arkivets håndskriftssamling.

I *Oversigt over arkivalier vedr. borgerskaber og næringstilladelser i Landsarkivet for Nørrejylland* (1971) er registreret et materiale, der kan give personalhistoriske oplysninger af en noget lignende art som dem, der forekommer i de førnævnte lavsarkiver, idet man ikke blot finder oplysninger om dato for borgerskab og om fag, men også om personers alder, familieforhold, fødested m. m. Registraturen er et nyttigt hjælpemiddel, når man ønsker at gå ud over de egentlige, såkaldte borgerskabsprotokoller, der vel kendes fra mange købstæder, men ofte er ufuldstændige eller kun delvis bevaret. Gennem denne registratur får man tillige henvisninger til borgerskabssagerne i rådstueprotokoller, firmaregistre og handelsregistre samt hvad der eventuelt måtte være af supplerende materiale; det sidste vil vel ofte være af mindre interesse, men det kan dog udfylde lakuner i det førnævnte materiale. Ikke blot materialet fra købstæderne er medtaget, opstillet alfabetisk efter købstæder, men også det mere spredte og tilfældige materiale fra landdistrikterne, opstillet alfabetisk efter herreder. Størsteparten af materialet fra landdistrikterne er fra tiden efter næringsloven af 1857, mens materialet fra købstæderne som nævnt i flere tilfælde går tilbage til 1500-årene. For landdistrikterne medtager registraturen dog desværre ikke det i flere tilfælde værdifulde materiale i amtsarkiverne.

Ikke uvæsentlige dele af materialet i *Håndskriftsamlingen*. (*Arkivregistraturer 2*, 1969 m. tillæg I, 1977) er af interesse for personalhistorikere, hvilket alene fremgår af registraturens afsnit om personal- og slægts-historie, hvor man finder håndskrifter under samlinger af biografier (og stamtavler) og personalhistoriske oplysninger dels i almindelighed og fra bestemte egne, dels for bestemte samfundsgrupper ligesom under biografier af enkeltpersoner. Publikationen registrerer her bl. a. dele af genealogen S. Nygårds og personalhistorikeren Herman Friis(-Petersen)s omfattende samlinger. Som en hjælp ved orienteringen i det uensartede og brogede håndskriftsmateriale tjener et detaljeret krydshenvisningsregister og et register over forfattere og afskrivere.

Til støtte for arbejdet med de mange typer arkivalier ser man, som det er fremgået, i mange af Rigsarkivets og landsarkivernes registraturer og arkivoversigter administrationshistoriske indledninger og kommentarer. Af samme karakter, men tillige af umiddelbar værdi for personalhistorikere, er den publikationsrække, det sjællandske landsarkiv har påbegyndt under titlen *Embedsetater*. Indtil nu er der kommet tre bind, *Stiftamtmand* og

amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1848–1970 (1970), *Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–69* (1970) og *Anklagemyndigheden og politiet på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–72* (1972), der systematisk og i topografisk opstilling giver administrationshistoriske oversigter og embedslistor, afsluttet med alfabetiske personregistre.

Ved en samlet betragtning af Rigsarkivets og landsarkivernes mange publikationer må man konstatere, at ikke mindst i de sidste to årtier er der udgivet et stort antal arkivregistraturer og arkivoversigter, der tjener som værdifulde hjælpemidler ved arbejdet med de store arkivmasser. En ganske særlig interesse er der vist materialet i præstearkiver, udskrivningsarkiver, godsarkiver og retsbetjentarkiver, men også for andre vigtige arkiver ser man en begyndende udgivelse af hjælpemidler, således for rådstuearkiver og lavsarkiver. En meget væsentlig del af de hidtil publicerede hjælpemidler er af interesse for slægts- og personalhistorien og dermed også for befolkningshistorien, socialgruppernes historie, socialhistorien.

Ole Degn, f. 1937, cand. mag., forskningsstipendiat, Fuglesangs Allé 57, 8210 Århus V. Har udgivet bøger og afhandlinger om økonomisk og social historie, herunder *Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser*, 1971, Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre, I, 1769–1807, 1–2, 1971, og *Urbanisering og industrialisering. En forskningsoversigt*, 1978.

Arkivadresser: Norge og Sverige

Norge:

- Riksarkivet, Folke Bernadottesv. 21, Kringsjø, Oslo 8.
- Statsarkivet i Oslo. Følles læsesal med Riksarkivet.
- Statsarkivet i Hamar, Strandgt. 71, Hamar.
- Statsarkivet i Kristiansand, Vestervn. 4, Kristiansand.
- Statsarkivkontoret i Stavanger, Domkirkeplassen 3, Stavanger.
- Statsarkivet i Bergen, Årstadvn. 22, Bergen.
- Statsarkivet i Trondheim, Høgskolevn. 12, Trondheim.
- Statsarkivkontoret i Tromsø, Petersborgvn. 21–29, Tromsø.
- Aust-Agder-Arkivet, Langsæ gård, Arendal.

Sverige:

- Riksarkivet, Fyrverkarbacken 13–17, Marieberg, 100 26 Stockholm 34.
- Landsarkivet i Lund, Dalbyvägen 4, Fack 2016, 220 02 Lund 2.
- Landsarkivet i Vadstena, Slottet, 592 00 Vadstena.
- Landsarkivet i Visby, Bisborgatan 1, Box 142, 621 00 Visby.
- Landsarkivet i Göteborg, Box 3009, Geijersgatan 1, 400 10 Göteborg 3.
- Landsarkivet i Upsala, Slottet, 751 04 Upsala.
- Landsarkivet i Östersund, Museiplatsen, 831 01 Östersund.
- Landsarkivet i Härnösand, Nybrogatan 17, 871 01 Härnösand.
- Stadsarkivet i Stockholm, Kungsklippan 6, Box 22063, 104 22 Stockholm 8.
- Stadsarkivet i Malmö, St. Petri kyrkoplan 7A, 211 22 Malmö.
- Krigsarkivet, Banérgatan 64, 104 50 Stockholm 80.
- Göteborg Stads Arkivkontor, Box 2258, 403 14 Göteborg 2.

Slægten og retssystemet

Af
Ole Fenger

Artiklen er en noget ændret og udvidet gengivelse af et foredrag holdt i Slægthistorisk Forening i Århus den 12. marts 1979.

Det er overflødigt over for slægtshistorikere at redegøre for, hvorfor vi beskæftiger os med historie. Det gør vi, fordi vi ikke kan lade være. Historien oplyser forudsætningerne for vor situation. Vi tror ikke, at vi på det historiske grundlag kan forudsige eller planlægge fremtiden, men uden kendskab til fortiden er vi dømt til at gentage dens fejl. Historien alene belærer os om de menneskelige vilkår på godt og ondt. Vi kan hverken forstå os selv eller samfundet, hvis vi er mennesker uden fortid.

Dertil kommer jo også, at det er morsomt og spændende at beskæftige sig med fortidens virkelighed, som vi kan udforske den ved kildernes hjælp.

Mange baner fører tilbage. Brede og veloplyste veje, snørklede og dunkle stier. Det gælder inden for al historie: kultur- og idéhistorie, kirkens historie, politisk-økonomisk historie, retshistorie og institutionshistorie, righistorie, lokalhistorie (byhistorie, sognehistorie), personalhistorie og slægthistorie.

Det er en nærliggende og jordbunden interesse at beskæftige sig med sin egen slægts historie. Et stykke vej er man på hjemmebane i kraft af direkte kontakt med denne histories hovedpersoner. Men snart er man i en fjern fortid, hvor alle historieforskningens metoder må tages i anvendelse, og hvor slægtens historie ikke kan stå alene, hvis der skal være tale om andet end registrering af beslægtede personer. Nogle har indtaget en nedladende holdning over for slægtsforskningen, men mon ikke de fleste historisk interesserede på et eller andet tidspunkt – eller livet igennem – med særlig interesse har suppleret kendskabet til egen slægts historie. Kritisk har nogle betegnet slægtsforskningen som historieforskningens kælderetage. Det er nok ikke sagt i nogen god mening, men egentlig bør det være en ros: kælderen er ikke blot nede i jorden, men udgør også husets fundament. Slægtsforskningen repræsenterer – eller bør gøre det – det solide, jordnære arbejde, som historieforskning i de øvre etager kan lære af og kontrolleres af¹. Den tilfældige slægt, som vi er placeret i, er på engang noget tilfældigt og noget givet, så hvorfor ikke tage dette nærliggende eksempel som vejviser

til fortiden. Vi er jo alle et produkt af 2 forældre, 4 bedsteforældre osv. i henseende til biologisk arvelighed. Slægten kan jo også udforskes som genetisk gruppe med hensyn til anlæg, blod- og vævstyper, evner osv.; men vi ender så enten i et naturvidenskabeligt studium af de biologiske forudsætninger for det enkelte individ, eller i en sociobiologisk beskrivelse af den genetiske komponent af human social adfærd².

Opgaven i det følgende skal ikke være et forsøg på at sondre imellem arv og miljø, men kort at beskrive træk vedrørende den sociale gruppe, vi kalder slægtsgruppen, og dens forhold til den menneskeskabte regulering af tilværelsen, som vi kalder lov og ret.

Som man i sociobiologien studerer de adfærdsmønstre hos dyrene, som er medfødte tilpasninger, der øger individets chance for overlevelse med henblik på forplantning og sikring af artens beståen, således forsøger man i etnologien at definere nogle fundamentale menneskelige behov, som ethvert individ må have opfyldt for at overleve. Disse individuelle behov har vi i vid udstrækning fælles med dyrene: føde og husly, frembringelse af børn, ernæring af afhængige børn samt behov for værn imod ydre farer. Men på et væsentligt punkt adskiller mennesket sig fra dyrene: ved evnen til at overføre erfaringer, ideer og færdigheder fra et individ til et andet, fra den ene generation til den næste.

Aristoteles (384–322 f. Kr.) slog fast, at mennesket er et socialt dyr. Antropologer og arkæologer kan bekræfte, at så langt tilbage, som man finder spor af mennesker, har de levet i flokke. De har altid fundet sammen – i samfund. Dermed sikres en bedre dækning af de individuelle behov. Samarbejdet og sammenholdet – i dyrkningsfællesskab, fælles jagt, fælles hær osv. – sikrer den enkelte bedre, end han selv kunne gøre det. Chancerne for at overleve øges.

Men ud af samarbejdet for at dække de individuelle behov, opstår nye menneskelige behov: for organer og funktioner, som kan sikre samfundets eller det sociale systems beståen. Funktionsfællesskabet skal bevares som system for at hindre, at gruppen eller samfundet splittes, fordi individuelle behov sættes over de fælles behov. Konflikter er indbygget i systemet, fordi individuelle behov skal dækkes i et fællesskab. Trods og snylteri accepteres ikke, derfor må individerne dirigeres eller tvinges til solidarisk opførsel og social adfærd. I de regler, der udvikles som nødvendige for samfundets beståen, dvs. for tryghed med hensyn til dækning af de fundamentale menneskelige behov, finder vi oprindelsen til lov og ret.

Etnograferne har kloden over registreret og beskrevet et stort antal menneskelige samfund. De har været, og er, så vidt forskellige på grund af ydre og indre omstændigheder, at selve beskrivelsen har været en vanskelig opgave – og forståelsen af funktionerne i de enkelte samfund har ofte været vanskelig, tilfældig eller fejlagtig, ikke mindst fordi vort eget samfund,

dets institutioner og funktioner, er blevet anvendt som eneste forklaringsmodel.

Dette er grunden til, at man så at sige er begyndt forfra. Derfor har man opstillet listen over de individuelle, biologiske behov som grundlag for et studium af samfundets funktioner. Den sammenlignende funktionalisme er benævnelsen for den etnografiske arbejdsmetode, som har vist sig at levere de mest troværdige resultater³. De opstillede behov skal dækkes i ethvert samfund, derfor har det mening at søge efter måderne, hvorpå det sker. Først derefter kan man sammenligne forskellige samfundsløsninger.

Men nye problemer opstår. Samfundet er ikke et fællesskab af ligestillede individer. Etnologerne fortæller, at der i ethvert samfund opstår forskellige grupperinger. Slægtskab, køn, alder, bygd, boplads, husstand, ægteskabelig status, politik, religion og tradition er faktorer, som bestemmer en lang række af grupperinger. Vigtigt er det, at i de kendte samfundstyper opfyldes de fleste af de fundamentale behov ved medlemskab af grupper, der er større end blot familien: mand og kone og afhængige børn.

Da grupperingerne bygger på så mange forskellige faktorer, er det betegnende og forståeligt, at studiet af samfundsstrukturen – ligesom studiet af funktionerne vedrørende behovsdækning – er blevet koncentreret omkring noget i alle samfund givet og dermed sammenligneligt: slægtsgruppen. Blandt alle grupperinger anses slægtskabet for at være et gennemgående grundlag for gruppedannelse. Det enkelte individ kan være medlem af mange forskellige grupper med vidt forskellige funktioner. Medlemskabet kan være mere eller mindre frivilligt, men af slægten er man født medlem. Man kan føle større eller mindre tilknytning, men man kan ikke melde sig ud af slægten. Slægtsgruppen er derfor kaldt en »naturlig« gruppe, i modsætning til de frivillige, som er »kunstige«.

I etnografien siges to mennesker at være af samme slægt, når de er knyttet sammen ved socialt anerkendte bånd hidrørende fra afstamning eller giftermål eller begge dele. Slægtsforskning i etnografien er derfor en undersøgelse af, hvorledes sociale bindinger hidrørende fra afstamning eller ægteskab etableres, udvikles, struktureres, løses, glemmes eller fortrænges. Igennem de sidste næsten hundrede år har beskæftigelse med disse problemer været et vigtigt arbejdsfelt inden for socialantropologien. De nyeste etnologiske værker om slægtskabet og dets funktioner tager slægtsgruppeterminologi som udgangspunkt for emnets behandling, ud fra den betragtning, at relevante slægtsbånd afføder sproglige benævnelser for de forbundne personer⁴.

Genealogerne sporer møjsommeligt slægten tilbage fra barn til forældre, til bedsteforældre, oldeforældre og så videre, indtil sporet tabes. Med afmagt må man så konstatere, at løbet synes kørt; men håbet om at finde

sporet igen i andre kilder lever ofte videre. Nu og da lykkes det at komme videre; men chancerne ebber hastigt ud, jo længere man er nået tilbage i tiden.

Den almindelige historieforsker kender disse vilkår, men afhængigt af sit objekts karakter kan han i reglen følge flere spor end afstammningens enkle linje. Han kan udøve sin findekunst på et bredere felt; han kan måske få hjælp fra andre kilder end de skriftlige, fra arkæologi, sprogvidenskab, naturvidenskab osv., før end han må indrømme, at hans kilder er tørret ud. Men selv da kan han stædigt nægte at betragte sporet som tabt. Han kan give sig lavere grader af sandsynlighed i vold: ved sammenligninger med forhold andre steder og under andre vilkår, hvis han finder sammenligninger rimelige og forsvarlige. Eller ved funktionelle rekonstruktioner, hvis han studerer samfundsforhold, hvor sådanne betragtninger kommer på tale.

I retshistorien skulle man ikke tro det muligt, at man med mening skulle kunne udtale sig om retsforhold, der ligger forud for de ældste bevarede juridiske tekster: love eller private retsoptegnelser, offentlige eller private retsdokumenter, embedsdokumenter, nedfældede kontrakter osv. Alligevel forsøger man at komme bagom de skriftlige kilder: ad arkæologisk vej: i retsarkæologien, ad etnologisk vej: i retsetnologien. I disse discipliner forenes retshistorien med henholdsvis arkæologi og etnologi i forsøget på at komme videre. Sproghistorien tages til hjælp, hvor ordene antages at dække retlige begreber, og endelig tages specielle metoder til hjælp: den sammenlignende og den funktionelle rekonstruktion samt endelig nogle sandsynlige tilbageslutninger fra de ældste skrevne kilder til den bagvedliggende tilstand. Normalt vil sådanne slutninger fra det kendte til det ukendte og forudgående være meget usikre; men netop fordi retten ofte er et statisk og konserverende element i samfundsudviklingen, kan metoden, anvendt med forsigtighed, hjælpe os videre.

Ved anvendelse af en kombination af etnologisk-funktionalistiske og historiske metoder er man i beskrivelsen af rettens historiske udvikling nået til at opstille begrebet »et slægtssamfund«⁵. Der er her tale om et analytisk, funktionelt begreb og ikke om et deskriptivt, historisk begreb. Med etiketten »slægtssamfund« er der således ikke fremsat nogen påstand om, at sådanne samfund er ensartede i historisk, deskriptiv henseende, ej heller er det dermed påstået, at slægten skulle være den eneste sociale gruppe eller eneste varetager af retlige funktioner. Derimod kan vi anvende »slægtssamfundet« som et teoretisk, heuristisk begreb til forståelse og forklaring af rettens funktion i samfund, hvor ingen centralmagt eller statsmagt påtager sig at håndhæve lov og ret i konflikter imellem grupper eller individer.

Forudsætningerne for anvendelse af begrebet bliver da eksistensen af regler i samfundet, som i det mindste sikrer fred, tryghed og overlevelse for individet. Disse regler er så vigtige, at de håndhæves effektivt, dvs. med magt eller trussel om magt, derfor kalder vi dem retsregler eller under ét loven. Retssystemet fungerer, når retsreglerne håndhæves effektivt. Denne funktion er betingelsen for samfundets beståen. Magten har mange mulige ophav. Blandt disse bygger teorien om slægtssamfundet på en overalt givent mulighed, slægten. Ingen magtinstans kan opløse denne gruppe eller fjerne virkningerne af slægtskab.

Når slægtssamfundet således benyttes som et teoretisk forklaringsredskab vedrørende rettens funktion i samfund, som slet ikke eller kun delvist kan beskrives på grundlag af skriftligt materiale, skulle det være meningsløst at fremføre den kritik imod »slægtssamfundet«, at det ikke kan dokumenteres historisk⁶. Alligevel er der ikke blot tale om en teori blandt mange andre. Både et omfattende etnografisk materiale og mange retshistoriske kilder viser slægten som en vigtig faktor bag retssystemets funktion i førstatslige samfund. Og hertil må føjes, at selv om opbygningen af en centralmagt må ske under nedbrydning og bekæmpelse af decentrale magthavere, så kan slægten have, bevare eller tillægges retlige funktioner, selv efter en effektiv fundering af en statslig centralmagt. Slægtskab som grundlag for f. eks. arveret kan udmærket forenes med et statsligt styre. Begrebet »slægtssamfund« er et heuristisk hjælpemiddel, som dels på et funktionelt, dels på et historisk grundlag bruges til at forklare nogle sociale fænomener, som vi ellers ikke kan forklare. For eksempel dette: mange af de ældste bevarede lovtekster rummer lange kataloger over et bødesystem, tariffer over størrelsen af de bøder, der skal betales efter overgreb eller retsbrud. I vore dage sørger statsmagten både for forbrydelsers pådømmelse og for inddrivelse af idømte bøder eller fuldbyrdelse af anden straf. Ingen vil vist tage de gamle bødetariffer i de ældste germanske retsoptegnelser som udtryk for eksistensen af en effektiv og allestedsnærværende statsmagt. Hvorfor blev disse bøder da betalt? Hvilken magt stillede sig på den krænkedes side og krævede betaling? Hvem garanterede individet den tryghed, som hører til de biologiske behov? Både retsetnologer og retshistorikere peger her på slægten som en faktor af fundamental betydning.

I det følgende skal slægtens retlige betydning i dansk ret skitseres på historisk grundlag, dvs. med udgangspunkt i landskabslovene, der blev nedskrevet i første halvdel af det 13. århundrede. Om slægtens betydning i tidligere perioder konstaterede retshistorikeren Poul Johs. Jørgensen⁷, at det, fordi kilderne er yngre, ikke direkte lader sig bevise, at slægten som sluttet gruppe har haft betydning for opbygningen af samfundet, men at antagelsen deraf dog kan støtte sig til gode grunde. Hans efterfølger Stig Iuul konstaterede⁸, af slægten i historisk tid, på Valdemarstiden, ikke læn-

gere spillede samme rolle som tidligere, blandt andet fordi statsmagten i stigende grad overtog de funktioner, som slægten forud havde varetaget. Om slægtsgruppens struktur siger Iuul, at slægtsbåndet i tidens løb var løst, idet man var kommet ind på at tillægge slægtskab på moderens side betydning ved siden af slægtskab på faderens side. Det medførte, at samme person på én gang blev medlem af to slægter, hvilket, ifølge Iuul, oprindeligt havde været utænkeligt, idet det ville have været en hindring for slægtens udøvelse af sine funktioner.

Når begge disse forfattere antager, at slægten oprindeligt har været en sluttet og skarpt afgrænset gruppe, støtter de sig til en tidligere udbredt opfattelse blandt germanistiske, tyske retshistorikere, som ud fra Tacitus og andre kilder tildelte slægten nogle funktioner, som hævdedes at forudsætte en slægt, der var en fast gruppe af personer, der i mandslinjen havde fælles stamfader. Denne slægt udgjorde bosættelsesfællesskab, hærafdeling, fredsfællesskab osv.

Denne tyske tradition og diskussionen om den skal ikke refereres her⁹. Den faste slægtsgruppe som forløber for en yngre, løse, vekslende gruppering af personer, der enten er beslægtet gennem mands- eller kvindeliner, er blevet skarpt kritiseret og er i realiteten et forladt standpunkt. Men det udelukker ikke, at feudaltidens adelsslægter funderes som agnatiske grupper omkring stamsæde, formue, navn, herskabsfunktioner, våbenskjold, traditioner osv. – af politiske grunde. Men alle i samfundet havde behov for værn og beskyttelse, og alle havde slægtninge, der var de nærmeste til at præstere denne solidaritet. Gruppen af både fædre og mødre frænder er i stand til at dække de nødvendige behov, ja er talmæssigt bedre i stand til det end den sluttede gruppe af fædre frænder.

I det retlige, danske kildemateriale fra 1200-tallet tillægges slægten eller ætten så stor betydning, at det er usandsynligt, at slægten som retssubjekt skulle være et nyt fænomen – så meget mere som kongemagt og kirke i lovene søger at begrænse slægtens funktioner. Men afgørende for disse funktioner er det, at slægten i lovene ikke er en agnatisk afgrænset, sluttet eller organiseret gruppe; den består såvel af fædrene som af mødrene frænder, og de to grupper er i det væsentlige ligestillede.

Sikkerhed for liv og lemmer er i ethvert samfund et fundamentalt behov. Drab og overfald afføder hævn og gengældelse. Ved et forligs- eller bødesystem kan hævnen afværges, og opslidende fejder undgås. Bøden for den dræbte kaldes mandeboden. Bøder for afhug, sår og lemlæstelse kan angives som dele af mandeboden. Således i 4. bog af den ældste variant af Valdemars sjællandske lov, som kaldes Arvebog og orbodemaal: afhug af et øre koster halv mandebod; hvis noget af øret sidder tilbage: kvart mandebod; afhug af næse bødes med fuld mandebod, overlæben halv mandebod, tungen fuld mandebod osv. »Men bliver en mand enten slået

eller hugget således, at han helt mister sit mæle, så han bliver fuldstændig stum, da hører der også dertil fuld mandebod«. Men loven kunne ikke opregne alle tænkelige skader. Hvad stiller man op uden lovens vejledning? »Men hvis en anden beskadigelse af ansigtet finder sted, da skal bønder vurdere lyden i forhold til den ansigtsdel, der er nærmest, efter deres skøn, som er udvalgt dertil. Er det således, at deres frænder eller venner kan få dem forligt om vurderingen af skalen, da er det godt«. Kun hvis det ikke er tilfældet, kommer tinget ind i billedet. Bødesystemet i de danske landskabslove hviler således på opgør og forlig imellem slægter. Mandeboden, ætteboden eller slægtboden er udtryk for slægtens kollektive ansvar for forlig efter de groveste retsbrud. Hvis ikke gerningsmanden, hans fædrene og mødrene frænder præsterede hver en tredjedel af mandeboden, udsatte de sig for retmæssig hævn fra den dræbtes slægt. I år 1200 søger en kongelig forordning for Skåne at begrænse dette ansvar til netop kun at vedrøre drab, men meget tyder på, at det har været almindeligt også ved andre retsbrud. Ærkebiskop Anders Sunesen taler om ætteboden som en forpligtelse, der følger blodets bånd. I øvrigt var mandeboden af en sådan størrelse, at en enkelt person, familie eller husstand må have været ude af stand til at udrede den.

Manddrabet og dets følger er således i dansk middelalderret et slægtsanliggende. Ifølge Eriks sjællandske lov er bødens størrelse og antallet af fædrene og mødrene frænder i de enkelte slægtskabsled afgørende for, hvor langt ansvaret rakte. Ansvarret strakte sig »så langt slægtskabet rækker«, men dog således, at den mindste bøde ikke kunne være mindre end en ørtug, hvilket i korn betød 12 skæpper. Jyske Lov begrænser de ansvarliges kreds, således at den, der er længere ude i slægt end fjerde mand (som er drabsmandens næstnæstsøskendebarn) kun skal bidrage, hvis han selv vil.

Problemerne i forbindelse med mandebodens beregning og betaling var undergivet slægtens egen myndighed. Tinget kunne ikke blande sig i slægtens anliggender. De involverede slægtninge mødtes på et frændestævne. Dette stævne behandlede foruden bødesager også overgreb inden for slægten, drab og overfald på egne slægtninge, samt alle problemer i forbindelse med dødsfald i øvrigt: arv, skifte og værgemål.

Bortset fra disse vigtige slægtsanliggender blev retstvister i mangel af forlig forelagt tinget, herreds- eller landsting. Men også her var den enkeltes position og muligheder afhængig af støtte fra slægtninge. Partens ed støttedes af mededsmænd efter lovens forskrift, en eller flere tylvter, 12, 24 eller 36 mededsmænd, som ofte må have været frænder, og som ved kønsed, dvs. slægtsed, skulle være slægtninge.

Uden for tinget kunne slægtninge værne hinanden og hæfte for hinanden ved at gå i borgen for hinanden. Når offentlige myndigheder ikke ef-

fektivt kan håndhæve lov og dom, støttes retssystemet på borgensystemet. Borgensmænd garanterer gerningsmandens eller den sigtedes tilstedeværelse og fremmøde på tinget. En selvjustits pålægges borgensmændene, som har været de venner og frænder, som ville påtage sig dette ansvar.

Alle disse træk i landskabslovene illustrerer slægtsgruppens værnefunktioner og det kollektive ansvar imellem slægtninge. Det er vanskeligt at tænke sig, hvorledes retssystemet skulle fungere uden slægtsværn og slægtsansvar. Og som de voksne og våbenføre i retsbrud og rettergang var afhængige af hinanden, således var børn, kvinder, syge og gamle afhængige af slægtens forsorg, beskyttelse og værn. Som værge trådte nærmeste frænde til, fædrene fremfor mødrene, hvis husbond, ægtefælle eller fader døde eller blev uskikket. Med værgemålet fulgte pligt til værn og forsørgelse. Den syge eller den gamle blev fledføring. Hans formue blev skiftet imellem arvingerne, hvorefter de fik pligt til at forsørge den hjælpeløse, på omgang efter størrelsen af deres arvelod.

Arveretten byggede på slægtskab. Ægteskab gav kun arveret for manden efter hustruen, hvis der fødtes barn i ægteskabet. Hustruen arvede ikke manden. En persons arvinger var børn og børnebørn, dernæst faderen og moderen. Efter skånsk og sjællandsk ret bestod den følgende arveklasse af bedsteforældre, onkler, tanter og broderbørn, mens Jydske Lov indskød bedsteforældrene som en arveklasse før de øvrige.

Nyfødt børn blev ved navngivning optaget i slægt og samfund. Med kristendommen følger kombinationen af dåb og navngivning. Mens person- eller fornavn kendes så langt tilbage, som de skriftlige kilder, herunder runeindskrifterne, rækker, er slægtsnavnet en senere foreteelse. Egentlige slægtsnavne træffes først hos adelen, i 1200- og 1300-tallet. I lighed med slægtsvåben blev slægtsnavnet arveligt som fælles betegnelse for de agnatiske efterkommere af navnets første bærer. Først i 1526 blev det pålagt adelen at antage faste slægtsnavne, men mange slægter havde da endnu ikke fast navn.

En følge af kristendommens indførelse var kirkens regler om ægteskabsforbud vedrørende slægtninge. Omfanget af incestforbud i førkristne germanske samfund er næsten ukendt, men kirken medbragte romerrettens ægteskabsforbud, endda i skærpet form. De verdslige danske love indeholdt ikke regler om, i hvilke tilfælde slægtskab eller svogerskab var ægteskabshindring, men dette er blot udtryk for, at forholdet pådømt af de gejstlige domstole efter kanonisk ret, hvorefter slægtskab selv i meget fjerne grader – almindeligvis indtil fjerde grad, dvs. næstnæstsøskende-børn – betragtedes som kætteri.

Luther begrænsede forbudene imod ægteskab med beslægtede til de i Bibelen udtrykkeligt nævnte (3. Mosebog 18,7–18): »Det er: min moder, min stedmoder, min søster, min stedsøster, mit barns kødelige datter og

»Slects oc Swogerskaffs Thra Indeholdendis de forbudne Led udi Ehteskaff« fra Christen Osterssøn Weylles *Glossarium juridicum dano-norvegicum* (dvs. dansk-norsk juridisk ordforklaring) 2. udg. 1652. Ostersen Vejles (således staves hans navn for det meste i dag) værk er genudgivet 1977 af Kildeskriftselskabet, og således almindeligt tilgængeligt på bibliotekerne.

Fot: Eju. Rasmussen, L.A. Viborg.

steddatter, min faders søster og min moders søster. Disse personer kan jeg ikke tage.« Heraf følger intet forbud imod ægteskab imellem søskende-børn (fætter-kusine).

I den danske kirkeordinans fra 1539 foreskrives, at intet ægteskab må tilstedes i 3. led, dvs. indtil 3. led inclusive. Denne regel har givetvis skullet fortolkes i overensstemmelse med Luthers lære; men tvivl om betydningen kunne opstå, fordi slægtskabsleddene kunne beregnes på to forskellige måder: den romersk/civile og den katolsk/kanoniske. Den romerske tæller alle led eller fødsler imellem de to personer, hvis gensidige slægtskabsforhold skal bestemmes (far og søn er beslægtet i 1. grad, søskende i 2. grad, farbroder og brodersøn i 3. grad, søskendebørn i 4. grad). Den kanoniske tæller derimod leddene fra den fælles stamfader til de personer, hvis slægtskabsforhold der spørges om. Er leddene på begge sider lige mange, er personerne beslægtet i lige grad; er leddene på den ene side flere end på den anden, er de beslægtet i den fjerneste grad (far og søn såvel som søskende er beslægtet i 1. grad, søskendebørn i 2. grad, næstsøskende-børn i 3. grad). Ægteskab imellem fætter og kusine er således tilladt, hvis kirkeordinansen fortolkes ifølge den romerske beregningsmåde, men forbudt ifølge den kanoniske.

Da den kanoniske ret med reformationen mistede sin formelle gyldighed her til lands, kunne man tro, at man dermed havde forladt den kanoniske beregningsmåde til fordel for den romerske. At man ikke tog dette skridt, fremgår af adskillige kgl. bevillinger til ægteskab imellem næstsøskende-børn. Disse bevillinger forudsætter anvendelse af den kanoniske beregningsmåde, og følgelig er ægteskab imellem fætter og kusine forbudt.

Dette fastslås udtrykkeligt i Frederik II's ægteskabsordinans fra 1582, hvor 1., 2. og 3. led forklares som søskende, søskendebørn og næstsøskende-børn. Trolovelse – og dermed ægteskab – forbydes i disse led.

Hermed er skitseret de væsentligste træk af indholdet imellem slægten og retssystemet i perioden før Danske Lov fra 1683. I denne lange periode er landskabslovene grundlaget for retssystemet. I landskabslovene bekæmpes og begrænses slægtsansvaret af kongemagt og kirke – omend med forskellig begrundelse. Kongemagten bekæmpede slægterne som magtfaktorer. Både konge og kirke bekæmpede hævn og krævede offentlig rettergang efter retsbrud. For kirken var det kollektive slægtsansvar en vederstyggelighed, fordi uskyldige slægtninge kom til at bøde for skyldige. Alligevel bestod slægtens ansvar for ætteboden helt op til Danske Lov – i alle stænder. Herredstingbøgerne fra 1600-tallet viser, at selv fattige fæstebønder måtte bidrage til mandebod.

Slægtninge som hjælpere under rettergang forsvinder i takt med bevis-systemets ændring. I stedet for ed med mededsmænd trådte nævninger og vidner. Den katolske kirke begrænsede mulighederne for ed; det samme

Godthåb ca. 1939. Det hvide hus i forgrunden var indtil 1903 sygehus, hvorefter det blev landsarkiv for Sydgrønland. Som sådan fungerede det til det i slutningen af 40'erne måtte vige for en ny butik. Arkivalierne blev til i de bagved liggende bygninger, inspektørboligen fra 1831 yderst til venstre og den to-etager høje provstebolig fra 1847 lige til højre for kirken. (Fot. Jette Bang, copyright Arktisk Institut, bl. nr. 3317).

Grønlands Styrelses arkiv

Med kirkebøger og folketællinger har man ikke udtømt mulighederne for at finde personalhistoriske oplysninger. I Grønlands Styrelses arkiv, som også omfatter Handelens arkivalier, har man store chancer for at finde alle ønskede oplysninger om de ansattes forhold. Det blev afleveret til Rigsarkivet mellem 1910 og 1920, og er registreret i folioregistraturerne 140 og 189, hvoraf den sidstnævnte også omfatter senere afleveringer. Det er i dette arkiv, man skal søge størstedelen af de i indledningen omtalte skematiske indberetninger, som findes bevarede fra 1849 til et stykke ind i 1900-tallet. Der er også utallige pakker om over- og underbetjente, hvor man bl. a. kan finde de overordnedes udtalelser om de nyansatte, træksedler, dvs. fuldmagter til Styrelsen til at udbetale en del af lønnen til slægtninge, der blev i Danmark, som oftest hustruen. Disse træksedler kan i øvrigt give et indblik i de sociale forskelle, der bestod mellem græsenkerne. Der er lister over pensionsnydende med angivelse af alder, tidligere erhverv og pensionens størrelse, og der er placeringsplaner⁷. I gagebøgerne, der dækker perioden 1775–1879, er anført lønudbetalinger til inspektoratets personale; brugen af disse er kompliceret, fordi det alfabetiske register

ikke er udfyldt. Til referat- og resolutionsprotokollerne findes derimod udmærkede alfabetiske registre.

Skifter, behandlede i Grønland, findes i Styrelsens arkiv under »Korrespondancesager« fra 1824–78 og i de senere afleveringer fra 1896–1916, 1915–1925.

Om læger, sygeplejersker og jordemødre findes i lighed med de øvrige ansatte pakker under »Korrespondancesager«, men kun dele af deres embedsarkiver er havnet i Styrelsens arkiv, f. eks. medicinalregnskaber.

Det nordgrønlandske Inspektoratsarkiv

Det nordgrønlandske Inspektoratsarkivs ca. 1300 pakker, bind eller læg blev i 1960'erne overført til Rigsarkivet. Den foreløbige registratur kan lånes på 2. afdelings kontor. Af registraturens alfabetisk opstillede grupper indeholder især følgende 12 materiale af personalhistorisk interesse. »Fangstlister« er lister over fangere og hvor meget, de har fanget til brug ved repartitionen, en slags bonus som forstanderskaberne uddelte til fangerne. De bevarede fangstlister stammer fra perioderne 1873–80, 1893, 1903–21. Gruppen »Folketællinger« supplerer ikke de øvrige folketællinger, idet der fra tællingen 1880, som manglede, kun er bevaret generalmandtalslister. Samme pakke indeholder desuden lister over breve indført i kopijournaler, dødsfaldsstatistikker, giftermålsstatistikker vedlagt udskrifter af kirkebøgerne fra Egedesminde, Godhavn, Christianshåb, Jakobshavn, Ritenbenk, Umanak og Upernavik fra tiden 1870–80, spirituosa-begæringer, de såkaldte »engleerklæringer«, hvori de nyansatte lover at overholde visse skrevne og uskrevne love af især moralsk indhold, bagers- og bryggersjournal og fadeværkslister. Pakken indeholder altså også helt andre ting end folketællinger, som registraturen lovede, og det er ikke helt usædvanligt for de grønlandske arkiver.

De 35 pakker med »grønlænderbøger«, der overvejende stammer fra første halvdel af 1800-tallet, kan fortælle en masse om forbrugsmønstret. Penge, i form af creditsedler, blev ganske vist indført 1802, men Handelen udbetalte ikke umiddelbart lønnen kontant. Den blev bogført i grønslænderbøger og contrabøger og afskrevet efterhånden, som man købte varer. Ofte vil man finde indkøbene specificeret. »Indberetninger« omfatter blandt andet skematiske indberetninger fra de nordgrønlandske kolonier fra 1878 til 1932. Under »Kirke- og skolevæsen« findes foruden den før omtalte designation en protokol for missionen ved Upernavik 1833–93, korrespondance vedrørende kirkens og skolens personale 1901–40 og skoleprotokol for Godhavn 1927–37. »Kopibøger og registre« starter med det første brev i 1782, og under »Korrespondancesager« findes indkomne breve med bilag tilbage til 1777. Sidstnævnte gruppe er fuld af lister af alle slags, f. eks. mandtalslister, grønslændergældsoversigter, lister over vielser,

uægteskabelige børn, dåbshandlinger og dødsfald; der er desuden enkelte skiftesager fra 1820–24. Under »Personalesager« findes pakker med lister over over- og underbetjente samt mandskab med oplysninger om civilstand, ankomst, løn og tjenestetid fra 1790–1899. Der er i denne gruppe, som omtalt under folketællinger, mandtalslister fra 1793–1882 samt pakker med sager om over- og underbetjente fra 1900–1940. Under »Sanitære forhold« er placeret alt om sundhedsvæsenet. Der er bl. a. vaccinationslister (Godhavn 1859–84), lister over inspektoratets jordemødre 1909–24 og lister over patienter på sygehusene, dog kun de danske og udenlandske. Under »Skiftesager« findes bl. a. skifteprotokol for hele inspektoratet 1792–1890, og auktionsprotokol 1831–1904. Fra 1799 er der pakker med sluttede skifter, og fra 1919 også danske skifter. Under »Straffebøger og forhørsprotokoller« finder man inspektørens forhørsprotokol fra 1782–1908, som sammen med forhørsudskrifterne kun fylder 5 enheder i arkivet. Om dette ringe omfang skyldes fravær af politi, eller at samfundet var mere fredeligt, kan man diskutere mange lange vinteraftener endnu. Gruppen »30. juni-dokumenter« fylder hele 63 pakker og dækker perioderne 1791–1865 og 1940–46. De vil således kunne supplere indberetningerne i Grønlands Styrelses arkiv.

Når man betragter dette righoldige, detaljerede og forholdsvist lettilgængelige materiale, kan man nok begræde tabet af det tilsvarende arkiv fra det sydgrønlandske Inspektorat.

Grønlandske lokalarkiver

Disse arkiver er afleverede til Rigsarkivet i løbet af 1960'erne og er kun registrerede i Rigsarkivets 2. afdelings generalregistratur. Der er afleveringer fra Thule, Upernavik, Jakobshavn, Ritenbenk, Qutdligssat, Christianshåb, Egedesminde, Sukkertoppen, Kangamiut, Godthåb, Ivigtut og Julianehåb, men registraturen siger intet om arkivernes indhold.

Lokalarkiverne har ikke overlevet uden skår. Deres omskiftelige tilværelse er formentlig årsag til, at man i dag kan finde dokumenter, der formentlig stammer fra et sådant lokalarkiv, på uventede steder. Til Grønlands Landsmuseum er i 1975 afleveret designationslister for Ritenbenk 1920–24, fundet på et loft i Ritenbenk årtier efter, byen blev nedlagt. I Marinens Biblioteks manuskriptsamling findes en »Mandtalsroulle over de sig befindende Colonister ved Godthåb i Grønland fra 1. Juli 1777 til 30. Juni 1778«, udfærdiget af H. Storm, som var bestyrer i Godthåb 1767–81.

Arktisk Instituts arkiv

På samme vis er en del spændende papirer samlet i Arktisk Instituts arkiv⁸. Institutet har bl. a. fungeret som lokalhistorisk arkiv for grønlandsfarere, idet det har modtaget ekspeditionsarkiver, privatarkiver og billedsamlinger. I arkivet er der bl. a. de førnævnte designationslister og mandtals-

lister, nogle få contrabøger, en del dagbøger og breve. Af mere utraditionelle fortegnelser kan nævnes kolonibestyrer A. T. Hedegaards register over Østgrønlands befolkning udarbejdet ca. 1930, og Alf Bertelsens samlinger af autogrammata fra »Den litterære Grønlandsekspedition« i begyndelsen af dette århundrede. Blandt Inspektør Rinks papirer findes Poul Egedes uddrag af en journal fra 1721–28 og forskellige papirer om forstanderskaberne. Dele af den fremtrædende grønlandske personalhistoriker, pastor Hother Ostermanns samlinger opbevares i arkivet og omfatter bl. a. forarbejder til og korrespondance i forbindelse med udarbejdelsen af hans værker. I hans arkiv ligger desuden en del stamtavler, den mest omfattende om slægten Egede, udarbejdet af overlæge Egede, Odense, mindre arbejder om slægterne Lange, Brandt, Lerch, Thorning, Dalager, Broberg, Mørch, Sandgreen, Chemnitz og Fleischer. Der er utvivlsomt tale om forarbejder til Ostermanns føljeton i Det grønlandske Selskabs Årsskrift »Fra arkivernes gemmer«.

Grønlands befolkningshistorie ca. 1800–1930

Mens personalhistorisk interesse for Grønland endnu overvejende dyrkes af en snæver kreds af danske grønlandsfarere, er et større projekt, som bruger de samme personalhistoriske kilder, sat i gang på Arktisk Institut. Det er projektets formål, ud fra folketællinger og kirkebøger, at fremstille et biografisk register over personer, der mellem 1800 og 1930 opholdt sig i Grønland. Materialet vil blive overført til edb og vil kunne danne grundlag for demografiske analyser, men det vil også gøre det nemt at finde familierelationer frem, idet der for hver person vil være oplysninger om vedkommendes forældre, dåb, konfirmation, giftermål, børn, erhverv og død, samt oplysninger om hvor personen opholdt sig livet igennem. Første del af projektet, som bearbejder kilderne fra Diskobugt-området, er netop iværksat, men registret vil først være tilgængeligt om nogle år.

Et arbejde af samme karakter er allerede udført for befolkningen i Thule-området, som først i begyndelsen af dette århundrede blev en del af det grønlandske folk. Registret er udarbejdet af Lisbeth, Aage og Rolf Gilberg, og det er publiceret i serien »Meddelelser om Grønland« som nummer 203, 4. Det vil dog ikke umiddelbart kunne besvare spørgsmål om personalhistoriske sammenhænge, idet personerne er anført med numre, men uden navne. Denne forholdsregel har været nødvendig, fordi en del af kildematerialet endnu ikke er frit tilgængeligt.

Som det forhåbentligt er fremgået, skulle det være muligt at finde slægtsforbindelser mellem personer i Grønland et langt stykke tilbage i tiden. Endnu er der fra grønlandsk side kun vist ringe interesse for på denne måde at finde fodfæste, men der vil sikkert snart vise sig et behov, ikke mindst når hjemmestyreret indføres. Det kan imidlertid også have in-

Kolonibestyrer Maigaard i Christianshåb i slutningen af 1800-tallet. Kun potteplanten antyder med sin fremtrædende placering, at interiøret stammer fra de arktiske himmelstrøg. (Fot. Maigaard, copyright Arktisk Institut, bl. nr. 4387).

teresse for mange danske at grave sig ned i materialet. Det siges, at alle grønlandere i dag har dansk blod i årerne, bortset fra eskimoerne i Thule. En del danske må således også have slægtninge i Grønland. Har man en ane, der på et tidspunkt var udsendt til Grønland, vil det måske give helt nye perspektiver at undersøge hans/hendes oplevelser under opholdet der.

Litteratur

- H. Ostermann: Danske i Grønland i det 18. århundrede. København 1945.
 H. Ostermann: Nordmænd på Grønland 1721–1814, I–II. Oslo 1940.
 H. Ostermann: Missionærer og præster i Diskobugten 1734–1910. Kirkehistoriske Samlinger, 5. rk. VI. København 1911.
 H. Ostermann: Biografiske oplysninger. Meddelelser om Grønland, bd. 61. København 1921.
 J. C. Joensen: De danske i Grønland. 1899. Manuskript i Arktisk Institut.
 Johannes Hansen: Liste over beboere af Grønlands Østkyst, optagen i efteråret 1884. Meddelelser om Grønland, bd. 10. København 1888.
 J. C. Joensen: Grønlandske Overbetjente 1721–1908. Det grønlandske Selskabs Årsskrift 1908.
 Th. N. Krabbe: Fortegnelse over Læger, Sygeplejersker og Dyrslæger, som indtil 1909 have virket i Grønland. Det grønlandske Selskabs Årsskrift 1909.
 R. Müller: Fortegnelse over Præster i Grønland 1721–1910. Det grønlandske Selskabs Årsskrift 1912.

NOTER

1. Om arkivaliernes vej til det danske arkivvæsen se Sune Dalgaard: Arkiver i Grønland, 1958. Arkiv, 3. bd., nr. 1. 1969.
2. Grønlandskommissionens Betænkning, 2. bd., Politiske og administrative forhold, Retsplejen, s. 7 ff. København 1950.
3. August Roesen: Dansk kirkeret, København 1976, har et afsnit, s. 340, om kirken i Grønland.
4. L. Bobé: Diplomatarium Groenlandicum 1492–1814. Meddelelser om Grønland bd. 55. København 1936.
5. Ifølge landsarkivar Sune Dalgaards notater fra en gennemgang af arkiverne i Grønland sommeren 1958 var der følgende kirkebøger i Det sydgrønlandske Inspektoratsarkiv: Julianehåb 1778–1811, 1817–24, 1826–29, 1844–62, 1850–62, 1872–87, kommunionbøger 1833–49, 1849–74, 1875–1901, missionsprotokol 1780–1872. Lichtenau 1774–1843. Frederikshåb 1768–95, 1797–1823, 1827–64, missionsprotokol 1762–1871. Godthåb 1792–1812, 1826–27, kommunionbøger 1864–74, 1874–84, missionsprotokol 1767–92, 1832–49, 1844–67. Sukkertoppen 1775–92, 1796–1827, og flere ikke registrerede kirkebøger fra Sukkertoppen og Holsteinsborg.
6. I de grønlandske præstegæld findes følgende kirkebøger, som ikke findes i Landsarkivet for Sjælland: Thule fra 1909, Upernavik 1833–61, 1861–1913, 1912–24, 1925–35, Umanak 1858–71, 1872–77, 1878–98, 1890–1905, 1905–14, 1915–21, 1922–33, Godhavn 1855–1902, Ritenbenk 1848–72, 1882–1909, Jakobshavn 1841–51, 1850–59, 1872–90, 1890–1909, Christianshåb 1848–72, 1776–1857, 1880–84, 1880–1909, Claushavn 1848–72, 1817–58, Egedesminde 1841–55, 1866–88, Holsteinsborg 1801–25, 1823–57, 1858–66, 1867–87, 1888–1904, Sukkertoppen 1828–56, 1857–64, 1865–88, 1883–91, Godthåb 1827–86, 1887–1901, Fiske-næsset 1929–61, Frederikshåb 1864–85, 1886–1905, Julianehåb 1827–61, 1862–87, 1888–99, Nanortalik 1824–1900, Sydprøven 1844–1900 (for Lichtenau), 1900–69 (for Lichtenau), Scoresbysund fra 1925.
7. Placeringsplaner og mange andre oplysninger om det udsendte personale kan for tiden efter 1884 også ses i »Meddelelser fra Direktoratet for den kongelige grønlandske Handel« (hovedregister 1882–1908), fra 1909 kaldet »Beretninger og Kundgørelser vedrørende Kolonierne i Grønland«.
8. Arktisk Institut, L. E. Bruuns Vej 10, 2920 Charlottenlund, tlf. (01) 64 05 43, åbent dagligt kl. 10–15.

Hærens arkiv set i forhold i slægts- og personalhistorie

Af
Ib Carl

Hærens Arkiv var indtil 31. marts 1971 et selvstændigt arkiv direkte under forsvarsministeriet, fra 1. april samme år blev det optaget som Rigsarkivets 3. afdeling¹. Arkivet er arkiv for hærens enheder og institutioner, flyvevåbnets enheder og institutioner og for hjemmeværnet.

Hærens enheder, det vil sige fodfolksregimenterne, bataljonerne, rytterpanser-regimenterne, artilleriregimenterne, afdelingerne og batterierne, telegrafbataljonerne, ingeniørregimenterne og trainregimenterne. Institutionerne vil sige: Generalkommandoer, landsdelskommandoer, korps, divisioner og brigader, detachementer, hærens lægekorps, hærens dyrlægekorps, hærens auditørkorps, hærens tekniske korps, munderingsdepotet og klædefabrikken og hærens og forsvarets skoler. Alle disse enheder og institutioner har større eller mindre personel, der hver for sig kan have interesse for den søgende, og hvorledes skal han gå frem for at finde dem? Vi kan dele dem i tre grupper.

1. Officerer

Officererne kan findes i oberstløjtnant Hirsch's bog »*Danske og Norske Officerer 1648–1814*«² eller det kartotek, der er grundlaget for bogen, i V. Richter: »*Den danske Militær Etat 1801–1894*«, eller i »*Håndbog for Hæren 1809–1977*«. På arkivet findes en alfabetisk samling af officersstamblade over folk, der har forrettet tjeneste i hæren siden 1900 og til deres afgang. Siden landkadetkorpset blev oprettet 1713 og op til nutiden har vi stambøger over de til officersuddannelse gående, og med hensyn til deres ægteskaber har vi de kongelige resolutioner, hvori er optaget deres ægteskabstilladelser. Der kunne her være grund til at gøre opmærksom på et nyt hjælpemiddel, som det kongelige garnisonsbibliotek har udgivet i 4 bd. i 1978: Biografiske oplysninger om *Faste Artilleriofficerer af Linien* tjenestegørende i perioden 1764–1889 i Danmark, i Holsten (indtil 1864) og i Norge (indtil 1814)³ udarbejdet af translator P. I. Liebe og arkivassistent E. Borgstrøm på grundlag af notater af kaptajn i artilleriet Georg Lütken. Disse notater beror i hærens arkiv. Foruden de biograferede offi-

(Skov, Schow, Schaw, Schwig)

Anders Claas (old Olafsen)

har tjent 14 Aar: Rensskovsamt, dogger 2 Aar (vint aars
 Skov): Ironthagen Skiftsamh - Provoculator over ved Aarsen
 Nordenskjold 1709. Han var: 1712 bleven værbøst, at han skulde
 i gæ af de Nijden 1713 - ansøgt $\frac{24}{2}$ 1712 for Lejren ved Kjøben
 om et hus, som forblive i Tjenesten (ref. Papir $\frac{24}{2}$ 1712 § 12) - fød
 ved en Tillekkelse til et forblive strændt til May 1713, eftersom
 General Klavinsons ordre, at han i sin tidt han i Aarsen
 (ref. Papir $\frac{24}{2}$ 1713 § 1)

skrives Schwig og Schow

Casper

Underregerimester ved Kbhvns borgud, Infanteri - Selt. Køn
 naar Rygte 3. aarsland 1808, men ansøgt til Tjeneste
 ved Kbhvns Inf Rygt - Afslut: Neer $\frac{17}{2}$ 1808 og efter ansøgt
 som Exercerimester ved Kbhvns borgelige Infanteri

skrives Schow

Christian Peter

Selt: Nordenskjold Landhvarns Rygt $\frac{10}{2}$ 1808 - forsat til overde
 hos Rygte aarslandt Betallouer, optjent $\frac{15}{2}$ s Aar - Dømt
 $\frac{28}{2}$ 1811 - Afslut $\frac{8}{2}$ 1812

* erholdt $\frac{24}{2}$ 1812 Tillekkel til et nye Børgekø Møns Clausen,
 end. efter Dege Klausen (Ryt $\frac{298}{2}$ 1812)

skrives Schwig

Erich Peter

Førgend: 1. Akerhusen uds Inf Rygt - 4. Fandt $\frac{18}{2}$ 1757 - 4. Selt
 $\frac{27}{2}$ 1760 - v. Fandt $\frac{27}{2}$ 61 - Dømt $\frac{1}{2}$ 1766 - den $\frac{7}{2}$ 1767 forsvare 10. 20
 Akerhusen uds Inf Regimentet 10. Akerhusen uds Inf Rygt og
 S. soltes 10. paa Vortgeus - den $\frac{7}{2}$ 69 dattes Regimentet efter
 og S. ansøgt de som Dømt: del gjenoptjente 1. Akerhusen uds
 Inf Rygt - 4. Kapl $\frac{7}{2}$ 1784 - Dismissert med 130 Aar Pension $\frac{12}{2}$ 86
 fra $\frac{4}{2}$ s Aar

skrives Schwig

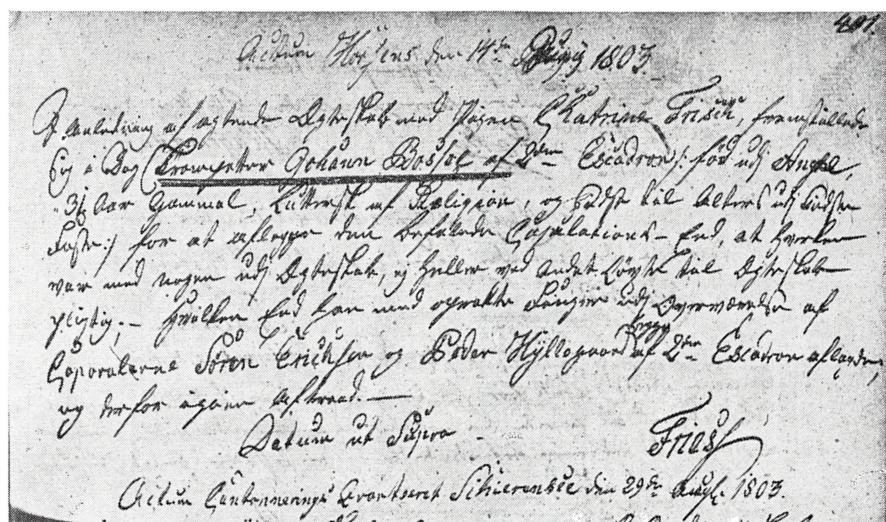
Jens Peter

Regimentskvartermester: Tolatske got Inf Rygt $\frac{4}{2}$ 1761 ved at bli
 bi Platen af Regimentskvartermester Jacob Chr von Steins for
 3000 Rdt. (ref. Papir $\frac{7}{2}$ 1761 § 2)

+ 1767 for $\frac{24}{2}$ (ref. Papir Juni 1767)

skrives Schow

Side af J. C. W. Hirsch: Danske og norske officerer 1664-1814. Den valgte side er kopieret efter Rigsarkivets optagelse til Grethe Ilsøe og Hans H. Worsøes lysbilledserie af slægts- og personalhistorisk grundmateriale, som udsendtes af Dansk Historisk Fællesforening 1967.

Udsnit af justitsprotokol med aflæggelse af Copulationsed. Det viste udsnit af justitsprotokol nr. 1 (1781–1811) for slesvigske kyrasserregiment (Rigsarkivet, Hærens Arkiv), viser, hvorledes en soldat skulle have kompagnichefens tilladelse, den såkaldte friseddel, og aflægge ed på, at han var ugift (den såkaldte copulationsed), før han kunne blive gift. Også brudens navn er som regel indført i justitsprotokollen. Protokollens hovedindhold er ellers først og fremmest krigsretssagerne, der refererer de dømte og forbårede personers generalia.

Billedet er, ligesom modstående billede, en kopi af Rigsarkivets foto til Dansk Historisk Fællesforenings lysbilledserie fra 1967.

cerer bringes også korte personalhistoriske data om deres nærmeste familie og slægt, ligesom der for enhver i samlingen i øvrigt forekommende officer anføres fødsels- og dødsdag samt faderens livsstilling og fulde navn.

2. Underofficerer og spillemænd

Underofficerer og spillemænd af fodfolket, rytteriet og artilleriet er optaget i alfabetiske kartoteker, der henviser til de stambøger, hvori de er omtalte. Desuden har vi et håndskrevet register til »Kundgørelser for Hæren«, der henviser til den kundgørelse, hvori den pågældende er befalet til at gennemgå en uddannelse eller forflyttes til en anden enhed.

3. Mandskab

Her skal man i forvejen vide, hvor og hvornår den pågældende tjente; det vil sige, lokalitet eller regiment og årstal. Har forfaderen deltaget i krigen 1848–50 eller i krigen 1864 og faldt, kan man finde ham i A. D. og

Oberstløjtnant J. C. W. Hirsch
1842–1922

Oberst Kay Hirsch
1873–1935

Johan Christian Waldemar Hirsch, der tilhørte en gammel dansk-norsk officersslægt, blev såret ved Dybbøl 1864, men fortsatte i aktiv tjeneste til han i 1894 afskedigedes fra linjen. Fra 1896 var han tilknyttet Rigsarkivets første afdeling som militær assistent, 1914–17 som underarkivar. Hans storværk »Danske og norske officerer 1648–1814« udarbejdedes i 1888–1907 med aktiv bistand af sønnen, oberst Kay Hirsch. (Fotos i Hærens Arkivs billedsamling).

Vilh. Cohens bøger om dem, der faldt⁴, og herfra kan man gå til stambogen for regimentet og rapportbogen. Overlevede han og levede endnu i 1876, har han sikkert søgt om tildeling af erindringsmedaljen for krigsdeltagelse, hvoraf findes tre varianter: I. 1848–50, II. 1864 eller III. 1848–50 og 1864. I så tilfælde har vi hans ansøgning og kan give alle oplysninger om ham. Mellem 1787 og 1849 blev enhver bondefødt dreng optaget i lægdsrullen det år, han blev født, og det år han blev 22 år angives der til højre i lægdsrullen, hvilket regiment han er blevet udskrevet til. Indtil 1849 var det kun bondefødte, der havde værnepligt, men ved Grundloven blev alle mandspersoner værnepligtige og skulle udskrives det år, de blev 22 år gamle.

Udover udskrevne har hæren også haft mange hvervede soldater, der enten var hvervede af enheden selv, eller mellem 1763 og 1810 var hvervede af General Hverve Kommissionen; denne sidste havde hvervekommandoer i Belgien, Østfrankrig, Sydtyskland, Polen og Randstaterne.

gjorde den verdslige lovgivning efter reformationen. Alle var på det rene med, at slægtninge hjalp hinanden og begik mened. Men som garanter og borgensmænd kunne slægtninge stadig bruges, hvis de vel at mærke blev godtaget som vederhæftige. Og det kneb for de ufri stænder. Da størstedelen af landets befolkning var blevet fortrykte fæstebønder, var der ikke megen støtte at hente fra slægtninge i samme økonomiske situation. Ejheller var der arvelodder i vente, som var omtale værd.

Tilbage stod den nødtørftige faktiske forsørgelse, værgemål for enker og uforsørgede børn, aftægt for de gamle i et par fag af fæstegården. For husstanden, husbond, kone, børn og tyende, dikteredes vilkårene for overlevelse af en adelig godsejer, som i reglen også var herre over lov og ret. Retssystemet kunne efterhånden fungere – på godt og ondt – uden slægten som redskab.

Enevælden øger statsmagtens effektivitet, men Christian V's Danske Lov er ikke en brat reform for retssystemet. De fleste regler i lovbogen blev hentet fra allerede gældende, skreven ret. Men retstilstanden blev den samme i hele riget, da landskabslove og recesser blev afløst af Danske Lov.

Slægtskabets retlige betydning bliver dermed bevaret og funderet i lovbogen. Alene slægtsansvaret vedrørende mandeboden afskaffes. I rettergangsreglerne forudses slægtnings villighed til at hjælpe hinanden: Dømmer en dommer uretfærdigt på grund af slægtskab, må han ikke mere være dommer og skal desuden straffes (DL 1–5–3). Husbond, hustru, børn, tyende, søskende og besvogrede er villige vidner, som ikke må tages i betragtning (DL 1–13–16). Men slægtninge kan hjælpe hinanden på lovlig vis under rettergang: Ingen skal være forpligtet til at bruge procuratorer, som selv ved sin værge, frænde eller tjener, sin trætte vil udføre (DL 1–19–14). Og uden for rettergang: Værgemål er pligtigt for den næste i byrd – fædrene frænder nærmere end mødrene (DL 3–17–1).

Ægteskabsordinansens trolovelses- og ægteskabsforbud gentages i Christian IV's lovgivning og i Danske Lov: Livsstraf for at forse sig i de forbudne led imod Guds lov, enten i blod eller svogerskab, og forbud imod ægteskab for slægts- eller svogerskabs skyld. Først i 1770 tillades ægteskab uden bevilling imellem søskendebørn og næstsøskendebørn.

Arveretten består indtil 7. mand efter den afdøde. Samfrænder, dvs. fælles slægtninge beholder indtil det 19. århundrede en række funktioner i forbindelse med registrering og skifte af dødsbo (DL 5–2).

Værgemål var som nævnt en retlig forpligtelse ifølge loven for nærmeste slægtning. Forsorg for de gamle nedfældedes omhyggeligt i private aftægtskontrakter. Forsorgen for slægtninge i øvrigt blev længe betragtet som en blanding af en retlig og en moralsk forpligtelse: Så sent som i 1805 forespurgte byfoged Tranberg i Holstebro kancelliet, om reglementet for fat-

tigvæsenet af 5/7 1803 havde ophævet den ældre lovgivnings bud om, at fattige og til almisse trængende burde forsørges af deres slægtninge, hvis de havde midler dertil. Kancelliet svarer, at reglementet ikke påbyder sådant, og at det heller ikke er kancelliet bekendt, at der er nogen anden gældende anordning, som pålægger slægtninge at underholde deres trængende familier.

Hvad endelig navneskikken angår, kan det i århundrederne efter reformationen iagttages, hvorledes borgerskabet og de lærde efterlignede adelen og antog slægtsnavne. Men bondestanden holdt fast ved fadersnavnet (patronymet), dvs. skiftende fra generation til generation, lige til bekendtgørelsen om faste slægtsnavne af 1856.

Detaljer i hele denne retsudvikling må overspringes her til fordel for et overblik over, hvad der er tilbage af retlig betydning af slægtskab i vor nugældende lovgivning.

Vor vigtigste lov – Grundloven – fastslår i § 78, at borgerne har ret til uden foregående tilladelse at danne foreninger i ethvert lovligt øjemed. Foreninger, der virker ved eller søger at nå deres mål ved vold, anstiftelse af vold eller lignende strafbar påvirkning af anderledes tænkende, bliver at opløse ved dom.

Når man vil undersøge forholdet imellem slægtsgruppen og retssystemet, kan man indledningsvis slå fast, at foreningen af slægtninge ikke er en forening i § 78's forstand: en slægtsgruppe kan ikke opløses ved dom, selv om den måtte begynde at virke i ulovligt øjemed og nå sit mål ved anvendelse af vold. I øvrigt behandles slægten kun få steder i Grundloven: slægtsinteresser gøres der klart op med i § 83, hvorefter enhver i lovgivningen til adel, titel og rang knyttet forret er afskaffet, og i § 84, hvorefter intet len, stamhus, fideikommissgods eller andet familiefideikommis for fremtiden kan oprettes.

I samme forbindelse kan det dog nævnes, at Grundloven fra de almindelige regler undtager en enkelt slægt, kongeslægten. Grundlovens § 2 siger, at kongemagten nedarves til mænd og kvinder efter de i tronfølgeoven af 27. marts 1953 fastsatte regler. Og her nævnes slægten ved dens navn: Tronen nedarves inden for kong Christian X og dronning Alexandrines efterslægt. Ved en konges død overgår tronen til hans søn eller datter, således at søn går forud for datter, og i tilfælde af, at der er flere børn af samme køn, den ældre går forud for den yngre. Når kongemagten er arvelig, som den har været det siden enevældens indførelse, er det forfatningsretligt vigtigt, at arvefølgen er nøje fastlagt i loven, det være sig i tronfølgeov eller i kongeloven, hvor Frederik III talte om sine efterkommere, børn og børnebørn i tusinde led på fædrene og mødrene side.

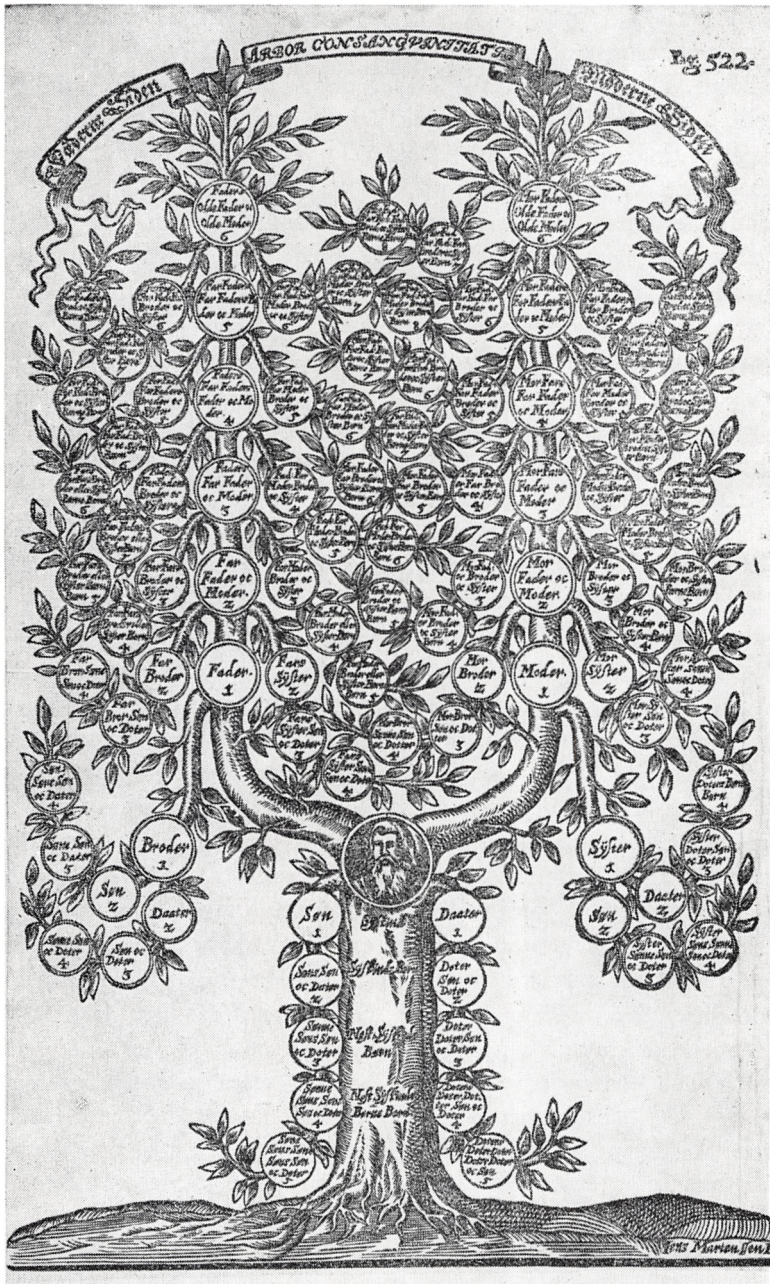
Ser vi dernæst på vor nugældende lovgivning i øvrigt og undersøger den retlige behandling af slægtsgruppen og retsvirkningerne af slægtskab, så

er det en vanskelig opgave at kortlægge disse forhold. Selv i meget udførlige registre til lovsamlingen findes ordet »slægt« eller »slægtskab« ikke som stikord. Det er simpelthen gledet ud. Men går man halvtreds eller hundrede år tilbage, findes kategorien slægtskab, så undersøgelsen kan så indskrænkes til en gennemgang af disse lovleksika med henblik på, hvad der siden måtte være gledet ud.

I gældende dansk ret har slægtskab betydning i hvert fald i følgende love: arveloven, ægteskabsloven, myndighedsloven, navneloven og retsplejeloven. Altså inden for de traditionelle juridiske discipliner person-, familie-, arve- og procesret. Inden vi går videre, kan vi konstatere, at der ikke findes en juridisk disciplin, der hedder slægtskabsret, men der findes en familieret.

Ser vi først på arveretten, så er det en selvfølgelig sag, at arveret af loven knyttes til slægtskab af en vis art. Arveloven fra 1963 opererer kun med tre arveklasser, og reglerne om slægtninges arveret modificeres, hvis der efterlades en ægtefælle. Første arveklasse er arveladerens livsarvinger, anden arveklasse er arveladerens forældre og disses afkom, tredje klasse er bedsteforældrene og deres børn, altså onkler og tanter, f. eks. fars søskende, men ikke fætre og kusiner. Er der blot én slægtning i en nærmere klasse, får slægtninge i den fjernere arveklasse ingen arv, og det er kun slægtskab, ikke svogerskab, der betinger arveret. Arv ifølge slægtskab er i dag en af de vigtigste forbindelser mellem slægt og ret; den er blevet betydeligt indskrænket, den har ofte været kritiseret, den er blevet udhulet af arveafgiftsreglerne, men princippet om, at en persons slægtninge også er blandt hans arvinger, har holdt stand. Mens slægtskab er en fordel i arveretten, er det modsatte stadig tilfældet i ægteskabsretten. Man må ikke gifte sig med sine slægtninge. I forbindelse med gældende ret er problemet at forklare, hvorfor forbudet stadig eksisterer. I ægteskabsloven fra 1969 hedder det, at ægteskab ikke må indgås imellem slægtninge i ret op- og nedstigende linje eller imellem søskende, og at der ikke uden Justitsministeriets tilladelse må indgås ægteskab imellem personer, af hvilke den ene har været gift med den andens slægtning i ret op- eller nedstigende linjer. Da arvehygiejniske hensyn vist ikke længere kan begrunde disse regler, må man søge forklaringen i hensynet til fred i familielivet. Det er dette hensyn fremfor slægtskabsbetragtninger, der motiverer resterne af dette ægteskabsforbud.

I myndighedsloven fra 1922 med senere ændringer (lovbek. 1970) har vi reglerne om værgemål. For et mindreårigt barn er forældrene i forening fødte værger. De bestyrer den mindreåriges formue og handler på hans vegne i retsforhold. Har den mindreårige ikke nogen født værge, skal der beskikkes en værge, som skal være en pålidelig og vederhæftig person, om hvem det kan antages, at han eller hun med interesse vil varetage den

Slægtskabstræ, eller arbor consanguinitatis, hvor tallene angiver slægtskabsgraderne for slægtninge til en given proband (portrættet) beregnet efter den kanoniske ret. Illustrationen er ligesom »Slægts- og svogerskabstræet« hentet fra Christen Osterssøn Weylles *Glossarium juridicum dano-norvegicum*, 2. udg. 1652. Fot: Ejv. Rasmussen, L.A. Viborg.

umyndiges tarv – fortrinsvis en person, som ved slægtskab, svogerskab eller venskab er nært knyttet til den umyndige. En helt udenforstående vil man normalt kun vælge, hvis der opstår splid i slægten om værgespørgsmål. En forbindelse imellem slægtskab og værgemål er således bevaret i den gældende retstilstand.

I lov (nr. 140 af 17.7.1961) om personnavne handler kap. 1 om erhvervelse af slægtsnavn. Ægtebarn får ved fødslen faderens slægtsnavn, men kan blot ved en anmeldelse til ministerialbogen antage moderens pigenavn. Barn født uden for ægteskab får ved fødslen moderens slægtsnavn, men det har ret til faderens navn og til arv efter ham som ægtebarn.

De hidtil nævnte eksempler på slægtskabsretlige betydninger har ligget inden for person-, familie- og arveretten. Men også i retsplejeloven, det store lovkompleks, der regulerer hele domstolsapparatet og procesretten, finder vi en række regler, som begrundes i, at slægtninge formodes at favorisere hinanden, eller i, at slægtninge ikke bør tvinges til at optræde imod hinanden: Ingen må handle som dommer i en sag, når han er beslægtet eller besvogret med nogen af parterne i en borgerlig sag eller med sigtede i en straffesag i op- eller nedstigende linje eller i sidelinjen så nær som søskendebarn. Ejheller hvis han er gift med eller besvogret i op- eller nedstigende linje eller beslægtet i sidelinjen så nær som søskende med nogen i en borgerlig sag optrædende advokat. Og hvad der gælder for dommere, gælder også for nævninger, domsmænd, sagkyndige retsmedlemmer, fuldmægtige, retsvidner, stævningmænd, tolke, syns- og skønsmænd, forsvarere, anklagere osv.

Det er indlysende, hvorfor vi har disse regler i retsplejeloven og i hele den offentlige ret, overalt hvor samme krav om upartiskhed og objektivitet gør sig gældende. Den blotte mulighed for, at slægtninge er partiske, bevirker, at de er inhabile i sager, hvor slægtninge er indblandet. På samme måde med vidneudsagn: en parts nærmeste har ikke pligt til at afgive forklaring som vidne, og efter forholdene kan fritages også andre end forældre og søskende, f. eks. ægtefælle, samlever og fjernere slægtninge end forældre og søskende.

Det fælles for disse regler er, at retssystemet anerkender, at kravet om lovlydighed må vige for hensynet til slægtninge i en konfliktsituation.

Så vidt det nugældende retssystem. På en række punkter tillægges slægtskab retlig betydning: grundlag for arveret, forbud imod ægteskab, mulighed for værgemål, ret til slægtsnavn, regler om inhabilitet og manglende pligt til at være vidne i retten.

Genealogerne arbejder sig bagud i slægtens historie. Denne oversigt over forholdet imellem slægten og retssystemet tog sit udgangspunkt i et samfund, hvor slægten tildeltes en vigtig rolle for retssystemets funktion. Rollen blev mindre, slægtninge er i det gældende retssystem statister – i para-

grafferne. Staten behøver ikke hjælp fra slægten for at få ret og samfund til at fungere.

Jo længere slægtsforskerne kommer tilbage, des tydeligere bliver de retlige bånd imellem slægtninge. Men retshistorikerens stadige problem er forholdet imellem loven og livet. Når lovregler trænger slægten i baggrunden, er det ikke nødvendigvis en afspejling af den faktiske tilstand, hverken i middelalderen eller i dag. Den faktiske betydning af slægtskab i vore dages samfund står det ikke til jurister at kortlægge. Men fælles for retshistorikerens og sociologens opgave er vanskeligheden ved at beskrive den følelse af solidaritet, som eksisterer imellem slægtninge – eller som pludselig kan opstå i en nødsituation.

Dette sammenhold giver sig ikke nødvendigvis udslag i skriftlige kilder. Ikke for ingenting har en fransk historiker kaldt slægtsgruppen for »det tavse fællesskab«.

NOTER:

1. Jfr. *Albert Fabritius*, Dansk Genealogi og Personalhistorie i nyere Tid. I: »Ætt og By«, Oslo 1944, s. 65.
2. Jfr. *Tom Fenchel* i tidsskriftet *Forskningen & Samfundet*, 1979 nr. 2, s. 13 ff.
3. Jfr. *Walter Goldschmidt*, Comparative Functionalism. An Essay in Anthropological Theory. University of California Press, 1966.
4. Jfr. *Robert H. Lowie's* artikel »Kinship« i *Encyclopaedia of the Social Sciences*, New York 1954.
5. Jfr. *Erik Anners*, Den europeiska rättens historia, bd. 1, Stockholm 1974, s. 11 ff.
6. Jfr. *Elsa Sjöholm*, Rättshistorisk metod och teoribildning, Scandia, bd. 44, 1978, s. 229–256.
7. Dansk Retshistorie, 2. udg. 1947, s. 223.
8. Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk, bd. III, Kbh. 1948, s. XXII.
9. Jfr. *Ole Fenger*, Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret. Kbh. 1971, s. 117–140.

Ole Fenger, f. 1931, professor i retshistorie ved Aarhus Universitet, dr. jur. Væsentlig produktion: »Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret« (disp. Kbh. 1971). »Romerrret i Norden« (Kbh. 1977). Adresse: Elsdyrvej 6, 8270 Højbjerg.

Pastor Aage Dahls præstehistoriske samlinger i Rigsarkivet

Af
Vello Helk

Præstehistoriske hjælpemidler hører til de mest benyttede på Rigsarkivets læsesal. H. H. Schous eksemplar af Wibergs præstehistorie blev efter mange års brug næsten slidt op og udskiftedes for nogle år siden med et frisk genoptryk fra 1959–60. Men i dette savnes de talrige rettelser og tilføjelser, som gjorde H. H. Schous eksemplar særlig eftertragtet. De fleste var skrevet til af ejeren selv, og de er i tidens løb suppleret af Rigsarkivets arkivarer og læsesalens gæster.

Wibergs præstehistorie har for længst i al stilhed passeret 100-års grænsen. For datiden var det en præstation af rang, og den dag i dag aftvinger den beundring, navnlig når man tager i betragtning, at trods kritiske røster og adskillige tillæg er det endnu ikke lykkedes at samle kræfterne til en ny, forbedret og forøget udgave, svarende til tidens krav og informationsbehov; det ville spare mange for besværlig og ofte forgæves søgen.

Man skulle tro, at forudsætningerne for et sådant værk skulle være opfyldt, dels ved de udmærkede værker, som er kommet i forlængelse af Wiberg (Sofus Elvius, Max Grohshennig og Th. Hauch-Fausbøll samt Paul Nedergaard), dels gennem de mange tilføjelser og rettelser, som i tidens løb er fremkommet, bl. a. i nærværende tidsskrift, og sidst og ikke mindst på grundlag af de utrykte samlinger, som efterhånden har hobet sig op i Rigsarkivet, landsarkiverne og også i Det kgl. Bibliotek.

Blandt de største samlinger i Rigsarkivet kan nævnes pastor L. Vestens (1869–1961) sedler i 70 tætpakkede kapsler med oplysninger om præster, ordnet alfabetisk. Dertil kommer de omfattende kartoteker, som dannede grundlaget for Sprog- og Litteraturselskabets sidste, desværre mislykkede forsøg på at klare denne opgave. Rigsarkivet har desuden i tidens løb erhvervet nogle eksemplarer af Wibergs præstehistorie med værdifulde tilføjelser. Et sæt har således tilhørt Anders Hansen Nielsen (1809–90), sognepræst i Skæve (Ålborg stift), der takkes i fortalen og i øvrigt betegnes som »en ivrig dyrker af og flittig samler til personalhistorien«. Værket indeholder da også Wibergs egenhændige dedikation. Det bærer præg af flittig benyttelse og har mange tilføjelser. Senere har det tilhørt en anden kendt personalhistoriker, amtsforvalter Jørgen Swane (1886–1957), der ligeledes har suppleret biografierne.

Et andet sæt har været arbejdsseksemplar for pastor Erhard Qvistgaard (1864–1940), der har forsynet det med talrige håndskrevne tilføjelser, for en stor del på grundlag af de i landsarkivernes biblioteker værende eksemplarer af Wiberg. Samtidig (1940) er afleveret pastor Qvistgaards håndeksemplarer til hans bog om præstehustruer, der helt eller delvis mangler hos Wiberg. Qvistgaards samlinger vedrørende præstehistorie er kommet til Det kgl. Bibliotek.

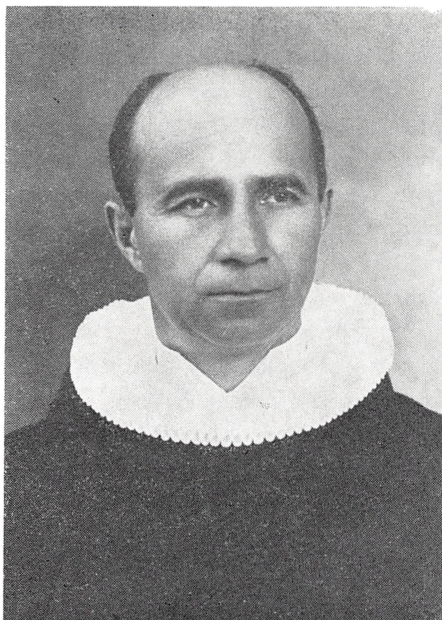
Efter arkivar S. Nygårds død 1964 modtog Rigsarkivet hans vældige samlinger vedrørende jysk personalhistorie. Med disse fulgte også hans eksemplar af Wiberg ligeledes med tilskrevne oplysninger.

Det sidst erhvervede sæt, som nu er anbragt på Rigsarkivets læsesal for at aflaste og supplere det på tilføjelser så fattige genoptryk, har tilhørt en præstehistoriker, der på sin vis er kommet længst med dette arbejde, nemlig sognepræst Aage Dahl (1893–1975). Det er gennemskudt med hvide blade til tilføjelserne og indbundet i ti bind. Samtidig overdrog familien Rigsarkivet hans livsværk, en komplet præstehistorie i 84 smukt indbundne bøger i oktavformat.

Ophavsmanden til dette værk, Aage Georg Dahl, som hans fulde navn lyder, blev født 20. oktober 1893 i Børglum præstegård som søn af sognepræst Nicolaj Frederik Severin Dahl (1867–1935) og hustru Elisabeth Philippa Augusta Henriette Maria Wahlmann (1869–1935). I 1915 blev han teologisk kandidat og var derefter næsten ét år uordineret medhjælper hos sognepræsten i Hvilsager og Lime (Århus stift). Efter aftjent værnepligt blev han 1918 sognepræst for Nørbæk, Sønderbæk og Læsten menigheder i Viborg stift. Efter et par år begyndte han at søge embeder i København, men da det fra flere sider betegnedes som håbløst for grundtvigske præster at komme ind ved de nye københavnske kirker, søgte han og fik 1921 embedet i Egen på Als. Der virkede han til 1935, da han blev sin afdøde faders efterfølger som sognepræst ved Klosterkirken i Horsens. I dette kald arbejdede han til sin pensionering 1963, hvorefter han flyttede til Virum. Som pensionist vikarierede han adskillige gange ved københavnske omegnskirker (Lundtofte, Hvidovre, Sorgenfri).

Aage Dahl var en aktiv personlighed med grundtvigiansk baggrund. Han var en kapacitet på salmedigtningens område og sad bl. a. 1933–42 som medlem af Sønderjyllands menighedsrådsforenings salmebogskommission. Hans politiske engagement førte ham til en folketingskandidatur for Retsforbundet (1929, 1932), dog uden at blive valgt. Under krigen var han formand for Dansk Ungdomssamvirke på Horsens-egnen, blev i marts 1944 arresteret af Gestapo og sad i flere lejre, bl. a. i Neuengamme.

Under sin tid i Egen fattede han interesse for præstehistorien. Det historiske engagement, som føles så stærkt i Sønderjylland, har måske inspireret ham. Selv angiver han 1923 som begyndelsesåret for sine præstehistoriske

*Sognepræst Aage Dahl
1893–1975.*

*Foto i Det kgl. Bibl.s
billedsamling.*

studier, og han begyndte i nærmeste omegn. Som et foreløbigt resultat af sit arbejde fremlagde han 1927 et prøvetryk på 16 sider om Kegnæs sogns præstehistorie, idet han samtidig udkastede en plan om hele Sønderjyllands bispe- og præstehistorie. Han var 1928 medstifter af Selskabet til Danmarks præstehistorie og afløste allerede 1930 Paul Nedergaard som redaktør for selskabets tidsskrift »Præstehistoriske Samlinger«. På grund af den økonomiske krise var det vanskeligt for den entusiastiske præstehistoriker at skaffe de fornødne midler til gennemførelse af sit forehavende. Hans første ansøgninger om understøttelse, det være sig til udgivelse af »Præstehistoriske Samlinger« eller til Haderslev provstis præstehistorie, blev afslået i ministeriet. Det lykkedes dog 1931 at få Sønderjyllands bispehistorie ud, 1933 gik Haderslev bys præstehistorie til trykning, og 1936 fulgte Haderslev herreds præstehistorie efter. Disse bøger blev udsendt som tillæg til »Præstehistoriske Samlinger«.

Efter flytningen til Horsens blev forskningsområdet udvidet. Dahl udsendte systematisk spørgeskemaer, således 1938 til Ålborg stifts præster. Men det grundlæggende arbejde udførte han selv ved arkivstudier, ved en systematisk gennemgang af kirkebøgerne, ikke alene i Danmark, men også i Slesvig og Holsten. Han begyndte at publicere sin Danmarks præstehistorie i »Præstehistoriske Samlinger«, hft. 13 (1938), kom i hæfte 14 (1940) til Åle-Linnerup, men krigen og besættelsen standsede tidsskriftet og publikationen. Efter befrielsen tog han på ny fat på indsamlingsarbej-

det. I 1948 udsendte han således til en lang række præster brevkort med trykte spørgsmål og plads til udfyldning. Han fortsatte med sine rejser og undersøgelser og korresponderede flittigt med sine kolleger og andre personalhistorikere om præstehistoriske problemer. Han sendte mange forespørgsler til danske og udenlandske arkiver og forfulgte ihærdigt ethvert spor. Den sidste systematiske udsendelse af spørgeskemaer synes at have fundet sted 1969, men ind imellem havde han travlt med at supplere og publicere. Han havde åbenbart opgivet at få sine resultater ud i en samlet landsdækkende publikation, og begyndte 1961 at publicere dem på lokalt plan. Som den første kom Bornholms præstehistorie, som blev trykt som tillæg til »Bornholmske Samlinger«. Samtidig begyndte han at udsende Fyns stifts præstehistorie, som kom sammen med »Fynske Årbøger«, hvert år et ark, en besværlig og møjsommelig publikationsmetode, idet rettelserne hobede sig op og oplysningerne skulle suppleres. Efter nogle års forløb ophørte dette forsøg efter 96 sider, sidst i Odense provsti. I 1960–61 lod han duplikere to tillæg til præstehistorien, det ene omfattende ærkebiskopper, biskopper i Lund, Dalby, Visby og Reval, udlandspræster og ydre missionærer; det andet skibspræster, feltpræster, rejsepræster og præsteviede sekretærer. Det gik hurtigere og bedre med de mindre områder. Femerns præstehistorie til 1864 blev offentliggjort i nærværende tidsskrift (14. rk. VI, 1964–65, s. 73–106). Helgolands præstehistorie fra øens danske tid kom i 1965 i »Flensborg Avis« og derefter i et privattræk på 8 sider.

Også flere andre amtshistoriske årbøger modtog et tilbud om at publicere præstehistorie fra deres område, men de fleste synes at have forholdt sig afventende, måske i håb om, at den nye Wiberg under Sprog- og Litteraturselskabets auspicier alligevel kunne gennemføres.

Dahl kom sit mål betydelig nærmere, da det lykkedes ham at skaffe midler til udgivelse af »Ejdersted Herreds Præstehistorie til 1864« (1969) og »Husum Provstis Præstehistorie« (1971) (anm. af Henning Heilesen i Persh T 15. rk. IV s. 86–88 og V s. 231–233). I disse udgaver bliver de sydslesvigske præsters biografier helt anderledes nuancerede og navnlig familieforhold klarlægges med en større fylde af oplysninger og akkuratesse end i tidligere forsøg, navnlig hos Arends. Men også dette foretagende blev en torso, den tiltagende alder var med til at sagtne den flittige pen, indtil den helt faldt ud af hånden på ham. Men hans arbejdsresultater er bevaret i de ovennævnte 84 bind.

Aage Dahls præstehistorie er opbygget topografisk efter stifter, amter og herreder, begyndende med København og fortsætter med Sjælland, Fyn og Jylland (herunder Sønderjylland). Syd for grænsen omfatter det Got-
torp, Flensborg, Sydtønder, Husum, Rendsborg, Hytten og Femern amter samt Ejdersted provsti. Desuden omtales præsterne på Færøerne og på

Grønland, de tidligere danske kolonier, danske udlandspræster, feltpræster og skibspræster, missionærer og sekretærer med teologisk uddannelse (se i øvrigt hans egen redegørelse som indledning til Femerns præstehistorie Persh T 14. rk. VI s. 73). Hvert bind indeholder som regel et par herreder og er forsynet med et navneregister og et stedregister. Teksten er i maskinskrift, men ofte med håndskrevne tilføjelser, som med Dahls tiltagende alder bliver mere og mere vanskelige at tyde.

Desværre mangler kildehenvisningerne. De findes dog delvis i hans forarbejder, som efter familiens ønske er afgivet til Landsarkivet for Sjælland. Dahl indrømmer selv denne mangler og undskylder den med, at stoffet ellers ville svulme op, så han måtte opgive ethvert håb om at få det udgivet.

Han var en samvittighedsfuld forsker, stærk i detaljen, og hans oplysninger må anses for pålidelige. I begyndelsen har det knebet med kildekritikken, men med tiden fik han øvelse i at skelne mellem primære oplysninger, frem for alt fra kirkebøgerne, som han lægger megen vægt på, og sekundære meddelelser. I modsætning til Wiberg har han medtaget præster fra katolsk tid, dog uden en systematisk undersøgelse, da han anså dem af ringe interesse for genealogisk forskning.

Dahls samlinger er først og fremmest af genealogisk indhold. Han interesserede sig meget for præstefamilier og deres indbyrdes slægtskab. I sin præstehistorie har han foruden præsterne og deres hustruer også biograferet deres børn, for så vidt de blev teologer eller var gift med teologer. I Dahls afleverede materiale findes foruden den egentlige præstehistorie en stor samling stamtavler over danske præsteslægter. En del af hans materiale vedrørende danske præstefamilier er anbragt i Rigsarkivets håndskriftsamling, gruppe XV, under det pågældende navn. Deri findes oplysninger om følgende slægter: Ambders, Asschenfeldt, Balle, Bjørn, Brandt, Egede, Ewald, Fangel, Glumsøe, Hammer, Hegelund, Jacobsen, Lasson, Sadolin, Sandby, Schmidt, Schubart, Sidelmann, Stallknecht, Steenløse, Toxsvend, Wandal (Wandahl, Wandel), Wegner og Vogelsang. Disse oplysninger er kun i ringe grad publiceret, og i det hele taget har hans genealogiske virke, navnlig efter krigen, efterladt sig få spor i fagtidskrifter. I nærværende tidsskrift har han således kun offentliggjort bidrag til Johannes Ewalds slægtshistorie (9 rk. V. s. 215–45, rettelser og tilføjelser af Louis Bobé sst. 246 f., af Chr. Maibøll 13 rk. V. s. 59), til familien von Stöckens stamtavle (9 rk. VI. s. 136) og til familien Wandals historie (14 rk. II. s. 172–176).

Endelig bør nævnes hans kirkebogsuddrag, navnlig af slesvig-holstenske kirkebøger. En stor del af hans korrespondance med arkiver og privatpersoner er bevaret i hans privatarkiv (arkivnr. 6805). I modsætning til samlingerne, som er umiddelbart tilgængelige for alle interesserede, er ma-

terialet i hans privatarkiv utilgængeligt efter Rigsarkivets 80-års regel, idet tilladelse til benyttelse inden for denne frist meddeles af familien. Rigsarkivet har udarbejdet en fælles oversigt over Dahls privatarkiv og samlinger, som er blevet mangfoldiggjort i begrænset oplag.

Aage Dahl var en præstegenealog, der nåede vidt i sit samlingsarbejde og bearbejdelse af det indsamlede materiale. Det har åbenbart ikke skortet på dygtige genealoger på dette område, men de enkelte har ikke kunnet finde sammen om opgaven – samlere har nærmest virket som spredere. Når Danmarks præstehistorie til sin tid bliver skrevet, vil Aage Dahls samlinger indgå som en del af grundlaget, og de må da kunne benyttes og vurderes efter fortjeneste.

Vello Helk, overarkivar, dr. phil., f. 1923. Leder af Rigsarkivets afdeling for privatarkiver. Har skrevet om modreformationen i Danmark, danske studerende i udlandet og publiceret uddrag af flere stambøger, bl. a. i dette tidsskrift, samt fortegnelser over stambøger. *Adr.*: Lindehøjvej 29, 3460 Birkerød.

Borgerskabets mønstringsruller 1583-1639

Af
Henning Jensen

Mens lægdsrullerne 1790 ff hører til de af slægtsforskerne mest benyttede arkivalier, der dog frem til junigrundloven 1849 alene omfattede landbefolkningen, ses de cirka 200 år ældre *mønstringsruller over byernes borgerskab 1583–1639*, beroende i Danske Kancelli i Rigsarkivet¹, næsten aldrig benyttet af slægtsforskerne² og kun sjældent af lokalhistorikerne³. Dette er en stor skam. Byernes mønstringsruller 1583–1639 ligger nemlig før starttidspunktet for de fleste købstæders kirkebøger, før de første grundtakster, og for byer, hvor de ældste rådstuearkivalier og regnskabsmateriale er dårligt bevaret eller helt gået tabt – og dette gælder ikke så få købstæder – er mønstringsrullerne 1583, 1588, 1624 og 1639 af stor og blivende personalhistorisk værdi, også selv om de langt fra er komplette og helt landsdækkende bevaret. Jeg vil dog påstå, at det bl. a. ved hjælp af mønstringsrullerne vil være muligt at føre mange borgerslægter endnu et par generationer længere tilbage i tiden.

I modsætning til de egentligt militære mønstringsruller og listerne over adelens rostjeneste⁴, har borgerskabets mønstringsruller 1583–1639 mere karakter af borgervæbningsruller eller *borgermandtal*. Her finder man køb- og hovedstadens våbenføre mænd – med *navns nævnelse* og oftest med angivelse af *profession* – opført husstand for husstand med oplysning om *bevæbningens art*: harnisk, spyd, bøsse, kårde, hellebart, økse, stormstige osv. Nogle ruller angiver endvidere *gadenavn*, andre kun *rode* eller *kvarter* – ofte med oplysning om hvem, der var rodemester og befalingsmand for den pågældende rode eller kvarter. Det var gerne en rådmænd – i hvert fald i de mindre købstæder. Det er byens *egne borgere*, som mønstres, og hvis navne vi finder i rullerne. Ikke hvervede, udskrevne eller fremmede indkvarterede tropper. Og rullerne rummer navnene på *alle våbenføre mænd uden* den aldersbegrænsning, som vi kender fra lægdsrullerne 1790 ff. Det siger sig selv, at borgerskabets mønstringsruller 1583–1639, således som de ovenfor er nærmere beskrevet, også er en fortrinlig slægts- og personalhistorisk kilde. Hvad lokalhistorikeren kan hente i rullerne er nærmere beskrevet i note 3. Rullerne 1583–1639 forekommer mere detaljerede end de borgervæbningsruller, som kendes fra hovedstaden og køb-

stæderne 1801–1814–1869/70, for ved 1800'tallets ruller ses kun borgere op til det 50. år optaget, ligesom man i 1800'tallet kunne købe sig fri. Mønstringsrullerne 1583–1639 er således langt mere omfattende, jvf. ovenfor.

Den fastere ramme for borgernes pligt til at forsvare deres *egen by* blev oprindeligt fastslået på herredagen i 1537⁷. Det bestemtes her, at købstads-mænd skulle være rede til at rykke ud under egen fører, som regel en borgmester eller rådmand, bevæbnet med harnisk, spyd og andet værge. Denne ordning varede for købstædernes vedkommende stort set uændret til 1801, hvor borgervæbningerne omorganiseredes. Hovedstaden havde sin egen ordning.

I 1583 mønstrede Aalborg således 420 mand (foruden de allerede udskrevne matroser), mens Aarhus i 1588 kunne stille 392. Særligt mønstringsrullen 1588 for København – den eneste bevarede for hovedstaden – er meget omfattende. Det samlede antal mønstrede borgere i 1588 anslås til ca. 15–20.000 væbnede mænd – et ikke ringe hjemmeværn, der senere under svenskekrigene i midten af 1600'tallet flere steder slog bravt fra sig.

Mønstring af alle våbenføre bymænd, dvs. *alle* voksne mænd i byerne⁸, som var i stand til at bære våben, fandt sted, når det trak op til krig. Det er derfor ikke underligt, at det netop er i årene 1583, 1588, 1624 og 1639, at der blev foretaget mønstring af samtlige byers våbenføre borgere. I virkeligheden var der også i enkelte mellemliggende år landsomfattende mønstringer, men disse ses ikke bevaret ud over et ret spredt bevaret, statistisk talmateriale⁹, som alene lokalhistorikeren og statistikere kan have glæde af.

I 1583 trak det op til krig med England på grund af danske planer om i Ishavet at blokere for den engelske skibsfart til Rusland nord om Norge, men krigsfaren drev over, da England og Frankrig gik ind på at betale en afgift til den danske konge for passagetilladelse på Ishavet. Svenskerne erobring af Narva 1581 stod vel også i frisk erindring, ligesom der var krig og oprør i Europa.

I 1587 var den danske udsending til fredsmødet i Nederlandene, Kai Rantzau, blevet tilbageholdt af hollænderne, og Danmark lod derfor 1587–88 600 nederlandske skibe opbringe. Krigsfaren var overhængende, og midt i det hele døde Frederik den Anden, der blev efterfulgt 1588 af den kun 11-årige Christian den Fjerde.

I 1624 var der stærke rygter om krig mellem Danmark og Sverige, og allerede året efter blev Danmark inddraget i den europæiske trediveårskrig. Årsagen til borgermønstringen i 1639 var vel primært krigen i Tyskland, men konfrontationen på stændermødet i Odense året før mellem adel og borgerstand har måske også spillet en rolle for kongens beslutning om en landsomfattende mønstring af byernes indbyggere.

I Kancelliets Brevbøger kan vi for de anførte – og enkelte, mellem-liggende – år⁵, finde den officielle begrundelse for de enkelte mønstringer af borgerstanden. I 1583 udgik der således fra Kronborg og Haderslevhus Slot henhv. den 28. april og 6. maj kongelige breve til lensmændene med ordre til at mønstre borgerne i 72 *danske byer*, inclusive købstæderne i Skåne, Halland og Blekinge.

Brevet til lensmændene⁶ lyder i forkortet form: »... Da der er krig og oprør udenlands, har Kongen, for at kunne gøre alvorlig modstand, hvis noget uformodet skulle indtræffe, hvad han dog ikke venter, bestemt at mønstre indbyggerne i købstæderne, og befaler dem (dvs. lensmændene) ved første lejlighed at begive sig til købstæderne, i forvejen underrette borgmestre og råd om deres ankomst, mønstre borgerne, føre tilsyn med, at disse ere forsynede med harnisker og gode værger, foreholde dem, at de altid skulle blive i tilbørlig rustning, og *sende Kongen besked om alt ...*«.

Herefter har mønstringen – by for by – fundet sted under ledelse af lensmanden, under hvem de pågældende købstæder hørte, og over det mønstrede mandskab er der blevet udfærdiget en mere eller mindre detaljeret rulle. Man må formode, at lensmændene har indsendt alle disse ruller til Danske Kancelli i København, men man kan ikke udelukke, at nogle af lensmændene for købstæderne i deres len alene har forfattet en form for ekstrakt for hver købstad, kun med oplysning om antallet af våbenføre mænd fordelt på våbenart/udrustning, og så efterfølgende indsendt disse mere summariske lister til kancelliet. Dette kan være baggrunden for, at alene talmaterialet foreligger for en del byer, mens de egentlige ruller (med borgernes navne) mangler. Kongebrevets ordre om »at sende Kongen besked om alt« er jo ikke videre præcist formuleret.

En kendsgerning er det, at der af de 4 landsomfattende mønstringer 1583, 1588, 1624 og 1639 kun er bevaret 67 ruller (med navne) ud af ca. 288 mulige, altså godt 23 pct. 17- og 1800'tallets hårdhændede kassationer i Danske Kancelli har måske også medført, at en del af de nu ikke-eksisterende ruller er havnet i papirmøllerne nord for København.

Som det fremgår af *tabel 1*, er rullerne for 1588 bedst bevaret med ruller fra 29 (ca. 40 pct.) af de 72 byer. Herefter følger rullerne fra 1624 med 20 bevarede ruller fra et tilsvarende antal byer (ca. 28 pct.), efterfulgt af mønstringen 1583 med 13 ruller (ca. 18 pct.) og 1639 med kun 5 bevarede ruller (ca. 7 pct. af købstæderne).

TABEL 1: De bevarede mønstringsruller (m/ navne) fordelt på år og område.

	1583	1588	1624	1639	I alt	I %
Sjælland	8	2	0	1	11	16 pct.
Lolland-Falster	1	0	5	0	6	9 pct.
Fyn	0	3	2	0	5	7 pct.
Skåne, Halland & Blekinge	0	5	4	4	13	20 pct.
Jylland	4	19	9	0	32	48 pct.
	13 (18%)	29 (40%)	20 (28%)	5 (7%)	67	100 pct.

Af tabel 1 ses endvidere, at af de bevarede ruller, er der flest bevaret – 32 ruller (48 pct.) – fra det norrøjske område. Fra de gamle danske områder Skåne, Halland og Blekinge er der bevaret 13 ruller (20 pct. af de bevarede), mens København og byerne på Sjælland alene tegner sig for 11 bevarede ruller (16 pct.), Lolland-Falster har 6 bevarede ruller (9 pct. af de bevarede) og Fyn alene 5 ruller (eller 7 pct. af de bevarede).

TABEL 2:

A	B	C	
1	45	45	
2	5	10	} 22
3	4	12	
I alt:	54 byer har	67 bevarede ruller	

A: Antal ruller fra samme by. B: Antal byer incl. hovedstaden.

C: Antal ruller i alt.

Tabel 2 viser, at for 45 byers vedkommende – hovedstaden inclusive – er der kun bevaret én rulle for et af de fire år 1583, 1588, 1624 og 1639. For 5 byers vedkommende (Holbæk, Nykøbing F, Hobro, Ribe og Viborg) er der bevaret 2 ruller pr. købstad for to af årene 1583, 1588, 1624 eller 1639, mens der for kun 4 købstæders vedkommende er bevaret 3 ruller pr. købstad for årene 1583, 1588 og 1624. Det drejer sig her om Aalborg, Kolding, Thisted og Vejle, altså udelukkende jyske købstæder, og her må det særligt glæde, at Thisted er med, idet byens ældste rådstuearkiv ellers kun er dårligt bevaret. Men Thistedes våbenføre mænd kendes altså således fra 1583, 1588 og 1624.

For Ronneby i Skåne er der bevaret mønstringsruller fra såvel 1634 – hvor ellers ingen rulle med navne er bevaret – samt fra 1639. Mønstringsrullen fra Ronneby 1634 er ikke medtalt i opgørelsen. Dvs. at i alt 67 ruller er bevaret, repræsenterende 54 købstæder. For ca. 18 byers vedkommende eksisterer der i dag således slet ingen ruller med navne.

Følgende *tabel 3* er en fortegnelse over de bevarede mønstringsruller med navne på borgerne, landsdelsvis splittet op på byer over de fire år-gange: 1583, 1588, 1624 og 1639.

TABEL 3:

<i>Borgerskabets mønstringsruller</i>	1583	1588	1624	1639
<i>Sjælland: (incl. København)</i>				
1. Helsingør	x			
2. Holbæk	x			x 2
3. Kalundborg	x			
4. Korsør	x			
5. København		x		
6. Køge		x		
7. Ringsted	x			
8. Slagelse	x			
9. Slangerup	x			
10. Skelskør	x			
	(8)	(2)	(0)	(1)
<i>Lolland-Falster:</i>				
1. Nakskov			x	
2. Nykøbing F.	x		x	2
3. Nysted			x	
4. Stege			x	
5. Stubbekøbing			x	
	(1)	(0)	(5)	(0)
<i>Fyn:</i>				
1. Assens			x	
2. Kerteminde		x		
3. Middelfart			x	
4. Nyborg		x		
5. Odense		x		
	(0)	(3)	(2)	(0)
<i>Skåne, Halland og Blekinge:</i>				
1. Falkenberg		x		
2. Halmstad		x		
3. Helsingborg				x
4. Kongsbakke		x		
5. Laholm		x		
6. Landskrona			x	
7. Lund			x	
8. Malmø			x	
9. Ronneby (+1634)				x
10. Sølvesborg				x
11. Varberg		x		
12. Visby				x
13. Ystad			x	
	(0)	(5)	(4)	(4)

<i>Borgerskabets mønstringsruller</i>	1583	1588	1624	1639
<i>Jylland:</i>				
1. Aalborg	x	x	x	3
2. Aarhus		x		
3. Grenå		x		
4. Hjørring		x		
5. Hobro		x	x	2
6. Holstebro		x		
7. Horsens		x		
8. Kolding	x	x	x	3
9. Lemvig		x		
10. Mariager			x	
11. Nykøbing M.			x	
12. Randers		x		
13. Ribe		x	x	2
14. Ringkøbing		x		
15. Skagen		x		
16. Sæby		x		
17. Thisted	x	x	x	3
18. Varde		x		
19. Vejle	x	x	x	3
20. Viborg		x	x	2
21. Æbeltoft		x		
	(4)	(19)	(9)	(0) (22)
Total	(13)	(29)	(20)	(5) = (67)

NOTER

1. Rigsarkivet: D. Kanc. B.97: »1583–1639 (div. år) Mønstringsruller over borgerskabet« (1 pk.).
2. Mønstringsrullerne ses således – overraskende nok – ikke benyttet af Th. Hauch-Fausbøll i »Patriciske Slægter« 2.–5. samling, 1911–1930, ej heller af dr. phil. Svend Larsen i dennes fremragende disputats: »Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede«, 1965, jvf. bind 2, s. 419, fortegnelsen over »Utrykte Kilder/Rigsarkivet ...«; selv om Svend Larsen behandler rådmandslægterne i byerne Odense, Nyborg og Assens, ses mønstringsrullerne fra Odense 1588, Nyborg 1588 og Assens 1624 således ikke at være benyttet.
3. Mønstringsrullerne er benyttede i flere købstadshistorier, således bl. a. tidligt af lokal- og slægtshistorikeren, postmester Carl Klitgaard, f. eks. i dennes »Skagen Bys Historie indtil ca. 1870«, 1928. Ud over den genealogiske udnyttelse af rullerne kan antallet af våbenføre borgere, som fremgår af rullerne, sige noget om købstadens befolkningstal og udvikling, ligesom gadenavne m. v. kan give bidrag til bebyggelsehistorien. Oplysningerne om borgernes erhverv kan fortælle om erhvervsfordeling- og udvikling osv. Det må undre, at mange nyere købstadshistorier, offentliggjort gennem de sidste 25 år, enten slet ikke eller kun sporadisk udnytter borgerskabets mønstringsruller 1583–1639 og de statistiske lister, jvf. note 5.

4. Arkivalierne i RA. D. Kanc. B. 43: »1535–1563 Mønstringsruller og Rostjenestetaksringer« (2 pk.) samt D. Kanc. B. 96: »1574–1652 Rostjenestetaksringer på adelen« (1 pk.) er intetst udnyttet bl. a. personalhistorisk af A. Thiset m. fl. i stamtavlerne i Danmarks Adels Aarvog 1884 ff. samt senest i 1977 af dr. phil. Knud J. V. Jespersen i dennes disputats »Rostjeneste, taksation og adelsgoods. Studier i den danske adelige godsfordeling 1540–1650«, 1977 Odense Universitetsforlag. Men disse arkivalier omfatter enten egentligt udskrevne eller hvervet (fremmed) mandskab eller er fortegnelser over det antal væbnede ryttere, som hver adelsmand var pligtig at stille til rostjenesten, og det er således af en ganske anden karakter end de her behandlede borgerlige mønstringsruller, der nærmest er borgervæbningsruller eller borgermandtal. Også andre steder kan der findes forskellige mønstringsruller, i RA., f. eks. i Tyske Kancelli, indenrigske afdeling, i Krigskollegiet og i de militære regnskaber, men også her er der tale om forskellige lister og ruller, som ikke har de borgerlige mønstringsrullers karakter af lokale borgermandtal.
5. I arkivpakken i RA. D. Kanc. B. 97. ligger yderligere nogle læg, som indeholder statistisk talmateriale for de enkelte købstæder over det samlede mandskab, evt. splittet op på våbenart (bøsseskytter osv.), *men uden navns nævnelser*. Bevaret er således talmaterialet for 1593: købstæderne på Sjælland og Lolland-Falster, 1600: hele landet, 1634: Christianstad, Landskrona, Helsingør, Slangerup og Aarhus, 1635: Helsingør og Horsens, og 1639: Helsingør og Slangerup.
6. Kanc. Brevbøger 1580–1583, 1903 RA. Kbhvn., s. 666 og s. 669.
7. Jvf. den interessante redegørelse af P. V. Jacobsen i Hist. T., 2. r., I., s. 129–236.
8. Der vil nok savnes oplysninger om sådanne borgere, der af den ene eller anden grund ikke var hjemme i byen på selve mønstringsdagen. De bådsmand og matroser, som søkøbstæderne var pligtige til at stille til orlogsflåden, er heller ikke med i Borgerskabets mønstringsruller. Men spørgsmålet er, om ikke de fleste af disse søfolk kom fra landsognene ved kysterne i søkøbstadens opland – og ikke fra selve købstaden – hvorfor de naturligvis ikke er at finde i rullerne, men spørgsmålet er ikke nærmere undersøgt her.

Arkivadresser: Finland, Færøerne og Island

Finland:

Riksarkivet (Valtion-arkisto), Fredsgatan 17, Helsingfors 17.

Landsarkivet i Åbo (Turun maakunta-arkisto), Aningaisgatan 11, Åbo.

Landsarkivet i Tavastehus (Hämeenlinnan maakunta-arkisto), Pikkukatu 2, Tavastehus.

Landsarkivet för Savolax-Karelen (Savo-Karjalan maakunta-arkisto), Pirttimiehenkatu 8, St. Michel.

Landsarkivet i Vasa (Vaasan maakunta-arkisto), Rådhusgatan 1a, Vasa.

Landsarkivet i Jyväskylä (Jyväskylän maakunta-arkisto) Vainönkatu 13, Jyväskylä.

Landsarkivet i Uleåborg (Oulun maakunta-arkisto), Ainola, Uleåborg.

Krigsarkivet (Sota-arkisto), Brobergskajen 16, Helsingfors 17.

Færøerne:

Landsarkivet (Føroya landsskjalasavn), Thorshavn, Færøerne.

Island:

Nationalarkivet (Pjodskjalasafn Island), Reykjavik, Island.

Et udvortes tegn på erkendt borgerværd — Om ordenskapitlets ridderbiografier

Af
Tage Kaarsted

Ved kongelig resolution af 28. juni 1808 reformeredes Dannebrogordenen. Denne havde – som Elefantordenen – hidtil kun eksisteret i én grad forbeholdt fyrster og adelsmænd. Kong Frederik VI ønskede imidlertid at kunne »belønne sande fortjenester, hos hvem de end findes«. Derfor bestemtes det, at Dannebrogordenen skulle kunne tilfalde enhver mand som »et udvortes tegn på erkendt borgerværd«. Dannebrogordenen opdeltes nu i fire klasser, som i princippet stadig eksisterer. Ved kongelig reskript af 10. oktober 1951 bestemtes det, at også kvinder herefter kunne blive dekoreret med Dannebrogordenen.

Ved kongelig resolution af 18. januar 1809 indførtes Dannebrogsmændenes hæderstegn (Sølvkorset) for dem, »der ved klog og redelig stræben for brødres vel og ved ædel dåd, i en engere kreds har gavnet fædrelandet«. I modsætning hertil skulle en ridder i det større have virket for »alment held«. Ud fra et ønske om at udligne, hvad der efterhånden opfattedes som et uønsket socialt skel, afskaffedes Dannebrogsmændenes hæderstegn 21. marts 1952¹.

Til at forestå ordensvæsnets administration oprettedes i 1808 et Ordenskapitel, og til dette knyttedes et embede eller hverv som »de kongelige ordeneres historiograf«. Han skulle »med omhyggelighed« samle alt, hvad der henhørte til de danske ridderordeneres ældre historie samt »mærkelige tildragelser« såvel angående ordenerne som deres medlemmer, hed det i hans instruks. Ligeledes var det ordenshistoriografens pligt »ved enhver ridders dødelige afgang« at fremskaffe dennes biografi så fuldstændig som muligt. Ordenshistoriografen skulle tillige forestå udgivelsen af de skrifter, som ordenskapitlet pålagde ham at udarbejde og publicere.

Hvervet som ordenshistoriograf har været beklædt af følgende:

1808–21: Professor i kunsthistorie ved Kunstakademiet *Abraham Kall* (1743–1821).

1821–36: Vakance.

1836–51: Professor i historie ved Københavns Universitet, dr. phil. *Laurids Engelstoft* (1774–1851).

1851–93: Gehejmearkivar, dr. phil. *Caspar Frederik Wegener* (1802–93).

1893–97: Vakance.

1897–1921: Tit. professor, dr. phil. *Troels Frederik Troels-Lund* (1840–1921).

1921–51: Lektor ved Københavns Universitet, dr. phil. *Louis Bobé* (1867–1951).

1951–57: Overarkivar ved Rigsarkivet, dr. theol. *Bjørn Kornerup* (1896–1957).

1958–76: Administrator ved Det danske Sprog- og Litteraturselskab, dr. phil. *Albert Fabritius* (1905–76).

1976– : Professor i moderne historie ved Odense Universitet, dr. phil. *Tage Holst Kaarsted* (f. 1928).

Ved Christiansborg Slots brand i 1884 gik alt, hvad ordenshistoriograferne havde indsamlet op i luer, hvorimod selve ridderbøgerne med navnene på samtlige dekorerede og med stikordsagtige oplysninger blev reddet sammen med de pragtfulde våbenbøger med farvelagte afbildninger af elefant- og storkorsridderens våbenskjolde helt tilbage til 1600-tallet. På grund af udslættelsen af de biografiske samlinger er det vanskeligt at danne sig et skøn over, hvilke personalhistoriske oplysninger de første ordenshistoriografer har tilvejebragt.

Meningen har dog været, at de data, ordenshistoriografen indsamlede, skulle publiceres². Den dannede almenhed skulle indvies i de dekoreredes fortjenester. I den periode, hvor der ingen ordenshistoriograf var efter Abraham Kalls død, samlede ordenskapitlets sekretær, gehejmelegationsråd Johan Manthey (1771–1831) en række biografier med henblik på udgivelse.

Manthey beklædte i øvrigt, som det så ofte var tilfældet under enevælden, en række embeder eller hverv: Censor for hovedstadens politiske blade samt økonomidirektør og censor ved Det kgl. Teater.

Samlingen af biografier nåede at blive sat, men uvist af hvilken grund aldrig trykt. Ordenskapitlet og Det kgl. Bibliotek er dog i besiddelse af korrekturaftryk. Heraf fremgår det, at der er tale om oplysninger som dem, Kraks blå Bog i vore dage bringer. Bogen er på 160 sider, den omfatter de dekorerede, som var døde 1809–17, og biografierne er ordnet år for år efter de biograferedes dødsår.

Ret tidligt efter 1808 lagde man sig fast på, at ordensstatutterne hjemlede ret til at afkræve riddere af Dannebrog en levnedberetning – i og for sig en naturlig tanke, da det kunne være vanskeligt for ordenshistoriografen at tilvejebringe oplysninger om riddere uden at spørge dem selv.

At indsendelse af en levnedberetning blev taget alvorligt, ses f. eks. af, at ordenskansleren, gehejmestatsminister P. Chr. von Stemmann 3. juni 1844 henstillede til N. F. S. Grundtvig »uden videre henstand« i overensstemmelse med de pligter, som påhvilede ridderordenernes medlemmer, »at

1813.

71

Den 29de November 1812 døde

Kammerraad Charles Axel Nordberg, Dannebrogsmænd og Ridder, fød i Stockholm. Han havde ved et langt Ophold i England forffaffet sig Kundskab om Fabricationen af Manchester og andre Bomulds-vare, da han i Mæret 1778 yttrede Lyst at nedsette sig i Danmark for at anlegge et Manchesterfabrik. Dette blev ham forundt og Anlegget skeete for Kongelig Regning da Nordberg blev ansat som Over- og Appretmester. For at indhente Kundskaber i de seener Forbedringer i Maskinindretningerne ved Bomulds-Varenes Fabrication foretog han paa Kongelig Beføstning en Reise til Berlin, og da i Mæret 1795 den Kongelige Manchesterfabrik blev forandret til et Privatanlæg, ansaaes det tienligt at benytte Nordbergs Kundskaber i det mechanicke Sag til Maskiners Forfærdigelse ved Uldmanufakturerne, dog fandtes det i Mæret 1799 nødvendigt, at lade ham foretage en Reise til England for at udvide hans Kundskaber i Maskinbyggeriet, en Hensigt som aldeles blev opnaaet, da alle efter hans Hjemkomst fra hans Værksteder til Klædemanufacturerne leverede Maskiner ere befundne gode og hensigtsmæssige. Til Belønning for hans Fortienester i denne Henseende blev han den 28de Januar 1809 prydet med Dannebrogsmændenes Hæderstegn; i Mæret 1811 udnævnt til Kammerraad og den 28de Januar 1812 hædret med Dannebrog-Ordenens Ridderkors.

Side fra Johan Mantheys aldrig publicerede bog. Antagelig døde Manthey, da bogen var sat, men ikke trykt. Mange år efter makulerede bogtrykkeren arkene, men afleverede nogle eksemplarer af bogen i materie til Det kgl. Bibliotek og Ordenskapitlet.

meddele ordenscapitelet en optegnelse af Deres levnetsløbs vigtigste begivenheder til brug for ordenernes historiske samling«³.

Kabinetsssekretær J. P. Trap blev i 1874 udnævnt til ordenssekretær og som sådan næst ordenskansleren ordenshistoriografens foresatte. Sin sarkastiske holdning tro beretter han herom: »Nu skulle jeg herefter føre tilsyn med, at ordenshistoriografen udførte sine pligter, men hvilke disse var, lå ikke for, og jeg tror heller ikke, at han (konferensråd Wegener) kendte andre pligter end at hæve 300 rdl. om året, for hvilke han vistnok mente at have gjort tilstrækkelig fyldest ved at forme den forlængst afdøde ordenskansler Poul Christian Stemanns biografi ...«⁴.

Hvor meget eller hvor lidt den travlt optagne Wegener har gjort ud af hvervet som ordenshistoriograf, får stå hen. Men det står dog fast, at man fra bevarede koncepter og kopier (i ordenskapitlet eller rigsarkivet) kan konstatere, at det var en værdifuld samling, der gik tabt ved branden i 1884. Af ridderbøgerne, der som nævnt er bevaret, kan man se, hvem der indsendte levnedberetninger. Personalthistorikere kan derfor prøve, om kopier af disse kan findes i andre arkiver.

Da Christiansborg brændte, var Wegener 82 år gammel, og han har næppe orket med energi at begynde forfra og f. eks. søge at få de dalevende til at gentage deres tidligere indsendte levnedberetning, hvilket ikke havde været unaturligt. Derimod blev nyudnævnte riddere fortsat afkrævet en levnedberetning. Efter Wegeners død var embedet som nævnt vakant i over fire år, men Ordenskapitlet fortsatte dog med at fremskaffe levnedberetninger. I 1897 udnævntes Troels-Lund til historiograf. Hans efterfølger, Louis Bobé, vidner utvivlsomt rigtigt, at Troels-Lund fik genskabt respekten om institutionen⁵. Han rykkede ihærdigt de sendrægtige, og han fik også på anden måde udvidet dataindsamlingen. Således bestemtes det ved kgl. resolution af 25.2.1904, at Dannebrogsmændene herefter også skulle indsende en levnedberetning. Da man åbenbart har været skeptisk m. h. t. disses skrivefærdighed, udleveredes der de første år et linieret firesides folioark, hvilket i øvrigt synes at have været medvirkende til en meget høj besvarelsesprocent. Ved kgl. resolution af 24.10.1911 fik Elefantriddere pligt til at indsende en levnedberetning. Ved samme lejlighed bestemtes det, at dekorerede, der avancerede inden for Dannebrogordenen, skulle indsende supplementsbiografier. Det er en bestemmelse, som har betydet en værdifuld forøgelse af samlingen, der nu omfatter i alt ca. 30.000 levnedberetninger.

Systemet fungerer på den måde, at der med ordensdiplomet følger en skrivelse fra ordenshistoriografen, hvori den dekorerede med henvisning til det pålæg, som fra 1808 er blevet givet ordenshistoriograferne, opfordres til at indsende en levnedberetning. Ordningen omfatter kun danske

statsborgere. Er levnedberetningen ikke indkommet efter ca. to års forløb, rykkes der. De fleste reagerer ret hurtigt efter dekoreringsen, mens nogle venter med at indsende deres levnedberetning, til de går på pension, dels fordi de da har bedre tid, dels fordi de føler sig friere stillet. Skønmæssigt får vi besvarelser fra ca. 2/3 af de dekorede. En gruppe, som er sløj til at indsende levnedberetning, er beklageligvis historikere – også sådanne, som selv har haft udbytte af at læse andres ridderbiografier.

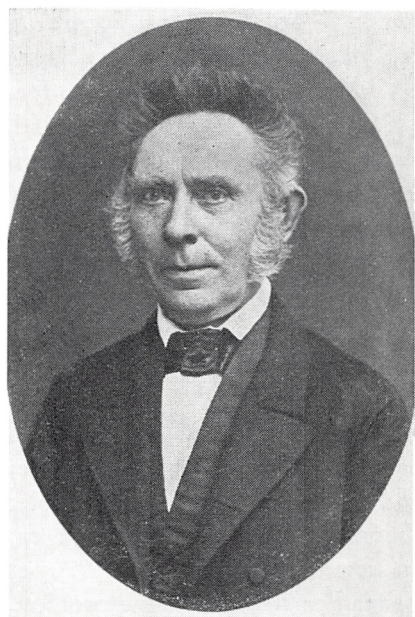
Når levnedberetningen indkommer til ordenskapitlet, registreres den dels ved en afstempling i ridderbogen, dels i en særlig journal, der indeholder eventuelle rykningsdatoer, dato for modtagelse af levnedberetning samt for eventuelle tidligere indsendte levnedberetninger. Derpå arkiveres levnedberetningen under datoen for dekoreringsen. Når den pågældende ved senere dekoreringsen indsender supplementsbiografi, tages den tidligere indsendte levnedberetning frem og arkiveres sammen med supplementet under datoen for den sidste dekoreringsen. Det er altså nødvendigt for brugen af arkivet at kende dato og årstal for dekoreringsen, men denne kan nemt findes i Hof- og Statskalenderen.

Hvad levnedberetningernes indhold angår, bygger mine efterfølgende langt fra udtømmende vurderinger dels på en systematisk læsning af de levnedberetninger, der er indkommet de sidste ca. fire år, dels på stikprøver i de ældre, oftest når der skulle tages stilling til ønsker om tilgængelighed.

En gruppe levnedberetninger omfattende måske en tredjedel kan skilles ud som ret uinteressant, idet de typisk kun er på 1 à 2 sider og alene indeholdende ganske kortfattede oplysninger i telegramstil ad modum Kraks blå Bog, ja, en kendt kunstner har således simpelthen i bogstaveligste forstand skåret sin biografi i Blå Bog ud, klæbet den op og sendt den ind. Rent bortset fra, at en bog herved er blevet ødelagt, er der jo ikke megen idé i en sådan besvarelse. Enkelte officerer kravler undertiden også under, hvor gærdet er lavest og indsender en fotokopi af deres stambogsblad.

En større tredjedel er typisk på 10–25 sider og kan ofte give værdifulde enkeltoplysninger. Ikke sjældent er de koncentreret om en bestemt problemstilling, som har været af afgørende betydning for den pågældendes livsforløb; f. eks. et tillidshverv, en administrativ reform, et stort byggeprojekt som f. eks. opførelsen af Grundtvigskirken osv.

Endelig omfatter den mindre tredjedel egentlige, bredt skrevne selvbiografier på 50–200 sider, enkelte endda mere. Flere af disse er ikke blot historisk meget værdifulde, men også god litteratur. Følgende eksempler kan anføres: En amtmand skriver med betydelig karakteriseringssevne om sine kolleger i indenrigsministeriet og om kommunalreformen af 1970 set fra statsamtets side; en amtsborgmester behandler det tilsvarende problem,

De kongelige ordeners historiografer:

S. 124:

Abraham Kall 1808–21.

Laurids Engelstoft 1836–51.

Caspar Frederik Wegener 1851–93.

Troels Frederik Troels-Lund 1897–1921.

S. 125:

Louis Bobé 1921–51.

Bjørn Kornerup 1951–57.

Albert Fabritius 1958–76.

men set fra kommunalpolitisk side; en højskoleforstander beretter om sin skole og dens brydninger; en vandrepræst skriver om alle sider af det kirkelige liv i Sydslesvig; en professor om den teologiske forskning og sider af dansk kirkeliv fra 1930'erne og til i dag; en jysk landbetjent om sit specielle arbejde; en skibsfører om DSB's søfartsvæsen; en toldembedsmand om den store toldreform, således som en tolder »i marken« oplevede den; en fremtrædende intellektuel om sin bys musikliv; en minister om relationerne i den regering, som han var medlem af, og omstændighederne ved dens fald; københavnske professorer om styrelsesloven for de højere læreranstalter og baggrunden for dens gennemførelse (interessante bidrag, der vil kunne supplere og korrigere sejrherrenes opfattelse); en kvindelig diplomat om kvindesagen i 1930'erne og 1940'erne og om sine poster; en hofmand om sin tjeneste hos Kong Christian 10.; en forretningsmand om sin deltagelse i dansk østhandel; en laboratorieforsker om landøkonomisk forsøgsarbejde 1900–35; en fange om Frøslevlejren; en veterinærforsker om svineavlsvforsøg; en færøisk politiker om Færøerne under anden verdenskrig; en ingeniør om DSB's tekniske udvikling især efter 1945; en embedsmand om administrationen på de dansk-vestindiske øer osv., osv.

Tre generalisationer trænger sig efter tre år som ordenshistoriograf på. For det første synes det som om de bedste levnedberetninger er skrevet af personer fra 2. og 3. række (hvorfra man som bekendt også ser og hører meget), mens nationens helt store navne – med visse undtagelser – enten slet ikke skriver nogen levnedberetning eller også gør den meget kortfattet.

For det andet slår det én, at mange af de 50–60-årige, som dekorerer i disse år, kommer fra hjem, som i negativ forstand var præget af 1930'ernes krise, hvor mange bønder måtte gå fra gården og forretningsfolk opgave deres næring med social deklassering til følge. Til trods herfor er det altså gået børnene godt; men det må naturligvis tilføjes, at et materiale, som det ordenskapitlets samling rummer, ikke beretter om dem, for hvem det gik skævt. Jeg mener dog, at det godtgør, at der i et samfund som det danske har været gode sociale opstigningsmuligheder.

For det tredje er det påfaldende, hvor mange der som unge er blevet præget af besættelsestiden, nogle ved svækket helbred på grund af KZ-ophold, andre ved at blive slået ud af en planlagt bane og ind på en ny, mens atter andre blev nationalt motiveret. Langt de fleste født før 1925 beretter om markante besættelsestidsoplevelser, som har påvirket dem blivende. Men heri er der naturligvis ikke noget mærkeligt.

En ganske særlig og nu afsluttet kategori udgøres af de gamle Dannebrogsmænd, hvorved jeg forstår den gruppe, som fik sølvkorset før ca.

1930. Her får almuen mund og mæle. Det drejer sig f. eks. om djærve redningsmænd, der udramatisk fortæller om deres farefulde arbejde, eller om krøgede bønder, som med jævne ord beretter om f. eks. hvervet som sognefoged, eller om en snarrådig togfører, som afværgede en togulykke, eller om veteraner fra 1864. Der er en ganske særlig tone over levnedsbetningerne fra disse gamle mænd, om hvem man tør sige, at de byggede riget. Hertil kommer, at betningerne ofte er ledsaget af ypperlige portrætfotografier af furede, karakterfulde ansigter.

Det er åbenbart, at spørgsmålet om adgang til en sådan samling rejser særlige problemer. Alle levnedsbetninger læses af ordenshistoriografen, og de mest interessante forelægges Dronningen, således som det hele tiden har været skik og brug (før 1972 Kongen). Men hvem skal derudover have mulighed for at læse levnedsbetningerne? Efter min mening kan der ikke være tvivl om, at levnedsbetningerne er affattet med henblik på, at de på et eller andet tidspunkt skal kunne læses af andre, thi ellers har det overhovedet ingen mening, at de skrives og arkiveres. På den anden side må berettigede diskretionshensyn ikke krænkes. Som tommelfingerregel anvendes den fra offentlige institutioners arkiver kendte 50-års regel, med mindre forfatteren har ønsket en længere utilgængelighed. Fra 50-års regelen er der dog dispenseret efter skøn, når det har drejet sig om nære slægtninge, som regel børn eller børnebørn.

Ud fra et ønske om at gøre opmærksom på samlingens eksistens er der indledt et samarbejde med redaktionen af den nye udgave af Dansk biografisk Leksikon. I de tilfælde, hvor en biograferet person har indleveret en levnedsbetning til ordenskapitlet, anføres dette i DBL. Heraf følger ikke – jf. ovenfor – at disse levnedsbetninger straks er umiddelbart tilgængelige – bortset fra de meget gamle. Det må bero på, hvem der ønsker adgang og til hvilket formål. Rent bortset fra ønsket om at værne en forfatter, hans slægt og eventuelt de personer, han omtaler, er det klart, at en utidig adgangstilladelse kan virke hæmmende for tilgangen af interessante levnedsbetninger. Heraf følger også, at man ved mindste tvivl søger efterslægtens samtykke til at give en forespørger adgang til en levnedsbetning.

Brugerne af samlingen er først og fremmest slægtsforskere og personalhistorikere. Vi har i talrige tilfælde kunnet sende fotokopier af levnedsbetninger til sådanne rekvirenter og har indtrykket af, at de er blevet godt modtaget. Andre brugere er forskere, som enten arbejder på et arbejde om en enkelt person eller på et specielt emne. Blandt de første kan nævnes en norsk forsker (Nils Roll-Hansen), som har skrevet et større arbejde⁶ om plantefysiologen, rektor magnificus, professor Wilh. Johannsen (1857–1927). Johannsen har skrevet en udførlig levnedsbetning, hvor han rede-

gør for baggrunden for sin forskning. Andre inden for denne kategori er forfattere til artikler til DBL. Inden for den anden kategori kan nævnes historikeren, dr. phil. Bent Jensen, der til brug for sin disputats om dansk Ruslandspolitik 1917–24, har haft adgang til levnedsoberetninger i samlingen. Det samme gælder Troels Fink, der i bogen »Spillet om dansk neutralitet 1905–1909« (1959) har brugt officeren L. C. F. Lützens givtige selvbiografi.

Med Hendes Majestæt Dronningens og Ordenskansleren, Hans Kongelige Højhed Prinsens tilladelse er vi gået et skridt videre og har i al beskedenhed påbegyndt en udgivelse af trykværdige levnedsoberetninger. Den første udkom i 1978 under titlen »Undervisningsminister M. R. Hartlings erindringer«, 64 sider – dels optaget i Skolehistorisk Årbog, dels som særskilt publikation udgivet af Nyt Nordisk Forlag.

Udgivelsen skete først efter udtrykkeligt samtykke fra forfatterens børn: fhv. stats- og udenrigsminister Poul Hartling og overlærer Elise Hagemann.

Denne lille bog blev særdeles vel modtaget af pressen – og ikke kun Venstres. Så meget mere beklageligt og overraskende var det, at en kynlig historiker som redaktør Aksel Lassen i en stort opsat og i øvrigt positiv anmeldelse advarede mod den kurs, ordenskapitlet var ved at slå ind på. Han skrev: »Det er et spørgsmål, om ikke åbenheden, når det gælder fremtidige indsendelser af selvbiografier, i nogen grad vil lide under en ny praksis.«⁷ Udtalelsen kunne vanskeligt forstås på anden måde, end at ordenskapitlets samlinger skulle forblive utilgængelige, hvad der jf. det foregående i al fald må forekomme mig som en *contradictio in adjecto*.

Heldigvis synes udgivelsen af M. R. Hartlings levnedsoberetning ikke at have medført nogen nedgang i eller ændring i karakteren af de levnedsoberetninger, vi siden har fået ind.

Den næste, som agtes udsendt, er ingeniøren og politikeren Holger Hammerichs meget fyldige selvbiografi. Hammerich, der døde i 1915, er bl. a. kendt som pioner inden for sukkerfabrikationen og som Højrepolitiker med sæde i Københavns borgerrepræsentation (med særlig interesse for banegårdsforholdene) og i folketinget, hvor han medvirkede ved 1915-

De kongelige ordeners historiograf i fuld galla, som den så ud, indtil Kong Frederik VII i 1848 indførte den stadigt eksisterende jakkeuniform. På brystet bærer historiografen foruden ridderkorset embedets særlige, såkaldte distiktionstegn, en køn lille elefant i et bånd, der er en kombination af Elefant- og Dannebrogordenens blå- og rødhvite bånd. På et eller andet tidspunkt i forrige århundrede har man af grunde, som fortaber sig i mørket, vendt elefanten om, så snablen peger ud til siden. Håndkoloreret tegning i Ordenskapitlet.

grundlovens gennemførelse. Det er en menneskelig meget varm og åben skildring, der tillige giver en fortrinlig skildring af et københavnsk intellektuelt miljø i sidste halvdel af forrige århundrede. Med visse nødvendige forkortelser vil der blive tale om en bog på ca. 250 sider. Den er i skrivende stund til sætning – og Holger Hammerichs efterslægt (børnebørnene) har givet deres samtykke til udgivelsen.

På et senere tidspunkt vil jeg gerne udgive en antologi af Dannebrogsmændenes levnedsskildringer. Men der er mange andre muligheder.

Personligt har jeg som samtidshistoriker følt det som et privilegium at have lejlighed til at læse de kontinuerligt indkommende levnedsskildringer. Det har udvidet min viden om det danske samfunds udvikling i de sidste 50 år og øget mit kendskab til en række almene, menneskelige problemer. Dog, samlingen er ikke etableret for at glæde den til enhver tid eksisterende ordenshistoriograf, men for at der med min forgænger, dr. Albert Fabritius' ord »til brug for kommende generationer (kan) tilvejebringes et nationalt biografisk materiale af største værdi«. Ikke mindst for dansk personalhistorie er ridderbiografierne af betydning.

NOTER

1. A. Fabritius i De kgl. danske Ridderordener og Medailler (1960), s. 26–33.
2. Se bl. a. Vello Helk: Det historisk-genealogiske Arkiv ved Ordenskapitlet i »Arkiv« 1967, s. 199.
3. Breve fra og til N. F. S. Grundtvig, (1924–26), II, s. 397.
4. J. P. Trap: Fra fire Kongers Tid, III (1967), s. 244.
5. Louis Bobé: Livsdagen lang (1947), s. 208 ff.
6. The Genotype Theory of Wilhelm Johannesen, »Centaurus« 1978, vol. 22.
7. Berlingske Tidende 1.12.1977 (og mit svar 3.12.).

Tage Kaarsted, f. 1928, dr. phil., professor ved Odense Universitet. Kongelig ordenshistoriograf siden 1976. Adresse: Rosenvænget 7A, 5250 Odense SV.

Personalhistorie i Erhvervsarkivet

Af

Finn H. Lauridsen

I loven om statens overtagelse af Erhvervsarkivet, som blev vedtaget af Folketinget 25. maj og stadfæstet 16. juni 1962 til ikrafttrædelse 1. oktober samme år, hedder det i § 1, stk. 2: »Arkivets opgave er at modtage arkivalier fra erhvervslivets organisationer og virksomheder og fra enkeltpersoner med tilknytning til det økonomiske liv, at stille sådanne arkivalier til rådighed for den historiske forskning og selvstændigt at gennemføre forskningsarbejder«.

Umiddelbart indeholder denne formulering ikke noget om, hvilken slags historisk forskning der er tænkt på; men det har da altid været underforstået, at Erhvervsarkivets samlinger fortrinsvis skulle anvendes i økonomi- og socialhistorien. Det er de også blevet – og også fortrinsvis – men det forhindrer naturligvis ikke, at de kan bruges i andre sammenhænge som f. eks. personal- og slægtshistorien.

Når institutionen kun i beskeden omfang søges af personal- og slægts-historisk interesserede, hænger det formentlig sammen med den enkle kendsgerning, at man i vide kredse simpelt hen ikke véd, at et sådant materiale byder sig til her. Og hertil kommer yderligere det forhold, at man i det store og hele må sige, at det er tilfældigt, hvad der er bevaret – i al fald efter handlende, håndværkere og mindre industridrivende. Noget anderledes forholder det sig med de fleste erhvervsorganisationer, men herom mere siden. Det bør vel også fremhæves, at arkiverne for så vidt angår den regnskabsmæssige side ikke er så lette at anvende og udnytte som dem, der traditionsmæssigt bruges på f. eks. landsarkivernes læsesale. Det betyder ikke, at landsarkiverne ikke også har regnskaber, men blot at materialet ofte er overset, eller at man viger tilbage for at benytte det, fordi det er svært, og fordi man ikke er klar over dets indhold.

Handelsarkiver

Et typisk handelsarkiv består af bogholderi og korrespondance. Bogholderiet kan være mere eller mindre differentieret – for små forretninger naturligvis mest mindre. Den grundlæggende regnskabsbog i systemet er hovedbogen, hvori alle poster indføres på de respektive konti. De er i reglen blandede, således at såvel kunder som leverandører føres i samme bog.

For de førstes vedkommende ses salget til den enkelte og – helst – betalingen. Desværre er salget ikke nær altid specificeret, men kun noteret som »varer«, og man må da søge til andre bøger for at få disse oplyst. Før bankgrundlæggelserne ved midten af forrige århundrede fungerede købmanden ofte som financier for sine kunder, og også det vil afspejle sig i hovedbogen, ligesom også landmændenes leverancer af korn m. v. Det er ikke sjældent, at der aldrig var rede penge på bordet i en handelsmands forbindelse med sine i al fald større kunder. I mere omfangsrige forretninger førte man en særlig hovedbog for leverandører, kontokuranten eller rescontroen, som den mange steder kaldtes, den adskiller sig principielt ikke fra kundehovedbogen. Det gør derimod general- og privathovedbogen, hvoraf den første anvendtes til samlede konti (samtlige kreditorer/debitorer f. eks.) og den sidste, der kun var beregnet til købmanden selv og eventuelt hans betroede folk, til sagkonti (de såkaldte døde konti) – varekonto, vindings- og tabskonto, ejendomme, privatforbrug, lån m. v.

Grundlaget for hovedbogen var journalen og kassebogen, der førtes kronologisk. Af disse var den sidste principielt kun beregnet til kontantposter; men det fraviges ganske ofte – især hvor kassebogen har været den eneste anvendte regnskabsbog. Ikke meget bogholderi er i virkeligheden ført efter »bogen«. Under journalen lå memorialen eller eventuelt en simpel butikskladde samt, når der var behov for det, en hel række af bi- eller hjælpebøger: for omkostninger, for lønninger, for vekselfordringer og vekselgæld, for kasseafstemning og for kundernes indkøb – kontrabogen, der også er bevaret i et vist omfang. Status, årsresultatet, blev opstillet på grundlag af general- og privathovedbøgerne, lagerbøgerne og råbalancer (prøve- og månedsbalancer), der gjordes færdig løbende.

Til bøgerne kommer korrespondancen, der består af modtagne breve og kopier af afsendte, de sidste oprindelig i form af afskrifter, men fra ca. midten af forrige århundrede i form af gennemtrykskopier – samt endelig forskelligt bilagsmateriale: fakturaer, kvitteringer m. v. For fakturaer gæl-

Købmand Peter Petersen jun., Odense. Hovedbog 1839–44. Kontoen er for Slottet, hvor kronprins Frederik (VII) havde boet, siden han 1839 var blevet guvernør over Fyn. Godt to måneder, før kontoen begynder, indgik kronprinsen sit andet ægteskab – med Mariane af Mecklenburg-Strelitz, et ægteskab, der som det første endte med skilsmisse. Som det fremgår, har Slottet over otte indkøbsdage fået 8 pd. kaffe, 60 citroner, 120 appelsiner, ca. 7 pd. Randerslaks, ca. 16 pd. schweizerost, 4 pd. konfektrosiner, 2 pd. krakmandler, 76 pd. melis + 8 pd. puddersukker og 200 propper (det var syltetid). Desuden 2 flasker Eau de Cologne (vel til kronprinsessen), køkkenpapir (der blot er simpelt papir), lybsk pølse, oksetunge, salt, sild, figener, blommer, svovlstikker m.m. Stempelblåt i trediesidste linie er til brug i administrationen, mens gummidrigent (= tragant) samme sted er til det høje pars svage maver eller til stivelse af fromager.

		Sluttet		Debit		Credit	
1841	Kjøb	18	40 p. malet Caffer a 3y	43 D Melis a 20, 8 D fæddesjæld	15	5	4
		"	40 p. sortejæger a 2y	2 D Confial Rosin a 3y	3		
		"	2 lb. Eau de Cologne a 4y	8 D Riis a 10, 8 Dæg. Kjælderpapir a 4y	4		
		"	20 Citroner a 6y	40 Appelfinns a 6y	3	5	8
		"	10 Lyfjæger a 1 lb	4 1/2 D Lyfjt. pølse a 2y	3	5	3
		19	3 1/2 D vandros Lag a 6y	10 Pils a 1y	7	3	2
		20	1/2 Dæg. Lyub. Salt 3y	10 Dæg. Ly 8 Dæg. fæddesjæld a 12y	1	4	8
		21	2 D Confial Rosin a 3y	9 1/2 D fæddesjæld a 2y	3	1	6
		"	8 D p. Caffer a 2y	4 D Lindfar a 2y	4	1	
		"	1 1/2 Dæg. Ly a 2y	2 1/2 Dæg. fæddesjæld a 6y	1	1	12
		24	2 D Confial Rosin a 3y	10 D Confial Rosin a 3y	4	3	
		"	20 Citroner a 6y	8 Dæg. fæddesjæld a 2y	3	2	
		"	3 1/4 D vandros Lag a 6y	20 1/2 D Melis a 20y	10	1	2
		26	20 Citroner a 6y	20 Appelfinns a 6y	2	3	5
		28	10 Kjøbmands Salt 1 lb	3 D fæddesjæld a 4y	1	4	8
		29	20 Appelfinns a 6y	12 1/2 D Melis a 20y	3	5	6
		"	3 1/2 D fæddesjæld a 2y	1/2 D fæddesjæld a 2y	1	9	9
		31		Confial Rosin a 3y	30	3	12
			betalt				
				Novo Conte.			30 3 12

der det af og til, at de er udstyret med billeder af virksomheder, maskiner, byprojekter o. lign. Billeder findes også som fotos af bygninger, produktion, produkter og personale – enten løse eller i reklamemateriale og kataloger.

Det er klart, at en »modelsamling« som den, der ovenfor er opstillet, i første række kan bruges til en belysning af selve forretningen, dens udvikling og drift, både som enkeltstående fænomen og som type. Men der til siger den også en masse om den eller de personer, som har ejet den – både om deres virksomhed som handlende, om deres tillidsposter (materiale om sådanne findes ofte) og om deres egenskaber som menneske i familien og borger i samfundet, en fuldvægtig kilde til personalhistorien. Herudover er det muligt i et vist omfang at uddrage stof om kunder og leverandører – hvoraf de første måske er dem, man får mest ud af. Bortset fra korrespondancen, der må betragtes som en traditionel kilde, er hovedbogen her det vigtigste arkivale. Man får kundens navn og hjemsted, det tidsrum, han har været i forbindelse med forretningen, og de varer, han har købt, dvs. lidt om familiens forbrug og spisevaner. Ser man godt efter, vil det også ind imellem være muligt at se noget om familiens økonomi. Alt noget, der tillige afspejles i kontrabøgerne, hvor de findes. Som nævnt ovenfor, er det ikke alle oplysninger, der direkte kan trækkes ud af hovedbogen. Men man kan da gå længere »ned« i bogholderiet og prøve der. Det giver ofte resultat.

Fra de store, gamle »romantiske« handelshuse og købmandsgårde har Erhvervsarkivet omfattende samlinger: J. P. Suhr & Søn, Moses & Søn, G. Melchior og Jacob Holm og Sønner, København, J. P. Jørgensen, Nakskov, Muus'erne i Kerteminde, Odense og København, Plum'erne i Assens og København, J. W. Palludan, Varde, Andrup i Lemvig, Simoni i Ålborg og Chr. H. Nielsen, Hjørring, er nogle tilfældigt valgte eksempler. Men hertil kommer tusinder af større og mindre fra hovedstad og provins, hvoraf de fleste oprindeligt stammer fra døds- og fallitbehandling i en periode fra sidste fjerdedel af 1700-tallet til 1950'erne. Og de er virkelig større og mindre – fra nogenlunde komplette som »modellen« over få bøger til et enkelt bind, sædvanligvis en hovedbog, en kladde, en kopibog eller et læg breve.

Registraturene er opstillet topografisk efter landsdele og amter. Hovedparten er ført på kort, men en række større foreligger som nummererede bind, hvortil kortene henviser. Til det topografiske system findes to »indgange«: en ejerfortegnelse, der også undertiden indeholder henvisninger til navne, som ikke fremgår direkte, og en branchefortegnelse, begge naturligvis alfabetiske.

Den udnyttelse, handelsarkiverne i Erhvervsarkivet hidtil har været genstand for, kan vel ikke betegnes som egentlig personalhistorie. Men en

række artikler, publiceret i Erhvervshistorisk Årbog og enkelte andre steder, kan dog, selv om det også er forretningsmonografier, udmærket komme ind under denne betegnelse: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853–62 (i Erhvervshistorisk Årbog 1952), Af Limfjords-handelens historie. Aggerkanal og Doverodde (om N. L. Thomsen, Doverodde, samme sted), Fra borgerskabets gennembrud. Konsul i Hjørring Chr. H. Nielsen (i Jyske Samlinger ny rk. II 1952), Købmand i Århus Abraham Lewis (i Seksten Århusrids tilegnede Svend Unmack Larsen 1953), En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser (Slagelse, i Erhvervshistorisk Årbog 1955), Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthandsels første år (i Erhvervshistorisk Årbog 1959), En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling (Århus, i Erhvervshistorisk Årbog 1961–62).

Håndværkerarkiver

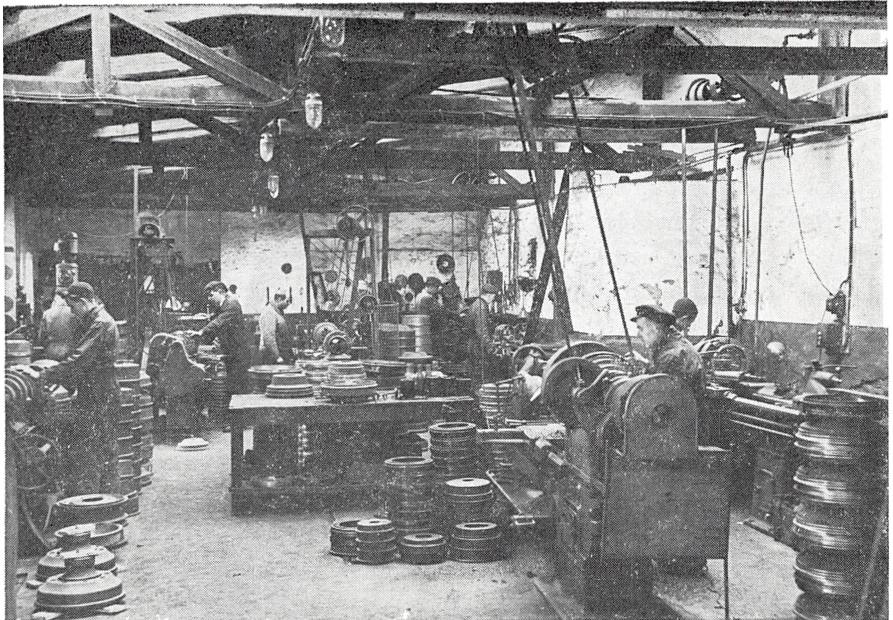
I arkivmæssig henseende adskiller håndværkerarkiverne sig ikke væsentligt fra handelsarkiverne. De indeholder nogenlunde de samme bøger; men de er langt fra så informative, hvilket synes at hænge sammen med, at de fleste håndværksmestre ikke har lagt nogen særlig vægt på deres bogføring – og i øvrigt også var elendige til det. Det sidste kan forekomme som en noget »løsagtig« betragtning, og den er da heller ikke statistisk belagt, bygger kun på et almindeligt indtryk.

Antallet af håndværksarkiver er ret beskedent, selv om de fleste brancher er dækket. Som handelsarkiverne giver de naturligvis oplysninger om håndværkeren selv, hans kunder og disses forbrug af hans produkter. Da bevaringsgraden er så lille, vil det være et lykketræf, hvis man i murer- eller tømrermesterens arkiv kan finde tegninger af familiens hus, og hvad det kostede at bygge, i møbelsnedkerens om indboet, i skrædderens om tøjet, i vand- og gasmesterens om installation af WC, badeværelse og centralvarme; men det er da muligt i mange tilfælde.

Det største arkiv i Erhvervsarkivet af denne type stammer fra tømrerfirmaet Weber i Roskilde. Det er på 304 bind og pakker for årene 1820–1946; enkelte familiepapirer går dog tilbage til sidste fjerdedel af 1700-tallet.

Industriarkiver

Industrien er repræsenteret i mange brancher og alle størrelser – lige fra Burmeister og Wain og Titan i København, Scandia og Thor i Randers til den lille fåmandsbetjente maskinfabrik i købstadens sidegader. Bogholderi og korrespondance har samme karakter som handel og håndværk, selv om bibøgerne kan være andre og flere. Ofte er industrien jo organi-

Mekaniker Johannes Olesen, Viborg. I 1920 etablerede Johs. Olesen et lille bilreparationsværksted, som han 1924 flyttede til Gravene 30. Virksomheden voksede støt i mellemkrigsårene – ikke mindst da han også begyndte at handle med biler. Under varemangelen i 1940'erne begyndte han at fremstille bremsetromler, der blev en stor succes. På værkstedsbilledet ses dele af produktionen med genkendelige arbejdere ved maskinerne. Olesens arkiv rummer 150 bind og pakker og dækker årene 1920–69.

seret som aktieselskaber, og det medfører nogle yderligere bøger på højeste plan: Forhandlingsprotokoller for generalforsamling, bestyrelse og direktion, revisionsprotokoller og aktieprotokoller. Heraf kan forhandlingsprotokollerne give bidrag til gründernes og deres efterfølgeres historie, revisionsprotokollerne sammen med status til de økonomiske forhold, og aktieprotokollerne kan oplyse, hvem interessenterne var, og hvor meget de deltog med.

Det almindelige bogholderi vil vel her i mindre grad give de rent personalthistoriske oplysninger, der findes hos købmanden; men på den anden side – hvis man har en grossererforfader eller en forfader, der var råstof- eller underleverandør, vil der alligevel være et og andet at finde. Hertil kommer endelig, og det er ikke det mindst vigtige: der er ofte adskilligt materiale om de ansatte, både funktionærer og arbejdere. Man kan følge deres tid i virksomheden, deres daglige arbejdstid og arbejde, hvad de fik for det og på billeder, hvordan de så ud i arbejdssituationen eller – på de kendte store opstillinger – sammen med kollegerne. Endelig er det i nogle tilfælde muligt at se far eller bedstefar (sjældnere mor eller bedstemor)

Mekaniker Johannes Olesen, Viborg. Olesen er her med hustru, datter og medhjælpere fotograferet i virksomhedens gård. Efter datterens støvler at dømme er billedet fra 1920'erne. Arbejdstøjet er »fjorkrigs«, men alligevel lidt sværere at afgrænse.

»in action« ved maskine eller på kontor, idet der er bevaret ret mange film fra 1920'erne eller 30'erne, der enten behandler en virksomheds dagligdag eller specialproduktioner.

Bank- og sparekassearkiver

Arkiver fra banker og sparekasser er i reglen omfattende, og Erhvervsarkivet har ganske mange af dem – ca. 80 spredt over landet. Blandt de største kan nævnes Fyens Disconto Kasse, Odense (grundlagt 1846 som landets første private bank), Fyens Folkebank, Odense (et svindelforetagende fra 1870'erne), Håndværkerbanken, København, Hjørring Diskontobank, Den ny Lånebank, København, Skanderborg Handels- og Landbrugsbank (en efterfølger for den »forliste« første andelsbank), Sønderburger Bank (en dansk bank fra udlændighedstiden) og af sparekasser: Spare- og Lånekassen i Århus, Arbejder Spare- og Lånekassen, Århus, Bikuben, København, Fyns Stifts Sparekasse, Odense, Hads Herreds Spare- og Låne-kasse, Odder, Hammerum Herreds Spare- og Låne-kasse, Herning, Låne- og Sparekassen for Embeds- og Bestillingsmænd, København, Land-

bosparekassen for Fyn, Odense, Landbosparekassen, Århus, Sparekassen Nordjylland, Ålborg, Den sjællandske Bondestands Sparekasse, København, Sparekassen for Grevskabet Holsteinborg og Omegn (landets ældste grundlagt 1810) m. fl. Om mange af disse samlinger gælder det, at der er udskilt talrige arkiver fra – fortrinsvis – landkasser, som de i tidens løb har »opslugt«.

Som alle andre arkiver rummer pengeinstitutternes materiale om gründerne og lederne gennem tiderne. For kundernes vedkommende giver de mange ind- og udlånsbøger talrige oplysninger om deres personlige eller familiens økonomiske forhold: Deres opsparing, deres lån, deres formuebevægelser, deres gård, hus, forretning osv. Men også her må det betones, at med mindre man har et vist materiale hjemme at gå ud fra, vil et godt gæt være den bedste indgang.

Realkredit- og brandforsikringsarkiver

Det kan måske forekomme lidt hårtrukket at pege på realkreditinstitutionernes og brandforsikringsselskabernes arkiver som kilder for personalhistorien. På den anden side: søger man oplysning om familiens bolig – villa, gård, etageejendom og virksomhed – byder disse institutioner på et fremragende materiale. For de to store forsikringsselskabers vedkommende: Købstædernes almindelige Brandforsikring og Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger gælder det, at det er hovedkontorenes materiale efter ca. 1870, da de fik selvstyre, der er afleveret, mens direktoratsarkiverne (med undtagelse af Århus) befinder sig på eller vil blive afleveret til landsarkiverne. Et supplerende materiale udgør en særdeles omfattende samling fra Østifternes Brandforsikring, der blev grundlagt 1889. For denne og for »Købstæderne« gælder det, at der også er afleveret skadesager og sage fra administrationen. Hovedstammen udgør ellers vurderingsprotokollerne, der er opstillet topografisk og efter forsikringsnumre, således at man er nødt til at »blade«, hvis man ikke kender det – og det gør kun de færreste. Oplysningerne, der altså er forholdsvis lette at gå til, er de samme, som de fleste kender fra de offentlige brandtaksationsprotokoller. Kun er de måske lidt mindre detaljerede – mens de til gengæld ofte indeholder småskitser, der viser bygningernes antal, størrelse og beliggenhed i forhold til hinanden.

Kreditforeningen for jyske Landejendomsbesiddere, Viborg. Side 11 v af vurderingsprotokol 1869–1939 for Ringkøbing Amts 1. distrikt (nordre del af amtet). Taksation over gården Fladhede i Ramme Sogn, Vandfuld Herred. Foreningens ældste vurderinger (denne er fra 3. november 1869) er karakteristisk ved en fuldstændig beskrivelse af gårdene, dvs. ikke alene af bygningerne, men også jordene, avlen, besætningen, folkeholdet osv. – alt i nøje tal for indtægter og udgifter.

Effter det foranstjort udfælt med skindsummen her
 følger af Udgiften efter den summens tilstand følgende:

A. Indtægten

I. Antægten

af den gamle Agersmark indtægt i 10 Løbs af 5 L. B. g. m.
 af 5 L. B. med Løj a 10 Sold = 50 L. B. g. m. — 325 Rdr
 " 5 " " " " a 8 Sold = 40 " " " " — 260 —
 " 5 " " " " " a 8 Sold = 40 " " " " — 120 —
 " 5 " " " " " a 6 Sold = 30 " " " " — 90 —
 af den nye Agersmark, indtægt i 10 Løbs af 5 L. B. g. m.
 af 10 L. B. med Løj a 12 Sold = 120 L. B. g. m. — 54 —
 " 1 " " " " " a 10 " " " " a 4 1/2 — 45 —
 " 1 " " " " " " a 10 " " " " a 3 " — 30 —
 " 1 " " " " " " a 8 " " " " a 3 " — 24 —

II. Besættningen

af Jæger: Subst. intet nye forjægt — — —
 " 4 Høns forjægt her forjægtningen a 15 Rdr. — 60 —
 " tilføjet solgte aar lig 4 Rdr a 40 Rdr. forjægt
 Høns forjægt — 160 —
 " 27 Saar forjægt Høns af 10 af 10 Løj her
 forjægtningen a 3 Rdr. — 81 —
 " 2 Ørn forjægt Høns her forjægtningen — 20 —

 Total Indtægt 1269 Rdr.

B. Udgiften:

1. Her forjægtningen Underfødt 40 L. B. g. m. a 3 Rdr. — 120 Rdr. g. m.
 2. Her den øvrige Besættning forjægt Høns af 10 Rdr.
 20 L. B. g. m. a 3 Rdr. — 60 —
 3. Her forjægtningen Sørged her 4 Sold aar med
 af 20 4 Høns forjægtningen ialt her 5 Sold af 10 Rdr.
 12 L. B. g. m. a 6 Rdr. — 78 Rdr.
 12 " " " a 4 1/2 " — 54 —
 Husforjægt, Ud, Høns forjægt af 10 af 10 Rdr. forjægt Høns — 132 —

 Omkostning = 312 Rdr. g. m.

Også for realkreditinstitutionerne gælder det, at størsteparten af stoffet udgøres af vurderingerne, hvis beskrivelser er større og bedre end forsikringernes og i øvrigt ofte forsynet med ældre fotografier. Det er dog i flere henseender sværere at finde frem til. Det, der er afleveret, er ophørte lån, og egentlig kan en bestemt ejendom kun findes, hvis den besøgende møder med en tingbogsudskrift, der viser, hvor lånet er optaget, og hvornår det er endelig afviklet. Der foregår løbende et arbejde for at råde bod på det lidt »vanskelige« system: I Ny jyske Købstad Kreditforening er foreløbig Århus pillet ud og oplagt efter gader, i Kreditforeningen for jyske Landejendomsbesiddere er foretaget en oplægning efter amter, herreder og sogne, og i Østifternes Husmandskreditforening registreres matrikelnumrene i sognene, der alfabetiseres inden for hvert amt. Da der er tale om endog særdeles omfattende samlinger, vil der gå meget lang tid, før de er tilgængelige efter disse retningslinier, og en forespørgsel før et eventuelt besøg vil derfor være en klog disposition.

Om disse arkivers informationsværdi har Chr. R. Jansen skrevet i Erhvervshistorisk Årbog 1972: »Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter«. Der er afleveret ca. 30 fonds, hvoraf – foruden de tre ovennævnte – kan anføres: Jysk Grundejer-Kreditforening, Kreditforeningen af Grundejere i Fyns Stift, Kreditforeningen for industrielle ejendomme, Kreditkassen for Husejere i København, Den vest- og sønderjyske Kreditforening, Østifternes Kreditforening, Byernes Hypotekforening, Landhypotekforeningen for Danmark og Østifternes Hypotekforening.

Organisationsarkiver

Næsten alle store organisationer med tilknytning til erhvervslivet og mange lokale, fortrinsvis landsdelsdækkende, har afleveret deres arkiver til Erhvervsarkivet: Andelsudvalget, Dansk Arbejdsgiverforening, Det danske Hedeselskab, Grosserer-Societetet, Foreningen af jyske Landboforeninger, Håndværksrådet, Industrirådet, Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, Landbrugsrådet, Provinshandelskammeret, De samvirkende danske Husmandsforeninger, De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark er nogle navne, bag hvilke der skjuler sig fonds på hundreder af meter. Bortset fra Landhusholdningsselskabet, for hvis arkiv der kan henvises til Ole Degns artikel i Personalhistorisk Tidsskrift 15. rk. 4. bd. 1. halvdel 1970: »Det personalhistoriske materiale i de ældre dele af Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs arkiv« (med tilføjelse af, at der nu foreligger et fuldstændigt personregister for årene 1769–1834) -- har disse arkiver ikke været meget udnyttet af personalhistorikere. Og det er i grunden en skam, for de indeholder meget af interesse. Oplægningen følger i alle tilfælde det system, som har været anvendt af organisationen,

Af alle mig bekiendte Bergningers var jeg faaet
 mig udmærkt det Cotta- & Lavens, og derfor troede jeg
 sigeligst af alle, og efter som jeg ikke vilde fiske
 nogle Conger. med det til 90de Aar, som vel ander gaar
 at fiske paa andre Aar Conger. Offensind vil jeg tro
 vil man se det findt min Ligning meget moderat, da
 jeg blev ansees nu det til 750 Rddr. eller 8de af
 aarlig i 90 Aar.

Skulle det saja engelsk belage min Pleas, og
 findt du indsigelsen yordig; da vilde det belomme som
 ad Belomme: forelader med Indtagelse; for det findt
 der, naar belag med Lunde og Lunde Lunde - omvendt 2300 Rddr.
 naar godtgjort. Eft. at du findt vilgeed om ellevest
 fiske som mig befales. - Da mange fiske i fald
 som Galen, der yde som Moud det for Gamt for fald
 fald som Lunde omvendt, da da mange i min Pleas
 for det Lunde Landfisk fald, for indsigelse alle
 indsigelse sig det i indsigelse fald, omvendt, omvendt
 da mange man givning fald

Spentrup 11de April 1826.

Allerserbilig
 M. Blicher
 Hoff til Spentrup og
 Gjesum.

St. St. Blicher og Landhusholdningsselskabet. Blicher var en flittig korrespondent til selskabet, så flittig at der nok kunne skrives en lille artikel om det. Her har han i 1826 foreslået en beplanning af 83½ tdr. land hede, der hørte til Spentrup præstegård. Den Cotta, der nævnes i anden linie, er den tyske forstpioner Heinrich von Cotta (1763-1844).

og det er derfor nødvendigt at arbejde med brevjournals og tilhørende akt-pakker, som så mange kender det fra visse af Rigsarkivets og landsarkivernes samlinger.

For alle arkiverne gælder det, at de indeholder oplysninger på alment, erhvervspolitisk niveau, og her er det selvfølgelig muligt i mange sammenhænge at fiske detaljer om enkeltpersoner og deres stillingtagen til problemerne. Men herudover er der masser af sager på person- og firmanavne: i Arbejdsgiverforeningen om løn- og arbejdsforhold, i Hedeselskabet om opdyrkning, og hvad det førte med sig, i Grosserer-Societetet om handelen og dens personer i København, i Købmandsforeningerne om købmænd i hele landet, i landboorganisationerne om store og små avlsbrugere, foregangsmændene og dem, der blot gjorde dagens gerning osv.

En nøjere redegørelse for disse arkivers indhold ville kræve en selvstændig artikel. Der skal derfor her kun peges på deres eksistens samtidig med, at det må tilrådes eventuelle interesserede at spørge før et besøg.

Brugsforening-, mejeri- og slagteriarkiver

For denne gruppe gælder det, at mange arkiver – særlig fra de to førstnævnte brancher – i de senere år er afleveret til de lokalhistoriske arkiver. Alligevel er de i Erhvervsarkivet opbevarede fuldt repræsentative såvel med hensyn til typer som til dækningen af landet. Det drejer sig for det enkelte arkiv ofte om mange meter, og man er derfor gået over til efter vurdering i det enkelte tilfælde at bevare visse arkiver komplette og af andre kun forhandlingsprotokoller, årsregnskaber og lister over andelshavere.

Personalhistorisk har f. eks. fra mejerierne oplysninger om andelshaverne, deres besætninger og leverancer interesse. Men i øvrigt indeholder alle tre brancher værdifuldt lokalhistorisk stof og dermed også stof om den enkelte gård og den enkelte familie.

For brugsforeningerne gælder det, at de ældste ting fra FDB's hovedafdeling er afleveret, hvorved det i mange tilfælde vil være muligt at finde oplysninger om foreninger, der ikke mere eksisterer, eller hvis arkiv er blevet kasseret.

Sagførerarkiver

Mens personalhistorien i mange af de eksempler, der er nævnt ovenfor, ofte på forskellig måde må »hales« ud, er den faktisk naturnødvendigt dominerende i sagførerarkiverne: ægtepagter, skilsmisser, testamenter, hushandler og søgsmål af enhver art indeholder direkte personalhistoriske oplysninger. Det er lidt af en opgave at finde dem, fordi indgangen oftest er et kronologisk register; men der findes også enkelte alfabetiske oplægninger. Det bør bemærkes, at incassosager, der fylder kolossalt meget, ud over enkelte typeeksempler er kasseret.

En vanskelighed ved sagførerarkiverne er det, at de oftest på grund af deres særlige karakter er utilgængelige. Adgang er mulig efter motive-ret ansøgning til den afleverende sagfører i det omfang, det efter loven er tilladt. Hertil kommer også, at der som hovedregel er tale om ret nye ting. Af de ca. 150 afleverede arkiver rummer kun en trediedel sager fra 19. århundrede, og ca. 35 begynder mellem 1900 og 1920. Arkiverne er i reglen meget store: 30–50 m er ikke usædvanligt; men adskillige er endnu større. For at blive lettere tilgængelige burde de egentlig person- og sagregistreres. Det må dog erkendes at være en ganske uoverkommelig opgave,

og en benytter må derfor i overskuelig tid klare sig med de foreliggende registre. Af disse er de nyeste i øvrigt ofte endnu ikke afleverede, så undersøgelsen må i sådanne tilfælde begynde hos sagføreren selv.

Andet

Foruden de egentlige erhvervs- og organisationsarkiver har arkivet samlinger fra enkeltpersoner med tilknytning til erhvervslivet – f. eks. højstetretssagfører C. L. David (død 1960), der i mange år var formand for Århus Oliefabrik, Frederik Lausen (død 1959), der 1892–1926 var oliefabrikkens direktør, og Chr. H. Olesen (død 1960), der fra 1920 var direktør for De danske Spritfabrikker. De pågældende arkiver indeholder – som mange mindre lignende – såvel detaljer fra ophavsmændenes erhvervs- og erhvervspolitiske som deres personlige liv og færden.

Mange arkiver har ikke fundet plads i ovenstående gruppering, fordi de falder lidt udenfor: apoteker, arkitekter, byggeforeninger, dagblade, fagskoler, ingeniører, rederier, redningskorps, revisorer, skibsmæglere m. m. Også de indeholder naturligvis personalhistorisk stof af art og omfang som de øvrige beskrevne, og også til deres udnyttelse er det nødvendigt med lidt forhåndskendskab. Ellers vil en henvendelse til Erhvervsarkivets læsesal ofte være forgæves.

Adgangsforhold

Som i alle andre arkiver er der forskellige regler for adgangen til de enkelte fonds. I det store og hele følges Rigsarkivets bestemmelser om 50, 80 og 100 år for de grupper, Erhvervsarkivet selv har rådighed over. Enkelte samlinger er helt lukkede, andre tilgængelige efter særlig tilladelse af den afleverende person eller organisation. Er der tale om en publikation, ønsker nogle at se resultatet, inden det kommer ud. Alt sammen meget naturligt her, hvor hvert bind og hvert brev er af privat proveniens. Der rumles i visse lande om en lovgivning, der skulle sikre bevaring af alt historisk betydningsfuldt arkivmateriale – ikke ved afleverings-, men ved opbevaringspligt. Det bliver nok vanskeligt at administrere. I Italien har man den regel, at det, der er afleveret til en offentlig samling, skal være tilgængeligt. Det betyder formentlig, at de offentlige samlinger får relativt få erhvervs- og privatarkiver.

Sideløbende med selve arkivarbejdet er der gennem årene opbygget forskellige hjælpemidler, der har særlig interesse for personalhistorikere. Dansk historisk Bibliografis personalhistorie er med den tilsvarende afdeling i Dansk Tidsskrift Index sat på kort. Hertil er føjet talrige »stater« og registre samt udklip af aviser, hvoraf nogle går tilbage til 1920. De

sidste er opklæbet i godt 200 mapper à 50 sider med kort i hovedsystemet, der i dag rummer ca. 100.000 henvisninger. Desuden har arkivet et sæt af de såkaldte Sejrske sedler, en registrering af Århus Stiftstidende og Århuslitteratur foretaget af fhv. overbibliotekar ved Statsbiblioteket Emanuel Sejr – også ca. 100.000 – samtlige erhvervsdomme fra Ugeskrift for Retsvæsen og danske borgerskaber efter Landsarkivernes materiale. Det førstnævnte store index passes løbende og udvides derfor stadig. Til arkivet hører et håndbibliotek på ca. 73.000 bind, der med henblik på personalets eget arbejde og på de besøgendes indlån fra andre arkivinstitutter er ret alsidigt sammensat.

Erhvervsarkivet har nu snart i mange år været en »ny« institution med et fremmedartet materiale, som i al fald lokal- og personalhistorikerne stod tøvende overfor. Uden konkrete eksempler, som ville føre alt for vidt, hvis dækningen skulle være rimelig, er det her søgt vist, at også denne institution kan yde bidrag til disse sider af historieforskningen, som gennem årene har været populære og søgt af så mange.

Finn H. Lauridsen, f. 1922, arkivar, cand. mag., siden 1952 arkivar ved Erhvervsarkivet i Århus. Har skrevet en lang række bidrag fortrinsvis til Århus' erhvervs- og personalhistorie. Formand for Historisk Samfund for Århus Stift. Adresse: Carit Etlarsvej 60, 8230 Åbyhøj.

Slægtsforskning i udlandet - nogle adresser og hjælpemidler

Slægtsforskning i udlandet kan ofte volde betydelige vanskeligheder, dels fordi man skal vænne sig til andre administrative forhold, og dels fordi man ofte vil have svært ved at skaffe sig tilstrækkelige oplysninger på forhånd, således at man kunne undgå spildtid.

De oplysninger, der findes i første udgave af Fabritius og Hatts Haandbog i Slægtsforskning om disse emner er nu helt forældede og da heller ikke medtaget i de nyere udgaver. Oplysningerne i Hans H. Worsøes: Slægtshistorie en vejledning er ført ajour i anden udgaven til 1977, men på dette område sker der så meget, at forældelse nemt kan indtræffe allerede under trykningen.

Inden man rejser til et fremmed land for at begynde slægtsforskning der, vil det være klogt på forhånd at have søgt kontakt med en slægtshistorisk organisation i pågældende land, idet man ofte derigennem vil være i stand til at få hjælp og praktisk vejledning. En anden vej er at bruge de søge- og kontaktblade, som disse foreninger udgiver, altså blade i stil med Hvem forsker Hvad, eller deres medlemsfortegnelser, der ofte er udstyret med angivelse af forskningsområder ligesom »Jeg arbejder med ...«, der herhjemme udgives af Slægtshistorisk Forening for Storkøbenhavn. Nedenstående supplerende adresser og bogtitler vil forhåbentlig kunne være til hjælp

De nordiske lande er der sjældent problemer med, idet arkivforholdene her meget ligner de danske. Fra såvel Norge som Sverige foreligger der også helt nye og ajourførte vejledninger. For Sveriges vedkommende er det Börje Furtenbachs: Släktforskning för alle (1971) for Norge C. S. Schilbred: Slegt og miljø. Nøkkel til slektforskning (Veiledning for begynnere) (1976), der desuden indeholder særlige afsnit om brugen af segl i forskningen og om forholdene inden for samfundsklasserne i Norge i ældre tider. Ønsker man kontakt med svenske slægtsforskere, kan der henvises til Mari-Anne Olssons Svensk släktforskarförteckning 1978, som indeholder oplysninger om 617 forskere, og som er forsynet både med slægtsregister og geografisk register. Bogen er udgivet af Genealogiska Föreningen (Riksförening för släktforskning), Arkivgatan 3, Stockholm (Box 2029 S 103 11 Stockholm), til hvem man også kan henvende sig om råd og vejledning. Norsk Slektshistorisk Forening har adressen Postboks 9562, Eger-

torget, Oslo 1, Norge. Om brugen af mikrofilm af svenske arkivalier, se Henric Sollbes artikel s. 207. Om arkivadresser i de to lande se s. 88. Norden i øvrigt s. 118.

I *England* vil man med fordel kunne søge kontakt med Society of Genealogists, hvis bibliotek har adressen: 37 Harrington Gardens, London SW 7, og i *Holland* med Het kon. Nederlandsche Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, Bleyenburg 5, 's Gravenhagen, Holland. For *Frankrigs* vedkommende findes et lille blad, som dog også omfatter andre spørgsmål end genealogiske. Bladet udkommer hver måned, og dets navn og adresse er: L'intermédiaire des Chercheurs et Curieux, 64 rue de Richelieu, F 75002 Paris, Frankrig.

Tyskland plejer at være det store problem, men også her er der kommet nye hjælpemidler, endda på dansk, idet Dansk historisk håndbogsforlag som slægtshistoriske småtryk nr. 2 i januar 1979 har udsendt Henning Jensens: Adresseliste pr. febr. 1978 over tyske genealogiske foreninger med index over foreningernes geografiske arbejdsområder med et udmærket kort over de gamle tyske stater hentet fra Heinz F. Friedrichs *How to find my German Ancestors and Relatives* (1969). Spørgsmål kan i Tyskland formidles gennem Familienkundliche Nachrichten (Adr. D 8530 Neustadt/Aisch, Postfach 1340, Tyskland). Arbejder man med det slesvigholstenske og nordtyske område, må man huske, at det formelt er nødvendigt på forhånd at have indhentet en skriftlig tilladelse til at benytte kirkebøgerne fra Das Landeskirchenamt, D23 Kiel 1, Postfach 3009, Dänische Strasse 27/35, Tyskland. En fortegnelse over kirkebogskontorerne inden for den nordelbiske evangelsk-lutherske kirkes område findes s. 162.

Endelig skal det nævnes, at Grand View College Archives (adr. 1351 Grandview Avenue, Des Moines, Iowa, 50316 USA) er i gang med at opbygge et arkiv med oplysninger om danske udvandrere. Hvis man derfor søger kontakt med amerikanske slægtninge, er det måske et forsøg værd at henvende sig dér. Med hensyn til *USA* er The Genealogical Society of Utah imidlertid stadig det internationale centrum for slægtsforskning. For at åbne materialet er man her begyndt på en ny publikationsserie «Finding Aids to the Microfilmed Manuscript Collection», hvoraf nr. 1, en foreløbig oversigt over den mexikanske samling, udkom i december 1978, nr. 2 en tilsvarende over den tyske samling i marts 1979 og nr. 3 en beskrivelse af den engelske samling i april 1979. Blandt de publikationer, som University of Utah Press (adr.: Salt Lake City, Utah 84112, USA), har bebudet inden for de næste 3 år, er en oversigt over de danske samlinger, som naturligtvis må imødeses med den største interesse.

HW.

Slægtshistorie/Lokalhistorie

Af

Knud Prange

Slægtshistorie og lokalhistorie er forskningsområder som ikke altid har været vurderet særlig højt af de »rigtige« historikere.

Et citat fra Historisk Tidsskrift viser hvorledes man for 100 år siden kunne bedømme et lokalhistorisk – og personalhistorisk – arbejde. Det drejer sig om den senere rigsarkivar Brickas anmeldelse af førstelærer Carstensens bog om Hjørlunde sogns historie. Bricka var utilfreds med at bogen oplyste navne på hundreder af gårdmænd og husmænd, »hvad de have heddet, er aldeles ligegyldigt, de have aldrig tilhørt historien og ville aldrig komme til at tilhøre den. Så har den kinesiske kejserrække dog større betydning for os.«¹ Bricka var langt fra uinteresseret i person- og slægts-historie – det var ham der var redaktør af vores første store biografiske lexikon, han var medlem af Personalhistorisk Samfunds skriftudvalg i mange år og Samfundets formand 1901–1903. Men ligefrem at opregne gård- og husmænd, det var åbenbart for stort et skridt at tage. Synspunkter – eller rettere nedvurderinger – på linje med Brickas kan godt opregnes, også fra tiden efter 1879, det år hvor Brickas anmeldelse blev trykt, og det år Personalhistorisk Samfund blev stiftet.

Det skal gerne medgives, at slægts- og lokalhistorikerne selv kan have givet anledning til meget af den kritik der er blevet rettet mod dem. Mange bøger og artikler har manglet adskilligt i metodisk og kritisk henseende, og de har ofte været præget af for lidt proportionssans og for få perspektiver. Det bør dog ikke forlede nogen til at bryde staven over de to fagområder og kaste barnet ud med badevandet. Slægts- og lokalhistorikere har ofte følt sig i en forsvarsposition hvor de skulle retfærdiggøre deres forskning og definere deres fagområde. I løbet af den sidste generation er der imidlertid sket så store ændringer på dette område, at det måske var mere rimeligt at udbede sig en definition af hvad man egentlig skal forstå ved begrebet »rigshistorie«.

Når der nu lyder nye toner, skyldes det sikkert mange forskellige forhold, i og uden for historikerverdenen. Jeg skal blot komme ind på et par væsentlige punkter. Der er i vid udstrækning sket en forskydning i historikernes interesseområde. Hvor man før beskæftigede sig med politiske forhold, beskæftiger man sig nu gerne (tillige) med økonomiske og sociale

problemer; hvor man før studerede éngangsfænomener, er man nu optaget af samfundsforhold i almindelighed. Hvis man skal arbejde på landsbasis betyder disse forhold i praxis, at kildemængden bliver meget stor og arbejdskrævende. Følgen bliver at man indskrænker sit geografiske område, at man arbejder med punktstudier, lokalstudier – eller rettere sagt: lokalhistorie. Der er også en teoretisk baggrund for denne udvikling. Det er i stigende grad ved at gå op for historikerne, at de landsgennemsnit man ofte har opereret med, i reglen er aldeles intetsigende. Selv i så lille et land som Danmark er der for en lang række økonomiske og sociale forholds vedkommende tale om meget store forskelle fra egn til egn. Et gennemsnit fortæller derfor meget lidt. I værste fald vil det endda sløre vores blik for væsentlige problemer og spændende forskningsopgaver.

Den sociale og økonomiske histories stærke udnyttelse af statistiske kilder opfordrer ligeledes til at arbejde på lokalt niveau. Men også til at arbejde på personniveau. De mange statistikker – for eksempel folketællingslisten og skatelisten – er karakteristiske ved, at der ikke er nogen umiddelbar sammenhæng mellem dem. Den må historikeren etablere, og det kan han kun gøre ved, som han siger, at gå ned på individniveau. Den enkelte person må identificeres, og den ene statistiks oplysninger om ham/hende må kombineres med den anden statistiks oplysninger. Mange af de spørgsmål, der interesserer historikere af i dag, kan kun løses, hvis man placerer de enkelte personer og de enkelte lokaliteter centralt i forskningsprocessen. På grund af denne udvikling er der opstået et interessefællesskab mellem slægts- og lokalhistorikere på den ene side og bl. a. socialhistorikere, demografer, kvindehistorikere og etnologer på den anden side. De sidste vil ofte være nødt til at bruge slægts- og lokalhistoriske metoder, synspunkter og værker. I reglen vil de bruge dem som middel til at løse de opgaver, deres egen videnskab stiller. Slægts- og lokalhistorien er ikke et mål for dem. For læseren/brugeren vil dette dog ofte være af ret underordnet betydning. Det der har størst betydning i denne sammenhæng er imidlertid, at der er en nær sammenhæng mellem de forskellige fagområder, at vi kan lære af hinandens metoder og synspunkter, og at vi kan nå frem til en bredere og mere varieret udnyttelse af de mange fælles kilder vi har.

Vi kan glæde os over dette frugtbare samarbejde som allerede er i gang, og som forhåbentlig vil udvikle sig yderligere. Vi kan også glæde os over det, fordi det har medført at slægts- og lokalhistorien bliver vurderet adskilligt højere nu, end for 100 år siden. Heri kan vi finde øget inspiration til beskæftigelse med målet for vore forskningsområder og de midler vi skal benytte for at nærme os målet. For nogle år siden opfordrede jeg slægtsforskerne til – i stedet for at bruge så megen iver og tid på at føre enkelte slægtslinjer langt tilbage i tiden, så at »koncentrere sig om de noget nærmere forfædre og prøve at samle oplysninger, der kan fortælle os

noget om dem som mennesker, og som kan sige noget væsentligt om deres skæbne.«² Jeg mente, og mener stadig, at vi slet ikke har så få muligheder for at give et levende indtryk af fortidens mennesker og de vilkår de levede under. Jeg anviste i denne forbindelse tre veje: at samle alle de oplysninger man kan finde om det enkelte menneske og ikke nøjes med de nøgne data for fødsel, vielse og død, dernæst at stille disse oplysninger sammen i en biografisk og slægtsmæssig sammenhæng og endelig at se oplysningerne på baggrund af den tid personerne levede i og det sted de levede på. Det er det sidste tema jeg her skal tage op til nærmere behandling.

Det vil nok være fremgået af dette, at jeg mener det er en meget central opgave for slægtsforskeren at opfatte og skildre fortidens mennesker som helheder. Man har langt fra givet en biografi af et menneske ved at forsyne det med navn, årstal og stillings- eller erhvervsbetegnelse. Man har måske ikke engang sagt noget væsentligt ved hjælp af disse oplysninger. Noget ganske tilsvarende gælder for lokalhistorien. Skildringen af et lokalsamfunds historie og udvikling er mere end nogle kapitler om administration, erhvervsliv og huse. Administrationshistorie, erhvervshistorie og arkitekturhistorie er uundværlige og væsentlige fagområder, men lokalhistoriens forskningsområde er lokale fællesskaber. Man studerer en gruppe mennesker, der bor et bestemt sted, og alle de forhold – herunder også administration og så videre – der vedrører dem. Men glemmer man menneskene, får man blot opbygget en scene med kulisser og dekorationer. Aktørerne mangler. På lignende måde går det den slægthistoriker der nøjes med navne og årstal. Han har udelukkende aktører, men de bevæger sig i et rum uden form, farve og kontur.

Jeg har flere gange på disse sider skrevet om slægts- og lokalhistorie. Det er ganske bevidst, for efter min mening er de to ting blot forskellige sider af den samme sag. Den ene kan ikke eksistere uden den anden. Hvis vi prøver at se de to områder isoleret, glemmer vi hvad der er formålet med vore videnskaber. Det er imidlertid klart at en sådan »helhedsopfattelse« kræver meget af både slægthistorikeren og lokalhistorikeren. Vi har imidlertid meget at vinde ved at arbejde sammen. I det følgende skal jeg prøve på at give ideer, navnlig med hensyn til hvor slægthistorikeren kan have nytte af lokalhistorikerens arbejde, men jeg vil først gerne fremlægge et par skitser af sammenhængen mellem de to områder.

Emnet for den første skitse er Algade i Sæby i slutningen af 1700-tallet. Slægthistorikeren har fundet en familie, der boede her, og vil gerne undersøge hvilket miljø den levede i; lokalhistorikeren vil gerne karakterisere dette hovedstrøg som strækker sig fra havnen i øst langs med åen, forbi kirke og torv. Et godt udgangspunkt vil være folketællingen 1787 som opregner de enkelte familier, deres sammensætning og familieoverhovedets

erhverv. Hele Sæby havde 503 indbyggere, fordelt på 119 husstande. Heraf boede 2/3, nemlig 78 i Algade, regnet i personer drejer det sig om 366 mennesker. Det vil altså sige, at husstandsstørrelsen i Algade har været ret stor – 4,7 personer i hver – mod resten af byens 3,3 personer. Erhvervsfordelingen i gaden var meget blandet. Af de 78 personer ernærede 17 sig af søfart (især fiskere), 17 af håndværk, 12 var embedsmænd, 8 værtshusholdere, 6 levede »af deres hænders gerning«, det var ugifte kvinder eller enker, 5 levede af deres formue, der var 4 købmænd og 1 prokurator samt 8 der ikke kan indregnes i disse grupper. Altså tilsyneladende en gade med store husstande og en alsidig erhvervsfordeling. Prikker vi nu de forskellige familier ind på et kort, viser der sig imidlertid et andet billede; Algade falder i tre meget forskellige stykker.

Familieoverhovedernes erhverv i Algade, Sæby 1787:

	Samlet antal	Søfart	Håndværkere	Embedsmænd	Værtshush.	»Hænders gerning«	Formue	Købmænd	Prokurator	Diverse	Antal børn	Børn pr. husstand
Østre ende	22	17	1	1	2	0	0	0	0	1	53	2,4
Midten	32	0	7	9	2	2	4	3	1	4	27	0,8
Vestre ende	24	0	9	2	4	4	1	1	0	3	37	1,5
I alt	78	17	17	12	8	6	5	4	1	8	117	1,5

Fiskerne og de søfarende bor alle i øst, nær hav og havn; embedsmændene, rentenyderne og købmændene overvejende i midten af gaden, mens håndværkere, værtshusholdere og de der levede af hændernes gerning fortrinsvis boede i vestenden, men dog lidt mere spredt end de andre grupper. Det giver en tydelig markering af 3 helt forskellige gadeafsnit: et udpræget søfartsmiljø i øst, en håndværksdomineret vestende med en del værtshuse og et midterstykke, stærkt præget af »fine« familier: embedsmænd, rentiers, købmænd, men også med et islæt af håndværkere, for eksempel byens eneste »skildrer og maler«.

Den samme 3-delning genfinder vi, når vi ser på børnenes fordeling i gaden: mange i øst, få i midten og med vestenden som et gennemsnit. Her er det især søfartens folk der tegner sig for mange hjemmeværende børn – 17 husstande med 48 børn. Bortset fra den enlige brændevinsbrænder der har 5 børn, overgås de kun forholdsvis af de 4 købmandsfamilier, der tilsammen har 12 børn boende. De 17 håndværkere havde 34 børn, men de 12 embedsmænd kun 9. Det sidste kan hænge sammen med at embeds-

mændene gennemgående har været ældre, og at børnene derfor var flyttet hjemmefra. Der er imidlertid også en økonomisk side af sagen. Hjemmевærende børn kan være et tegn på velstand – man havde råd til at beholde dem hjemme, men det kan også være en nødvendighed – de skulle hjælpe til. Derfor kan der være grund til at se på hvilke husstande der havde tjenestefolk.

Værtshusholdere, købmænd,

brændevinsbrænder	13 husstande	21 børn	27 tjenestefolk
Embedsmænd	12 husstande	9 børn	13 tjenestefolk
Håndværkere	17 husstande	34 børn	4 tjenestefolk
Søfolk	17 husstande	48 børn	1 tjenestefolk
I alt disse grupper	59 husstande	112 børn	45 tjenestefolk
I alt i Algade	78 husstande	117 børn	50 tjenestefolk

Størsteparten af Algades tjenestefolk var ansat hos værtshusholderne og købmændene. Disse erhverv har givetvis krævet megen arbejdskraft, men man har åbenbart haft råd og/eller vilje til både at have mange tjenestefolk og en del hjemmehørende børn. Håndværkere og søfolk har kun undtagelsesvis haft tjenestefolk; de mange børn i disse husstande har sikkert fået lov at arbejde, måske både i hjemmet og i erhvervet. Socialt set skiller embedsmændene sig klart ud: få børn, altså en lille husstand, erhverv der sjældent krævede medhjælp, men alligevel ca. 1 tjenestekarl eller -pige pr. husstand.

Allerede denne helt elementære og ikke særlig arbejdskrævende gennemgang af folketællingen siger ganske meget om Algade, og om de familier der boede der. Og det er ikke svært at udbygge undersøgelsen til glæde for såvel slægts- som lokalhistorikeren. Ved hjælp af folketællingen kan man også få oplyst husstandenes størrelse og de enkelte medlemmers alder, brandtaxationen viser hvor megen plads der stod til rådighed for de enkelte familier og hvor gode eller dårlige husene var. Kirkebogen kan sige hvor mange børn der blev født i de forskellige familier, og om der var forskel på børnedødelighed, ægteskabsalder og antal leveår i de forskellige grupper; skattelister siger noget om de økonomiske vilkår, det samme gør skifterne, som tillige belyser hjemmenes standard, indretning og brug.

Min anden skitse gælder Skælskør i midten af 1800-tallet. Slægtshistorikeren vil gerne have en fornemmelse af hvilket socialt lag »hans« familie har tilhørt, lokalhistorikeren vil gerne vide noget om de økonomiske magtforhold i byen. I Skælskør levede der 1850 i alt 1134 mennesker, som boede i 108 huse. Regner man med ca. 5 personer pr. husstand bliver der altså omtrent et halvt hus til hver. Husene – og især ejendomsretten til dem – var imidlertid meget skævt fordelt. Ved hjælp af brandtaxations-

protokollen (her er der af praktiske grunde benyttet en opmålingsforretning fra 1850) kan man nu ret hurtigt opgøre hvem der ejede huse, hvor mange de ejede, og hvor meget og hvor lidt de enkelte huse blev taxeret til.

1 person ejede 14 huse, i alt 14 huse
 1 person ejede 4 huse, i alt 4 huse
 3 personer ejede hver 3 huse, i alt 9 huse
 9 personer ejede hver 2 huse, i alt 18 huse
 63 personer ejede hver 1 hus, i alt 63 huse
 – men 72 familier ejede intet hus.

Byens matador med de 14 huse var pastor Harboe i Magleby. Det var ikke det gejstlige embede der gav ham denne placering, men han havde arvet familiens virksomhed der var baseret på brændevinsbrænden, møl-leri, korn- og købmandshandel. Efter Harboe fulgte en bager. Den næste gruppe bestod af to købmænd og en brændevinsbrænder, og gruppen der ejede 2 huse hver, bestod af 4 købmænd, postmester, kordegn, smed, snedker og skomager.

Nu var husene unægtelig af meget forskellig værdi. Skomager Poul Jensens enke boede i et hus taxeret til 270 rigsdaler, men købmand Valentins gård blev opgjort til 13.570 rigsdaler. Derfor får man en rigtigere fornemmelse af ejendomsværdiernes fordeling ved at tælle taxationssummerne sammen for de enkelte personer. Det giver følgende resultat:

23 personer ejede husværdier for mellem 0 og 1000 rigsdaler
 21 personer ejede husværdier for mellem 1001 og 2000 rigsdaler
 11 personer ejede husværdier for mellem 2001 og 3000 rigsdaler
 7 personer ejede husværdier for mellem 3001 og 4000 rigsdaler
 2 personer ejede husværdier for mellem 4001 og 5000 rigsdaler
 0 personer ejede husværdier for mellem 5001 og 6000 rigsdaler
 1 person ejede husværdier for mellem 6001 og 7000 rigsdaler
 1 person ejede husværdier for mellem 7001 og 8000 rigsdaler
 3 personer ejede husværdier for mellem 8001 og 9000 rigsdaler
 1 person ejede husværdier for mellem 9001 og 10000 rigsdaler
 7 personer ejede husværdier for mellem 10001 og 51900 rigsdaler

For at lette overblikket kan man samle personerne i 3 grupper:

1 person (= 1% af ejerne) ejede 51.900 rdl. (= 19% af taxationsværdierne)
 6 personer (= 8% af ejerne) ejede 73.540 rdl. (= 27% af taxationsværdierne)
 70 personer (= 91% af ejerne) ejede 149.370 rdl. (= 54% af taxationsværdierne)

7 mænd har altså ejet hen ved halvdelen af byen regnet efter vurderings-sum, og en enkelt – stadig pastor Harboe – tegner sig alene for ca. 1/5 af værdierne.

Disse opstillinger giver en umiddelbar fornemmelse af hvilke sociale lag en slægtsforsker kan indpasse sine personer i, og hvilke økonomiske – og formentlig betydende – grupper lokalhistorikeren må regne med. Jeg skriver udtrykkelig »fornemmelse«, for disse sammentællinger bør suppleres med andre undersøgelser. Det at eje et hus, var ikke i sig selv et tegn på velstand. Flere undersøgelser viser at husene kunne være belånt op til skorstenen – og måske endda et stykke endnu. Inddrages gælden i undersøgelsen, kan det udmærket vise sig at de få rige bliver endnu rigere og de mange »jævne« husejere endnu mere jævne. Oplysninger herom kan fås via realregistret og panteprotokollen, ligesom formue og gæld gøres op i skifterne. Sidstnævnte sted leveres også et utal af andre oplysninger der kan bidrage til at placere byens familier i økonomiske og sociale lag. En god vejledning i et sådant arbejde kan man hente i Vagn Dybdahl: Socialhistorie i købstæderne, Fortid og Nutid, bd. 24, 1971, s. 643–58. Brandtaxationernes »tørre« tal kan suppleres med mange andre kilder, for eksempel dem der er nævnt under omtalen af Algade. Man kan også stille nye spørgsmål til materialet. For blot at nævne én ting, så kunne det være interessant at få belyst om de få velhavende i en by var indbyrdes beslægtede. Spørgsmål af denne type egner sig fortrinligt til løsning i samarbejde mellem slægtshistorikere og lokalhistorikere, og de har den største interesse for udforskningen af landets almene historie.

Disse eksempler fra Sæby og Skælskør kan forhåbentlig give nogle ideer, men hvis man skal give en lidt nærmere vejledning i hvordan slægtshistorikerne kan udnytte lokalhistorikernes arbejde, vil jeg gerne pege på 3 områder:

Af lokalhistorikerne kan man lære at *søge bredt*, det vil sige at benytte kilder som slægtshistorikerne almindeligvis ikke benytter, man kan lære at *udnytte velkendte kilder på nye måder* så man får mere ud af dem end tidligere, og man kan endelig *få tegnet et baggrundsmiljø*, hvilket dels kan være til rent konkret nytte i den slægtshistoriske søgen og dels kan bidrage til at stille oplysninger om slægten og dens personer i relief.

En bred orientering i lokalhistorisk litteratur og en stor viden om lokalhistoriske problemstillinger kan være af afgørende betydning for slægtshistorikeren. Det er ikke nok at undersøge om der foreligger et by- eller sognehistorisk arbejde om den lokalitet ens forfædre har boet på. En så snæver søgen vil snyde én for væsentlig viden. Det er strax lidt sværere at give anvisning på, hvordan man opnår at blive velorienteret. Et godt udgangspunkt er dog med mellemrum at blade og læse i Fabritius og Hatt: Håndbog i Slægtsforskning. Kendskab til dette værk er en simpel nødven-

dighed for en slægtshistoriker, men bogen indeholder en så udførlig orientering om arkivalier, at det ikke er muligt at fastholde den i erindringen. Derfor er det nødvendigt at man af og til opfrisker sit bekendtskab med bogen. Noget lignende gælder de efterhånden 100 årgange af Personalhistorisk Tidsskrift, hvor der er samlet en stor sum af viden. Også tidskriftet *Fortid og Nutid* bør høre til slægtshistorikerens håndlitteratur. Her er der mange artikler om indholdet i en række arkiver og specielle samlinger og om brugen af grupper af arkivalier som for eksempel lægdsruller, lensregnskaber, brandtaxationer m. m. Et uvurderligt opslagsværk er *Håndbog for danske lokalhistorikere*, redigeret af Johan Hvidtfeldt. Både indledning og lexikonafsnittet med de næsten 3000 opslagsord har praktiske råd og kontant vejledning. Der findes mange andre vejledninger, guider, registraturer og lignende. Nogen orientering om de mange hjælpemidler, der findes, kan man få i et af *Lokalhistorisk Afdelings småtryk*³. Her er der givet en gennemgang af 122 bøger og artikler der behandler bl. a. lokalhistoriske problemstillinger, vejledninger i lokalhistorisk arbejde samt registraturer og orienteringer om arkivernes indhold. Gælder det specielt spørgsmålet hvilke kilder der kan – og måske bør – benyttes, kan der henvises til *Dansk historisk Fællesforenings vejledning i lokalhistorie til undervisnings- og studiebrug*⁴. Et kapitel behandler (nogle af) kilderne i biblioteker, museer og arkiver. Der er lagt vægt på at vise hvordan man finder frem til materialet, og der er givet en del eksempler på hvordan kilderne er blevet udnyttet i den historiske litteratur.

Selv når de mest brugte kilder som kirkebøger, folketællinger, skifter m. m. svigter behøver man ikke nødvendigvis give fortabt. En stor viden om hvilke oplysninger forskellige typer af arkivalier rummer – og om hvordan man finder frem til arkivalierne – kan mange gange hjælpe slægtshistorikeren frem til netop den oplysning, han har brug for. Nogle eksempler kan vise hvordan ihærdighed, omtanke og måske lidt held kan give udbytte.

En så vigtig kilde som borgerskabsprotokollen synes at mangle for Præstø by. Ved en nærmere gennemgang af rådstuearkivet, blev der fundet nogle pakker med »journalsager«. Det lyder ikke meget givende i denne forbindelse, men det viste sig at titlen var misvisende. Pakkerne indeholder en række meget forskelligartede sager der har været brugt i byens administration, bl. a. også fattigregnskaber. Og – i hvert fald i Præstø – skulle en ny borger i byen betale en afgift til fattigvæsenet når han fik sit borgerskab. Følgelig har fattigregnskabet navne og data på disse mænd og erstatte derfor på en vis måde den manglende borgerskabsprotokol.

Det kan i det hele taget anbefales at orientere sig i rådstuearkivernes (byarkivernes) indhold, her er mange ting at hente. En af mine formødre hed Charlotte Sophia Kandelsdorf. Hun var født i Horsens og blev der

gift med kattuntrykker Jørgen Clausen Harder. I 1770 havde ægteparret nedsat sig i Holstebro, men det gik dårligt med forretningen. Jørgen Harder kom i strid med en kollega om retten til at modtage tøj til farvning. Han tabte sagen, og da han døde nogle år senere, var der ikke mange midler til deling mellem børnene og enken. Hun giftede sig snart efter med en anden kattuntrykker, han fortsatte trykkeriet, men med samme magre resultat. Et par domme gik ham imod, og en skønne dag var der opbudsbo – ægteparret og deres børn havde forladt byen. Det eneste de efterlod, var en ret stor gæld. Bortset fra at en søn siden dukkede op i Århus, syntes det umuligt at efterspore familiens skæbne. Indtil en gennemgang af Horsens rådstuearkiv gav et resultat. I slutningen af 1700-tallet levede 4 medlemmer af den russiske czarfamilie i landsforvisning i Horsens. Af en pakke »Breve angående palæet« fremgår, at ved en af prinsessernes død i 1782 blev der uddelt 50 rdl. til byens fattige. På denne liste finder man: Lotte Kandelsdorf. Den uheldige trykkerenke er åbenbart vendt tilbage til sin barndomsby.

Udover at inddrage nye kilder i sit arbejde kan slægtshistorikeren lære af lokalhistorien at anvende de velkendte kilder med øget kritik og med opfindsomhed. Umiddelbart synes kirkebøger og folketællingslister ikke at give anledning til de helt store kildekritiske problemer. Man stoler på rigtigheden af de oplysninger man finder, og finder man ikke noget – for eksempel en fødsel i en kirkebog – så regner man med at barnet ikke er født det pågældende sted. I ingen af tilfældene skal man dog være for sikker. For det første må man være klar over at kirkebogen ikke er en fortegnelse over fødte og døde, men over døbte og begravede. Det vil sige, at dødfødte og børn der døde før dåb – i tidligere tid ikke nogen helt lille procentdel af befolkningen – meget ofte er udeladt i kirkebogen. Man kan imidlertid heller ikke regne med at alle døbte og begravede er indført i protokollerne. Forskellige undersøgelser fortæller noget om, hvor store fejlene og manglerne kan være, men disse udeladelser varierer selvfølgelig fra sogn til sogn og præst til præst⁵. Specielt kirkebøgernes til- og afgangslister er ofte meget ufuldstændige⁶, men det véd de fleste slægtsforskere sikkert udmærket.

Heller ikke folketællingerne er uden fejl og udeladelser. Et svagt punkt er således aldersangivelserne der – ligesom i kirkebøgernes begravelseslister – i værste fald kan være helt vildledende. Bortset herfra synes tællingerne at være rimeligt nøjagtige⁷, måske med undtagelse af den fra 1801. En specialundersøgelse af Fur har nemlig vist at øen ifølge tællingen fra 1801 skulle have haft et indbyggertal på 398 personer, men det virkelige tal må have ligget på omkring 600!⁸ Finder man ikke det man søger, nytter det altså ikke altid at søge på andre lokaliteter.

En anden side af dette problem er, at det ofte er nødvendigt at kende en kildes administrative baggrund for at kunne læse dens oplysninger på

den rette måde. Det er allerede nævnt, at det ikke var meningen at en kirkebog skulle oplyse hvem der var født, men hvem der var døbt. Og flere kan man så heller ikke forvente at finde i bogen. Omvendt kan administrationens hensigter – eller befolkningens frygt for disse hensigter – gøre kildens oplysninger mindre troværdige. Hvis regeringen foranstaltede en kreaturtælling, og bønderne vejrede at den skulle bruges som grundlag for skatteudskrivning, ja så er de opgivne tal på heste og køer sikkert i underkanten. Af lignende grunde skal man nok heller ikke altid regne med at skifternes vurderinger er korrekte. Der vil ofte være grund til at sammenligne dem med de reelle salgstal fra auktionsprotokollen. I sådanne tilfælde kan man have et godt udbytte af at studere de resultater lokalhistorikere er nået til ved en samlet bearbejdelse af kildegrupper og problemer. En undersøgelse af forholdene i Skælskør⁹ viser således at der i 1845 var 125 næringsdrivende der burde have haft borgerskab. Men i borgerskabsprotokollen finder man kun de 93 af dem. En af grundene til at der kan mangle navne i borgerskabsprotokoller er, at man mange steder – men langt fra i alle byer – havde den skik at byens »egne sønner«, altså de indfødte borgerbørn, ikke skulle betale borgerpenge. Og så fandt man det ikke nødvendigt at indføre deres navne i protokollen. Andre steder betalte de indfødte en nedsat afgift når de blev borgere. Det er derfor en god idé for slægtshistorikeren at se i protokollen, eller i kæmnerregnskabet, om der er tale om et mindre beløb end sædvanligt, for så er borgeren nok indfødt. Hvis en borger ophørte med at udøve sit erhverv skulle han egentlig opsiges sit borgerskab. Det undlod man dog ofte, men der var den regel, at hvis man flyttede fra byen for at søge borgerskab et andet sted, så skulle man opsiges. Finder man derfor en notits herom i protokollen – eller i pakken med borgerskabssager – så kan man trøstigt give sig til at lede efter den pågældende borger i en anden by.

Altså: kendskab til administrative regler og til lokal praxis er nødvendig for at få det fulde udbytte af kilderne. Men også en opfindsom udnyttelse af kilderne kan give nye og uventede oplysninger. Som eksempel skal nævnes kirkebogen. De fleste bruger den blot til at finde oplysninger om dåb, vielse, begravelse og eventuelt flytninger, men kirkebogen kan bruges på adskillige andre måder. Den fortæller jo også hvilke gudmødre og faddere man valgte, hvilke navne – og hvor mange navne – man udstyrede sine børn med, og der kan foretages undersøgelser af valg af ægtefælle og beregninger over ægteskabsalder, spædbørnsdødelighed og meget andet. I en undersøgelse af Præstøes befolkning i begyndelsen af 1800-årene¹⁰ er der foretaget en deling af byens befolkning i over- og undergrupper, altså mestre contra svende, købmænd contra hjælpere osv. Der viser sig nu forskellige mønstre for disse økonomisk-sociale grupper. Undergrupperne fik forholdsvist færre børn, dog flere uægte, deres børn fik

færre navne og spædbørnsdødeligheden var større end for overgruppernes vedkommende. Tilsvarende forskelle gør sig i større eller mindre udstrækning gældende mht. valg af faddere, huemødre, gudmødre, hvilke grupper henholdsvis mænd og kvinder gifter sig ind i, og meget andet. Ved en sådan brug af kirkebogen kan man tegne forskellige miljøer, indkredse deres kontaktflader og karakterisere dem. 2 glimrende eksempler på »miljøstudier«, der begge udnytter et meget forskelligartet kildemateriale, er Niels Senius Clausen: Håndværksmesterguppen i Roskilde ca. 1870 (Erhvervshistorisk Aarvog 1970) og Gregers Hansen: Købmændene i Saks-købing og Maribo i 1700-årene – deres økonomiske og sociale placering (Fortid og Nutid, bd. 25, 1972).

Det er klart at sådanne undersøgelser kan udnyttes af den slægtforsker der ønsker at få en fornemmelse af sine forfædres levevis og hele tilværelse, men lokalhistorikerens undersøgelser og synsvinkler kan også bruges på en anden måde. Selv der hvor de ikke leder slægtshistorikeren direkte frem til den konkrete oplysning han har brug for, kan de dog ofte give et fingerpeg om hvor slægtshistorikeren med udbytte kan lede. Når man ved hvad der var almindeligt eller hyppigt på en bestemt egn eller i en given tid, ved man noget om hvor man med rimelighed kan søge, når man har udtømt mulighederne i de mere traditionelle kilder.

Leder man for eksempel efter tjenestefolk, opdager man ret hurtigt at de flyttede meget rundt, men det er nyttigt at vide noget om hvor hurtigt de flyttede. Af tjenestefolkene i Præstø i begyndelsen af 1800-årene blev kun 12% længere end 1½ år i byen, og mere end halvdelen flyttede fra Præstø inden der var gået 6 måneder efter deres ankomst til byen¹¹. I 1834 var der 69 tjenestepiger i Præstø, 11 år senere var de 62 flyttet, 2 døde og kun 5 var tilbage i byen¹².

Der ligger ofte bestemte mønstre bag fortidens mange flytninger. Højt uddannede flyttede over længere afstande end andre, og også erhvervenes art kunne spille ind. Blandt tilflytterne i en by kan man for eksempel regne med at guldsmede og urmagere sjældent var født på landet – i modsætning til bl. a. skomagere. De fleste møllere og næsten alle avlsbrugere i byerne var også født på landet.

Undertiden skal man ty til utraditionelle kilder for at finde fødested for en tilflytter. Lad os antage at vi søger hjemstedet for en Skælskørborger fra slutningen af 1700-tallet. Alle sædvanlige kilder som kirkebog, borgerskabsprotokol m. m. svigter, man har forsøgt med omegnssognene og også de nærmeste købstæder. Alt uden resultat. Hvilke steder i verden havde Skælskør ellers forbindelse med? Ja, man kunne prøve at undersøge havne- og/eller toldregnskaberne, som opregner hvorfra de skibe kom, der anløb byen. De tre områder man tiest havde forbindelse med var: København, Syd-Fyn og Flensborg-Als. Måske kommer vores borger fra

et af dem. Man kunne også gå den modsatte vej og fæstne sig ved at en – og kun én – båd fra Horsens trofast vendte tilbage til Skælskør år efter år. Netop dette kunne måske være tegn på at skipperen havde slægt i byen. Under alle omstændigheder har man dog fået et par henvisninger til steder, hvor der ville være fornuft i at lede.

Det er vist en almindelig opfattelse at embeder som rådmænd og borgmestre ofte nedarvedes i nogle få slægter på samme måde som søn fulgte efter far i de store købmandsfamilier. Et stærkt indgifte var der også i disse familier¹³, men der var nok tiere tale om svogerskab end om direkte afstamning. Der findes en undersøgelse af forholdene i Odense i 1600-tallet. Af 57 rådmænd stammede mindst de 20 fra landet, hvor de ofte havde været skrivere og fogeder. Et lignende antal stammede fra Odense, men kun 12 af dem var rådmandssønner. Miljøet kan heller ikke siges at have været særlig stabilt; af de 57's sønner var det kun få der blev købmænd i Odense. Mange blev derimod ansat i administrationen eller gik over i den lærde stand¹⁴.

En anden almindelig opfattelse er, at folk – og i særlig grad da landbefolkningen – ikke flyttede meget i ældre tid. De fleste slægtsforskere vil vide at det slet ikke holder stik. Et af de største problemer ved udarbejdelse af såvel stam- som anetavler er netop at finde de mange mennesker som er flyttet. Baggrunden for forestillingen om den ret stationære befolkning er nok bl. a. en lovlig firkantet opfattelse af folketællingsresultaterne. Ifølge tællingen 1845 var 61% af Danmarks befolkning født på det sted hvor de boede i 1845. Endnu 26% var født i et nabosogn eller dog i samme amt, kun 13% kom fra resten af landet eller udlandet¹⁵. Denne tilsyneladende stabilitet forsvinder imidlertid, når man ser på de enkelte aldersgruppers fødesteder. Børnene er oftest født på tællingsstedet. Af naturlige grunde: forældre med små børn flyttede ikke gerne, og jo ældre man blev, des flere muligheder og tilskyndelser var der for flytninger.

Nogle tal fra Præstø illustrerer forholdet. I 1845 var 42% af befolkningen født i byen. For aldersgruppen 0–5 år var tallet 87%, 6–20 år: 59% og over 21 år: 24%. Af kvinder over 31 år var endda kun 15% fra Præstø. Det betyder at der har været en voldsom til- og afvandring fra byen. Sammenligner man befolkningen i en dansk provinsby ved 1850 og 1855, kan man nemt komme ud for at en tredjedel af indbyggerne har forladt stedet i løbet af kun ca. 5 år¹⁶.

Noget lignende gælder landbefolkningen. Mellem 1787 og 1801 bortvandrede ca. 41% af landsognenes indbyggere, og af befolkningen ved tællingen i 1801 er formentlig ca. 32% tilkommet ved indvandring fra andre sogne¹⁷. Fænomenet synes at være gammelt. En undersøgelse baseret på kirkebøger fra 1600-tallet viser for 6 sjællandske landsogne, at mindst 23% af alle voksne indbyggere var født uden for Sjælland¹⁸.

Var der så dog ikke en grundstamme af »solide« slægter der blev boende i byen eller sognet generation efter generation? Selvfølgelig skete det, spørgsmålet er blot hvor udbredt en sådan rodfasthed var. Nogle stikprøver giver i hvert fald anledning til stærk tvivl. På grundlag af Viborg bys borgerbog kan man beregne, at af de 230 mænd der tog borgerskab i byen 1750–69, var det kun 37% der var født i Viborg. For blot 25 af personerne gælder det, at også deres far var født i Viborg¹⁹.

Endnu mere slående er måske en undersøgelse af bystyrets mænd i Aarhus. Mellem 1660 og 1740 fungerede 44 borgmestre og rådmænd. Kun 15 af dem var født i Aarhus, for 5 mænds vedkommende var også faderen født i byen, men kun 1 havde en farfader født i Aarhus. Og længere tilbage nåede ingen af slægtsrækkerne²⁰.

Disse undersøgelser er kun baseret på den »lige« fædrene linje. Inddrager man hele efterslægten eller alle en persons forfædre, mangedobles persontallet – og dermed også flytningerne og vanskelighederne. Man kan få et foreløbigt indtryk af omfanget af disse »kombinationer« af flytninger på følgende måde. Man tæller antallet af ægtepar der boede i et sogn eller en by. Derpå deler man dem i 3 grupper: 1. Ægtepar hvor både mand og kone er født på stedet, 2. Ægtepar hvor kun den ene er lokalt født og 3. Ægtepar hvor hverken mand eller kone er fra stedet. På basis af 4 tilfældige byer i 1845 (Nykøbing Sjælland, Nysted, Sæby og Skælskør) fordeler 619 ægtepar sig således:

Begge ægtefæller født på stedet	9%
En af ægtefællerne født på stedet	37%
Ingen af ægtefællerne født på stedet	54%

Det vil sige at størsteparten af børnene i disse byer er vokset op i hjem hvor forældrene havde en anden geografisk og tildels social (for mange af dem kom fra landsogne) baggrund end deres børn. Det er ikke svært at forestille sig, hvad det kan have givet anledning til af modsætninger og problemer. De ovennævnte procenttal varierer ret stærkt fra sted til sted, hvad der nok kunne give en lokalhistoriker grund til at foretage yderligere undersøgelser.

Jeg har endnu ikke tilsvarende tal for landsogne, men noget kunne tyde på, at det heller ikke her var særlig almindeligt at begge ægtefæller var født på stedet. Formentlig er denne procent dog nok adskilligt højere for gårdmændenes, end for husmændenes vedkommende.

Spørgsmålet om indre vandring (geografisk mobilitet) og det dermed nært sammenhængende spørgsmål om slægters og personers sociale op-/og nedstigen (social mobilitet) er et af de vigtigste af en række skæringspunkter for slægthistorikernes og lokalhistorikernes interesseområder. Sociale

og geografiske »flytninger« volder bestandig vanskeligheder for slægts-historikeren. Vanskeligheder som kun kan overvindes gennem kendskab til hvilke muligheder – eller hvilken mangel på muligheder – de enkelte lokaliteter frembød. På den anden side kan lokalhistorikeren ikke forklare fremgang, stagnation eller tilbagegang i en egn eller bys udvikling uden kendskab til social eller geografisk mobilitet. Isoleret vil de to videnskabs-grene ikke kunne udrette stort til løsning af disse problemer. Sammen vil de kunne nå meget langt – til nytte også for demografi, etnologi, kvinde-historie og social historie – men først og fremmest til uddybning af landets hele historie.

Til slægtshistorikeren: Du nedstammer fra en Aarhus-borger, måske endda fra et medlem af borgerkorpset. Her har du hans by og de huse, han og hans naboer boede i. Ved hjælp af brandtaxationen kan du se hvordan de var indrettet, og ved hjælp af skifterne hvordan de var møbleret og udstyret. Andre arkivalier fortæller om borgerkorpset, deres uni-former, deres funktion ved brand, tam-bourmajoren der slår alarm på sin tromme og om de primitive slukningsredska-ber. Man forstår vægtersversets linjer:

Vær klog og snild,
vogt lys og ild!

Til lokalhistorikeren: Du har en grund-plan over Aarhus og beskrivelser af hu-sene. Ved hjælp af tællinger kan du be-folke dem, og skifter fortæller om men-neskenes klædedragt. Arkivalier om bor-ger- og brandkorps giver glimt af en spe-ciel side af bylivet. Fra vægterstolene i kirketårnet varslede man brand, trommen blev rørt, vandbeholderne – både de helt små røde læderspande og de større båret af to mand eller trukket på heste-sluffe – blev fyldt ved pumpen. Det er ikke svært at forstå at fortidens byer med bindingsværkshuse, trægavle – og eventuelt stråtage – let kunne lægges øde af en brand.

Til begge: Billedet viser Svinetorvet – nu Sct. Clemens-torv – i Aarhus omkring 1850. Det er en af Frederik Visbys mange akvareller, her gengivet efter: Den gamle By, Seks af Frederik Visbys akvareller, 3. hefte, 1937. Disse herlige billeder har et utal af enkelt-heder – se for eksempel de to mænd (den ene med pibe i munden) der har noget besvær med brandstigen, manden der løber væk nede ved kirkedøren (stikker han mon af fra slukningsøvelsen?) og det lange reb der hænger ud af glamhullet, så man kan betjene kirkeklokken nede fra gaden. Til sammen giver alle disse iagttagelser en levende for-nemmelse af en by og dens indbyggere.

NOTER:

1. Brickas – og andres syn på lokalhistorie har jeg behandlet i: Lokalhistorikeren som forsker og skribent, Lokalhistorisk Afdeling, Småttryk nr. 11, 1979.
2. Knud Prange: Slægt – miljø – samfund, Personalhistorisk Tidsskrift, 15. rk., bd. 5, 1971 = Lokalhistorisk Afdeling, Småttryk nr. 3.
3. Knud Prange: Lokalhistoriske kilder – hvorfor, hvordan og hvor? Lokalhistorisk Afdeling, Småttryk nr. 10, 1979.
4. Leif Ingvorsen (red.): Lokalhistorie – en vejledning til undervisnings- og studiebrug, 1978.
5. Se for eksempel Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, 1975, bl. a. s. 47 ff.
6. Spørgsmålet er behandlet af Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister. Fortid og Nutid, bd. 24, 1971, s. 529–44.
7. Hans Chr. Johansen, anførte bog, s. 69 ff angående 1787-tællingen og Jørgen Elklit: Folketællingen 1845, 1970.
8. Benny Brinch: Folketællingen 1801, Fortid og Nutid, bd. 25, 1973, s. 279–98.
9. Utrykt specialeafhandling af Søren Mikkelsen: Borgerskabet i Skælskør 1787–1845.
10. Utrykt specialeafhandling af Niels Poulsen: Et hjørne af Sjælland. Kirkebogen som kilde til belysning af sociale forhold. Præstø købstad 1801–1830.
11. Utrykt specialeafhandling af Allan Schmidt: Præstøs til- og afvandring 1845–55.
12. Utrykt specialeafhandling af Kirsten Elisabeth Caning: Kvinderne i Præstø 1800–1850.
13. Se for eksempel den 165 cm brede slægtstavle i Anna Thestrup: Eligerede borgere i Aarhus 1740–1837, 1964, jvfr. Gregers Hansens ovennævnte artikel.
14. Svend Larsen: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17. århundrede, 1965, s. 60 ff.
15. Tallene stammer fra Jørgen Elklit: Folketællingen 1845, bd. 1, s. 228.
16. Med hensyn til bybefolkningens flytninger i ældre tid kan henvises til Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid, 1932, og Hans H. Fussing: Bybefolkningen 1600–1660, 1957.
17. Hans Chr. Johansen, anførte bog, s. 129.
18. Gustav Bang: Kirkebogsstudier, 1906, genoptr. 1976, s. 17.
19. Beregnet på grundlag af O. v. Spreckelsen: Viborg bys borgerbog 1713–1860, 1955.
20. Undersøgelsen er foretaget på basis af Anna Thestrups ovennævnte bog.

Knud Prange, f. 1930, lektor, mag. art., siden 1970 leder af Lokalhistorisk Afdeling ved Historisk Institut for Københavns Universitet. Har blandt andet skrevet *Heraldik og Historie*, 2. udg. 1978, adskillige tidsskriftartikler og redigeret *Fortid og Nutid*. Adr.: Degnemosen Allé 26, 2700 Brønshøj.

Provstikirketogskontorerne inden for den nordelbiske luthersk-evangeliske kirke

1. Flensburg, 2390 Flensburg, Mühlenstrasse 19.
2. Angeln, 2340 Kappeln, Rentamt des Kirchenkreises Angeln.
3. Südtondern. P.t. ikke fungerende.
4. Husum-Bredstedt, 2250 Husum, Schobüller Strasse 36.
5. Eiderstedt, 2256 Garding, Osterstrasse 3.
6. Schleswig, 2380 Schleswig (Kirchenbuchsammelstelle), Norderdomstrasse 6.
7. Eckernförde, 2330 Eckernförde, Langebrückstrasse 13.
8. Altona, 2000 Hamburg 50, Eggersallee 26.
9. Blankenese, 2000 Hamburg 50, Waidmannstrasse 35.
10. Rantzau. P.t. ikke fungerende.
11. Münsterdorf, 2210 Itzehoe, Heinrichstrasse 1.
12. Süderdithmarschen. P.t. ikke fungerende.
13. Norderdithmarschen. P.t. ikke fungerende.
14. Rendsburg, 2370 Rendsburg, Hollesenstrasse 25.
15. Kiel, 2300 Kiel, Falckstrasse 9.
16. Neumünster, 2350 Neumünster 1, Am alten Kirchhof 8.
17. Segeberg, 2360 Bad Segeberg, Kirchplatz 1.
18. Stormarn, 2000 Hamburg 67, Rockenhof 1.
19. Plön, 2308 Preetz, Rentamt Preetz, Kirchenstrasse 33.
20. Oldenburg, 2431 Schönwalde, Pastorat.
21. Lauenburg*).
22. Niendorf, 2000 Hamburg 50, Waidmannstrasse 35.
23. Pinneberg, 2000 Hamburg 50, Waidmannstrasse 35.
24. Harburg, 2100 Hamburg 90, Kirchenhang 13.
25. Lübeck, 2400 Lübeck 1, Bäckerstrasse 3–5.
26. Eutin, 2420 Eutin, Schlossstrasse 13.
27. Alt-Hamburg, 2000 Hamburg 11, Neue Burg 1.

*) De lauenborgske kirkebøger kan benyttes på Kreisarchiv i Ratzeburg.

Byernes brandtaxationer og deres kildeværdi for genealogisk og lokalhistorisk forskning

Af

Luise Skak-Nielsen

Historisk oversigt

En brandtaxation er en beskrivelse og vurdering af en ejendoms bygninger og nagelfaste inventar, oprettet i forsikringsøjemed. For Københavns vedkommende kom en brandforsikringsordning i 1731, men den var frivillig indtil 1795, hvor man indførte forsikringstvung. I 1870 ophævedes tvungen, men det fik ingen reel betydning, idet frivilligheden ikke medførte noget fald i antallet af forsikringer.

Det var først lidt senere, at man fik etableret en tilsvarende forsikringsordning for købstæderne. Fra statsadministrationens side var man imidlertid meget interesseret i at få en sådan, og i 1735 udgik ordre til stiftamtmandene om at komme med forslag til en ordning. Den sjællandske stiftamtmand Gersdorff beordrede herefter alle købstæder under hans myndighed til at udarbejde en taxation omfattende alle huse i byen. Selv om denne »prøve-taxation« aldrig fik forsikringsmæssig gyldighed, er dens kildeværdi ligeså god som en rigtig taxation. Desværre omfatter dette tidlige materiale kun de sjællandske og bornholmske købstæder. En egentlig brandforsikring for alle købstæder blev først etableret i 1761, og den var fra starten tvungen for samtlige ejendomme i byen. Af hensyn til om- og tilbygninger blev der foretaget ny taxation hver 10. år til og med 1811, men da skete en lille forskydning, idet den næste brandtaxation på grund af inflation og pengeuroligheder blev fremskudt til 1817. Taxationerne fulgte fortsat med 10 års mellemrum til og med 1867. I begyndelsen af 1870'erne skete imidlertid ændringer med købstædernes brandforsikring. Den overgik fra at være et offentligt anliggende, der udførtes af byskriveren og nogle borgere som taxeringsmænd, til at blive et privat foretagende. For hver by beskikkede man en branddirektør og på samme tid bortfaldt forsikringstvungen.

I starten henhørte købstædernes brandforsikring under stiftamtmanden, men i forbindelse med amtsomlægningen i 1790'erne blev den lagt ud til

de lokale amtmænd. Taxationen blev udfærdiget i 3 eksemplarer, hvoraf det ene gik til kancelliet, det andet til stiftamtmanden – efter omlægningen amtmanden – mens det sidste eksemplar skulle opbevares hos byens magistrat. Da kancelliets eksemplar og i mange tilfælde også eksemplaret i amtsarkivet er gået tabt, skal materialet hovedsageligt søges dels i stiftamtets arkiv, dels i rådstuearkivet.

Købstædernes brandforsikring er indført i to protokolrækker: brandforsikringsprotokollen og brandtaxationsprotokollen. Den første tjener som register til den sidste og er meget summarisk. Den anfører ejendommens beliggenhed, forsikringsnummer og eventuelt matrikelnummer, ejer navn og eventuelt hans erhverv, hvilke bygninger der findes på ejendommen samt vurderingen af disse. Taxationsprotokollen er langt fyldigere, idet den desuden indeholder bygningsbeskrivelser. Skete der ombygninger, eller blev der opført en nybygning mellem to taxationer, skulle det indføres i taxationsprotokollen umiddelbart efter den sidste taxation. Taxationerne af disse bygningsforandringer afspejler mere end den rene byggeaktivitet, de er tillige et barometer for opgangsperioder og stagnation.

De københavnske brandforsikringer er ikke indført i protokoller, men ligger som løse taxationsforretninger. Man taxerede heller ikke med faste 10-års intervaller, men de forskellige ejendomme er taxeret med varierende mellemrum.

Hvordan finder man frem til en bestemt brandtaxation?

Brandtaxationer findes først og fremmest på landsarkiverne, hvor der – bortset fra Københavns vedkommende – findes registraturer over, hvilke brandarkivalier, der findes fra de enkelte købstæder. Når hovedstaden indtager en særstilling, skyldes det, at det er meget ukompliceret at finde frem til en københavnsk taxation. De ligger som løse ark, og samtlige taxationer af en ejendom er samlet i en pakke. Man skal blot oplyse om ejendommens nuværende matrikelnummer (fra 1806) og kvarter, så får man hele pakken. Her kan dog opstå et mindre, praktisk problem, hvis man kun kender et ældre matrikelnummer eller kun kender gadenummeret. Følgende bøger kan da være nyttige: Københavns huse og indvaanere efter branden 1728, hvori findes en omsætningstabel mellem de tre forskellige matrikelnumre, man har haft i København. Kraks vejviser oplyser om matrikelnummer og kvarter, hvis man kender gadenummeret, og endelig findes en lille bog: Københavns matrikul- og gadenumre, der indeholder omsætning mellem gadenummer og matrikelnummer (begge indgange) samt angivelse af kvarteret. Disse håndbøger findes naturligvis alle på Landsarkivet for Sjælland (se litteraturlisten).

De københavnske brandtaxationer er således et meget ukompliceret materiale at gå til, man kan med sikkerhed finde arkivalier fra den tvungne periode 1795–1870, og med stor sandsynlighed helt fra 1731–1909. Forskellen mellem Københavns og købstædernes arkivalier er, at for Københavns vedkommende får man samtlige taxationer af en ejendom på én gang, mens man for købstæderne får en protokol med taxationer for alle byens ejendomme for taxeringsåret og herud af selv må finde den ejendom, man søger. Vil man undersøge en given ejendoms historie, må man således rekvirere samtlige brandtaxationsprotokoller.

Købstædernes brandtaxationer er foretaget gadevis, og hver enkelt ejendom er anført ved et nummer. Selv om ejendomsnummeret i princippet var fast, kan man ikke med sikkerhed gå ud fra, at den ejendom, der i 1771 betegnes nr. 15, også har samme nummer i 1801-taxationen. Det skyldes, at taxeringen foregik i den rækkefølge, husene lå, og skete der en ejendomssammenlægning, eller blev der indskudt en ny parcel – ja, så kom der let kludder i forhold til den tidligere nummerering. Man fulgte heller ikke altid den samme rute. I tilfælde af ny nummerbetegnelse kan man i nogle taxationer finde henvisning til det tidligere nummer, men det er langt fra altid tilfældet.

Vil man følge en bestemt ejendom gennem brandtaxationer, kan der således opstå problemer med at identificere den. For de byer, der har et godt brandtaxationsmateriale uden for store lakuner, kan det forholdsvis let lade sig gøre, men er der store tidsspring, og sker der samtidigt væsentlige ændringer med ejendommen, kan det være vanskeligt at identificere den. Man kan i så fald følge dens ejerskifte i skøde- og panteprotokollen (eventuelt realregister), og via ejernavnet identificere den i taxationerne.

Men udgangspunktet kan også være en given person, hvis bolig man søger oplysninger om. Ja, hvis personen ejer sin bolig, er det lettest at blive henvist fra forsikringsprotokollen til taxationsprotokollen, men i øvrigt er det ikke et uoverkommeligt arbejde at søge personen direkte i taxationsprotokollen.

For lejere er det lidt mere problematisk at finde det respektive materialet, men dog i mange tilfælde muligt. Lettest er det, hvis man kender personens bopæl fra en folketælling – idet brandtaxationens ejendomsnummer hurtigt blev gængs betegnelse både i skøde- og panteprotokoller, folketællinger og skattelister – og der er således stor sandsynlighed for, at folketællingens husnummer er identisk med brandtaxationens ejendomsnummer. Man kan dog ikke tage det for givet (bl. a. på grund af de skiftende ejendomsnumre) og bør altid kontrollere. Dette kan gøres ved at sammenholde brandtaxationen med folketællingen og undersøge, hvorledes nummeret på den nærmestliggende ejerbolig i brandtaxationen svarer til folketællingens for ad den vej at tælle sig frem til det rigtige brandtaxationsnummer.

Drejer det sig om tiden før folketællingerne, har jeg selv med held ofte fundet brandtaxationer af en lejers bolig, idet der i skiftet kan være anført: skylder person X penge for husleje. Og kender man først ejernavnet, volder det sjældent problemer med at finde den pågældende brandtaxation. Endelig anfører en del brandtaxationer – især fra 1700 årene – såvel ejer som beboer af enhver ejendom.

Selv om købstædernes protokoller fra tiden før 1870'erne skal søges på de respektive landsarkiver, skal man ikke udelukke, at der findes andet materiale, end registraturen anfører. Da brandforsikringen i 1870'erne gik over på private hænder, bestemte man, at de ældre brandarkivalier, der opbevarede i byens magistrat, skulle overlades de nye branddirektører. Dette er imidlertid ikke altid sket, en del forblev i rådstuearkivet og er sammen med dette afleveret til landsarkiverne. Andet er siden afleveret enten direkte fra branddirektørerne eller via brandforsikringens hovedkontor i København. Således afleverede hovedkontoret for Købstædernes Brandforsikring i 1972 til Rigsarkivet knap 300 forsikringsprotokoller fra samtlige danske købstæder for årene 1827–77 (rækkerne er dog ikke komplette). Dette materiale, der formodentligt senere vil blive fordelt til de respektive landsarkiver, er midlertidigt opstillet i Rigsarkivet¹.

Men de private branddirektører er ikke afleveringspligtige, og gennem årene har flere af dem afleveret ældre brandarkivalier til det lokale museum eller byarkiv, hvorfor man ikke bør undlade at undersøge, om disse institutioner ligger inde med noget materiale.

Søger man brandforsikringsarkivalier fra tiden efter, forsikringen blev privat, er sagen mere kompliceret. Det meste er kommet til Erhvervsarkivet i Århus, men også landsarkiverne har protokoller fra den nyere tid, ligesom nogle af de byhistoriske arkiver også har fået deres del af kagen. Endelig kan de private branddirektører – også de forhenværende – ligge inde med materiale, men dette er vistnok aldrig ældre end fra dette århundrede.

Denne spredning af arkivalier skyldes, at branddirektørerne ikke har afleveringspligt, men det skal tilføjes, at Hovedkontoret i København har gjort en stor indsats for at indsamle branddirektørers arkivalier, og dette materiale er siden afleveret til de forskellige arkiver.

Det kan altså være et tålmodighedsarbejde at efterforske de nyere brandtaxationer, og hvis den nye fredningslov (der indebærer, at en 50-årig bygning kan fredes) vedtages, kan den øgede interesse for de yngre brandarkivalier måske blive problematisk. Heldigvis findes netop for den nyere tid supplerende kilder, der belyser bygninger. I de kommunale bygningsinspektorer (under teknisk forvaltning) findes byggesager, der går tilbage til omkring århundredskiftet.

Hvilke oplysninger indeholder en brandtaxation?

En brandtaxation indleder med at angive ejendommens nummer, beliggenhed (gade, side) og ejerens navn og oftest også dennes erhverv. Dernæst følger en beskrivelse og taxation af samtlige ejendommens enkeltbygninger. Man starter altid med forhuset og angiver dets størrelse i fag – eventuelt også alen – samt hvilke byggematerialer, det er opført af. Bygningernes brug nævnes også, f. eks. om de er indrettet til beboelse, stald, værksted osv. Endelig oplyses om nagelfast inventar som kakkelovne, køller, komfurer, ovne m. v. Herefter følger de bagvedliggende bygninge som side-, bag- og tværhuse samt skure – beskrevet og vurderet på tilsvarende måde. Også havelysthuse og anlæg som keglebaner er med i taxationen. Endelig sluttet med brønde og stakitværk, intet er udeladt. Slutteligt er de enkelte vurderinger lagt sammen til en totalsum.

Brandtaxationer er ikke noget homogent kildemateriale, der er endog meget store forskelle med hensyn til, hvor detaljeret beskrivelsen er. De ovennævnte oplysninger er imidlertid med for næsten alle taxationer. En klar særstilling indtager de københavnske taxationer, der er så præcise og grundige i beskrivelsen, at de er glimrende kilder for stil- og arkitekturhistorikere.

Købstædernes bygningsbeskrivelser anses ofte for at være ret knappe i 1700-årene, mens 1800-tallets har ord for at være fyldigere. Det er dog en stærk generalisering, idet 1700-tallets beskrivelser er af meget varierende karakter – nogle summariske, andre meget oplysende, mens 1800-tallets materiale har mere ensartet karakter. Det skyldes, at der i 1792 blev givet nye retningslinjer for, hvorledes husene skulle beskrives og taxeres, mens der tidligere synes at herske en vis usikkerhed med hensyn til, hvorledes arbejdet skulle udføres, og det derfor i højere grad var præget af taxeringsmændenes personlige skøn desangående. De mere grundige beskrivelser omfatter også boligens indre. Det anføres, hvis væggene er panelklædte, betrukne, tapetserede eller malede, og om gulvet er belagt med brædder, fliser eller sten. Også vindues- og dørtyper nævnes. En del taxationer anfører også rummenes specifikke betegnelse som: sovekammer, sal, kontor, gæstekammer, folkestue m. v., og i nogle tilfælde angives indretningen så præcist som: 3 fag til stue, bagved et køkken på 2 fag osv., at det faktisk er muligt at rekonstruere grundplanen.

Eksempler på brandtaxationer

For at vise materialets variationsbredde, har jeg udvalgt en række taxationer fra forskellige tidsperioder, forskellige sociale lag, forskellige byer og med forskellig kildeværdi.

Eksempel I. Roskilde 1736. Nr. 34²

1) Rådmand Anders Rasmusen Langes nye iboende gård er på Aldgadens nordre side beliggende og er et hjørnehus, som vender den vestre side til Rosengårds Strædet, hvilken gård er to etager høj, består af 40 fag bindingsværk i fod med murede vægge til gaden, teglhængt, og klinede vægge til gården, indrettet til stuer og kamre, indgang og port samt sale og kamre over det hele hus. Taxeret a fag for 23 Rdl	920
2) Den vestre længe består af 27 fag, 2 etager bindingsværk i fod, teglhængt, og klinede vægge til gården, indrettet til køkken, spisekammer, stue, karlekammer, bryggers og kjølle samt en port og sale. Taxeret a faget 28 Rdl	756
3) Den østre længe består af 20 fag bindingsværk i fod med klinede vægge, indrettet til lo, lade og stalde. Taxeret a faget 16 Rdl	320
4) Den fjerde er den nordre længe, består i 23 fag nyt bindingsværk i fod med klinede vægge og teglhængt, indrettet til lo'er og ladehus. Taxeret a fag 20 Rdl ...	460

Denne taxation afslører en standsmæssig bolig af store dimensioner. Alene det at den er 2-etages, har murede tavl og stentag er tegn på, at ejeren tilhører det højere sociale lag, idet den overvejende del af provinsbyernes boligmasse (i hvert tilfælde de, der er beskrevet i 1736 taxationen) på den tid var 1-etages bygninger med lerklinede tavl og stråtage. Karakteristisk nok er det da også kun facaden, der har udmurede tavl – gårdsiden er lerklinet ligesom de tre udlængere. Også indretningen er tids- og miljøtypisk: forhuset er et rent beboelseshus med sale på øverste etage, og køkkenregionen m. v. er placeret i en sidelænge. Denne planløsning var ret udbredt i større boliger. At rådmandens totale virksomhed også har omfattet et anseeligt avlsbrug, tyder de i alt 43 fag indrettet til landbrugsdrift på. Det var på den tid en af byens fornemste ejendomme, kun borgmesterens gård er vurderet højere.

Eksempel II. Slangerup 1736. Nr. 8²

Ole Olsen bødker, 16 fag i vester til torvet, indrettet til stue, kammer, køkken, ladehus og fæhus. I nord 4 fag med portrum og fæhus, i øster til Kongens Gade 9 fag til lo og lade alt med stråtag og lervægge for	100 Rdl
--	---------

Ikke sjældent ser man i de ældre taxationer, at en del af forhuset har udlængefunktioner. Især i de små købstæder findes hyppigt eksempler på relativt lange forhuse med tilsvarende lidt bebyggelse bagved, og denne planløsning vidner om pladsrigelighed. Men som byerne og dermed bebyggelsen voksede, kunne man ikke ødsle sådan med den knappe gadestrækning, og lo, lade, stalde og pakhuse fortrænges efterhånden til side- og baghuse. Dette eksempel på en håndværker gård fra en lille købstad repræsenterer netop denne sammenblanding af beboelse og produktionsfunktioner i forhuset. Hverken hvad byggematerialer eller brug angår svarer denne håndværker gård til den gængse opfattelse af en købstadsejendom, men den er ikke desto mindre typisk for flere af småkøbstæderne.

Eksempel III. Rønne 1736.²

Nørre kvarter. Chr. Mørkes enke.

Et hus i øster og vester 1 fag 1 Sletdaler

Til trods for den meget kortfattede taxation får man et klart indtryk af enkens bolig. Såvel størrelsen som vurderingen taler for sig selv, al anden beskrivelse er overflødig.

Eksempel IV. Præstø 1761. Adelgade 29³

Ejer: Madame Gedske Fogh (sal. tolder Engelbrecht Hansens).

Beboer: do.

Forhus: 11 fag, portrum iberegnet. 12½ Al dybt. Egebindingsværk forneden, fyrtømmer foroven, murtavleværk og stentag med deri indrettet smukke værelser overalt, hollandske døre med hollandske låse, dør-gerichter og brædegulve, som alt er i dygtig bygningsstand 600 Rdl

Sidehus: 13 fag, 8½ Al dybt til køkken, bryggers, spisekammer og andet mere brug. Er og bindingsværk forneden, fyrtømmer foroven, murtavleværk og stentag. Er og i dygtig bygningsstand 300 Rdl

Tværhus: 2 fag til afrit og svineegel (svinehus) af samme bygningsbeskaffenhed og i samme stand 20 Rdl

I alt 920 Rdl

Tolderenken har unægtelig haft en anden boligstandard end enken i forrige eksempel. Taxationen beskriver en embedsmandsejendom, alene indrettet til beboelse. At byggematerialerne er mursten og tegl kan i dette tilfælde ikke henføre ejendommen til en særlig gruppe med høj boligstandard, for hele Præstø (på enkelte huse nær) var få år forinden nedbrændt, og efter lovpåbud blev samtlige huse genopbygget med udmurede tavl og stentag. Før branden var bebyggelsen domineret af lervægge og stråtage. Den høje indre boligstandard, som taxationen beskriver, er derimod et træk, som i Præstø kun genfindes hos højere embedsmænd, købmænd og 3 velstående håndværkere – og derfor velegnet til at placere tolderenken socialt og kulturelt.

Eksempel V. Store Heddinge 1761. Nr. 19³

Et hus tilhørende og beboes af Niels Rasmussen bestående af 8 fag stuehus med loft, vinduer og døre 20 Rdl

Denne taxation har meget begrænset kildeværdi. Hverken beliggenhed, ejerens erhverv, byggematerialer eller indretning er omtalt. Til gengæld nævnes, at huset er forsynet med loft, vinduer og døre, hvilket må siges at være en ret intetsigende oplysning.

Eksempel VI. København 1834. Strandgade matr. nr. 27–29⁴

Grundet taxationens enorme omfang er her kun uddraget en lille del.

... Dernæst mod gaden en til alle sider grundmuret bygning, 40 Al lang inddelt i 9 fag, 19¹/₂ Al dyb, 3 etager høj, gebrokket heltag med valmer til begge sider og behængt med sorte glaserede sten – deri 6 tagvinduer. Under bygningen til alle sider sokler af hugne kampesten, derpå en liste af gullandske sten. I forsiden er de tre midterste fag i et forlæg, derover en rund fronton, dækket med bly, ellers i frontonen anbragt sindbilleder af stukaturarbejde. Over de midterste fag i 1. etagen er gevændere og sålbænke af gullandske sten. Over 1. etagen gardongesims af sten. I 2. etagen er forsiden ziret med 4 murede lisener, derover kapitæler, friser og hovedgesims, alt af gullandske sten ...

Denne beskrivelse af et ældre hus med udpræget stilistisk facadeudsmykning er eksempel på, hvor overmåde detaljeret de københavnske brandtaxationer er i beskrivelsen. Bygningens indre gennemgås lige så minutiøst, f. eks. angives, hvor mange trin en trappe består af. Den store bygningshistoriske kildeværdi er indlysende.

Eksempel VII. Åkirkeby 1847. Første kvarter. Storegadens nordre side. Artillerikaptajn Marcus Dams gård, matr. nr. 10⁵

a) En stuelænge, 23 fag opført af mursten, egebindingsværk, tegtag, indrettet til stue, kamre, køkken, brænderi og bryggershus	1600 Rdl
b) En vestre længe, 15 fag egebindingsværk, klinede vægge, tegtag på 3 fag, stråtag på 12, brædegavle og skrågavl, indrettet til ladehus, karlekammer og port	450 Rdl
c) Østre længe 13 fag dito bygning med stråtag, indrettet til ladehus	390 Rdl
d) En nordre længe 16 fag dito bygning med stråtag, indrettet til ladehus	480 Rdl
e) En længe midt på gårdspladsen 5 fag dito bygning indrettet til materialhus	150 Rdl
I alt	3070 Rdl

Dette eksempel er fremdraget for at vise, hvor vigtigt det er at bedømme en brandtaxation på lokal baggrund. Selv om kaptajngården er stor, vil mange nok umiddelbart bedømme de lerklinede og stråtede udlænger som lidt utidssvarende for en stor købstadsejendom omkring midten af forrige århundrede – men det har ifølge brandtaxationen for Åkirkeby været så godt som enerådende, og artillerikaptajnens forhus er eneste privatejede bygning i byen med udmurede tavl og tegtag. På baggrund af byens øvrige ejendomme træder Marcus Dam's gård således frem som noget enestående, og det bekræftes også af det faktum, at byens næsthøjst vurderede ejendom: en købmandsgård, kun er taxeret til ca. halvdelen. En så markant distance til sine medborgere rent boligkulturelt modsvares sandsynligvis af en tilsvarende særposition i det lille bysamfund.

De store produktionsbygninger har deres forklaring: i folketællingen 1845 er Marcus Dam angivet som artillerikaptajn og avlsbruger. Dette

sidste var i Åkirkeby et meget udbredt »bierhverv« – ja, mange borgere har avlsbrug som hovederhverv, og dette forklarer måske det meget agrare bebyggelsespræg.

Eksempel VIII. Præstø 1867. Adelgade matr. nr. 25a^o

Ejer: Bødkermester Johan Thygesen.

a) Forhus 4 ¹ / ₂ fag, 11 Al langt, 9 ¹ / ₂ Al dybt, opført af grundmur til gaden og bindingsværk til gården, fyr overtømmer og tegtag, indrettet til 3 værelser, køkken med skorsten, fælles indgang med naboen til gården. Bræddeloft og bræddegulv overalt a fag 130 Rdl	590 Rdl
b) I denne bygning en kakkelovn	10 Rdl
c) En sidebygning 5 fag, 14 ¹ / ₂ Al lang, 5 ¹ / ₂ Al dyb, opført af grundmur til gaden og bindingsværk til gården, fyr overtømmer og tegtag indrettet til 2 værelser, forstue og køkken med skorsten samt indgang fra gaden og en do. fra gården. Bræddeloft overalt og bræddegulv med undtagelse af køkkenet. A fag 60 Rdl	300 Rdl
d) I denne bygning er 2 kakkelovne	30 Rdl
e) Halvdelen af en stensat brønd med pumpeværk	10 Rdl
f) 4 fag plankeværk og 25 fag stakit	30 Rdl
I alt	970 Rdl

Ligesom i eksempel I ses, hvorledes nye byggemetoder først vinder indpas på den del af ejendommen, der vender ud til gaden. Her er facaden grundmuret, mens gårdssiden endnu står i bindingsværk. Endvidere er ejendommen et godt eksempel på den stedse stigende udnyttelsesgrad af grunde og bygninger som følge af byernes store vækst i 1800-tallet. Ejendommen – der i øvrigt i 1823 blev udskilt ved deling af en ejendom mellem to brødre – består af to beboelseslejligheder, idet sidehuset er indrettet til en selvstændig lejlighed, der i 1870 folketællingen beboes af en garverfamilie.

En brandtaxation giver også indirekte oplysninger gennem det, der ikke nævnes. Denne viser således, at bødkermesteren ingen avlsdrift har haft. Også det faktum, at taxationen ikke angiver komfur (som i øvrigt var ret udbredt i Præstø på den tid) vidner om, at huset har været indrettet med åbent ildsted.

Brandtaxationernes kildeværdi

Brandtaxationernes værdi for genealogen ligger først og fremmest i, at de giver detaljerede oplysninger om en given persons bolig. Denne dokumentation er et mål i sig selv, men har værdi herudover, idet netop boligmiljøet er velegnet til at karakterisere en person. Boligen er en af de materielle ytringer, der klarest afspejler en persons økonomiske, sociale og kulturelle tilhørsforhold.

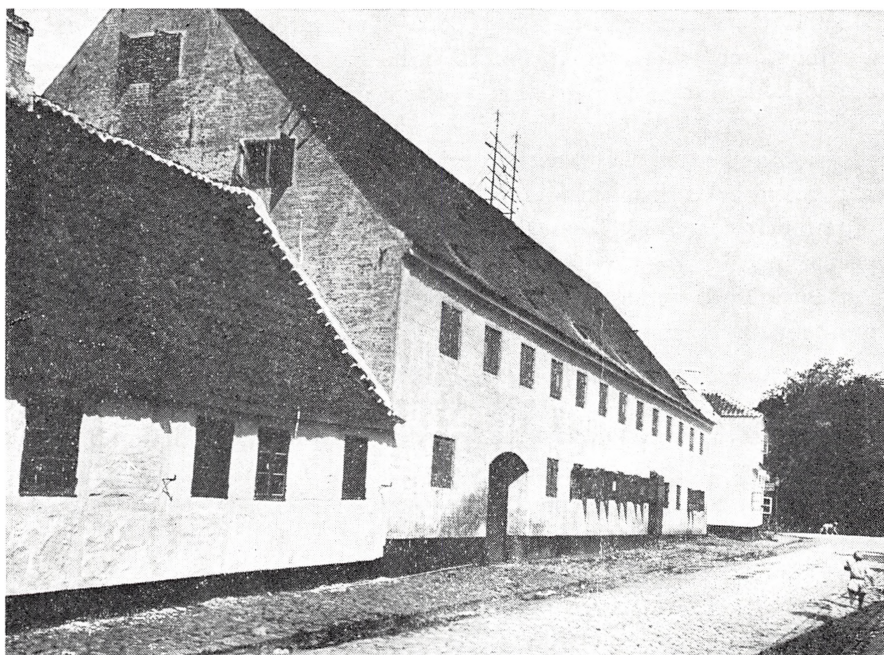
Brandtaxationer har imidlertid ikke monopol som kilde til belysning af boligen – også skifter og skøde- og panteprotokoller beskriver ejendomme. Brandtaxationens fordel fremfor disse er dels, at den som oftest (især i 1800-tallet) er mere detaljeret, dels at den også kan belyse lejerens bolig-miljø. Skifter og skøde- og panteprotokoller beskriver kun ejer-boliger og det kun ved specielle hændelser som dødsfald/fallitter/salg/penge-lån, der tilmed kan tænkes at være atypiske situationer.

Endelig er brandtaxationer en total kilde, hvilket skaber et sammenligningsgrundlag (gælder kun købstæderne). I og med at købstædernes brandtaxationer omfatter alle byens ejendomme på samme tid og er ført i samme protokol, har man en enestående chance for at undersøge flere forhold. Hvilket præg har det kvarter, hvori personen bor? Er det gennemgående høje vurderinger, eller er det småhuse? Hvorledes er personens boligstandard i forhold til sin egen og andre erhvervsgrupper? Skiller han/hun sig ud på nogen måde, er der træk, der peger hen mod et specielt socialt, økonomisk eller kulturelt tilhørsforhold? Taxationen i sig selv giver en masse data, men beskrivelserne af medborgernes ejendomme gør det muligt at vurdere disse data, at sætte dem i relation til omgivelserne.

Brandtaxationsprotokollen oplyser også om en persons ejendomsbesiddelser, og de let overskuelige taxationer kan supplere skøde- og panteprotokollerne, hvor disse mangler navneregister. Taxationsprotokollerne kan derved tjene til belysning af en persons økonomiske forhold og livsforløb.

Som eksempel på, hvor klart en række brandtaxationer⁷ kan afspejle en livskarriere, har jeg valgt en købmand fra Præstø: *Christian Worm*, født 1766 i Beldringe sogn som søn af skoleholderen i Dyrlev. I brandtaxationen 1801 er han anført som ejer af byens højst vurderede købmandsgård på 57 gadefag foruden to usle lejevåninger. Folketællingen 1801 afslører da også den Worm'ske husholdning som byens største med i alt 17 personer, hvoraf 1 husholderske, 3 krambods drenge, 5 gårdskarle, 2 tjenestepiger og 1 dreng. Købmand Worm tegner sig således allerede i 1801 som en af byens betydelige mænd – omend andre købmænd har flere ejendomsbesiddelser, ligesom den Worm'ske arbejdsstyrke, der hverken tæller svend eller bogholder, lader ane, at han næppe kan betegnes som storkøbmand. – Meget tyder imidlertid på, at Worm i 1811 med rette kan påhæftes denne betegnelse. Foruden de besiddelser, Worm havde i 1801, står han i 1811-taxationen som ejer af endnu to købmandsgårde, endvidere byens største pakhuis (der som eneste bygning i Præstø på den tid var to etager høj og opført i grundmur) samt en stor ladebygning.

Worm er nu klart byens største ejendomsbesidder. Han ejer de 3 af byens 4 højest vurderede købmandsgårde foruden byens største pakhuis og ladebygning. Alle tre købmandsgårde ligger i hovedgadens vestlige ende,

Købmand Worms pakhus er opført mellem 1801 og 1811. Hvor markant det har distanceret sig fra den øvrige bebyggelse, giver fotografiet et godt indtryk af. Den lave bindingsværkslænge i forgrunden er en typisk repræsentant for byggemåden i Præstø på det tidspunkt, Worm lod sit pakhus opføre. Det har tronet majestætisk – kun pakhuset og kirken ragede op over den øvrige bebyggelse.

Udateret fotografi fra Præstø Lokalhistoriske Arkiv.

der er den naturlige »indgang« til byen og samtidigt byens standskvarter, hvor kun købmænd, højere embedsmænd og enkelte storhåndværkere residerede. Dette kvarterspræg fremgår tydeligt af taxationen, og det at eje tre gårde i dette smørhul er i sig selv et klart vidnesbyrd om købmand Worms position. Også det store pakhus og ladebygningen, der begge ligger på selvstændige matrikler, vidner om en blomstrende handelsvirksomhed, der ikke længere har kunnet udfolde sig inden for de tre købmandsgårdes faste anlæg, men krævet udvidelser i form af store produktionsbygninger. Den Worm'ske købmandsvirksomhed var på daværende tidspunkt så ubestridt byens førende, kun én enkelt købmand kan muligvis have tilføjet ham en smule konkurrence.

I 1818 har Worm yderligere konsolideret sig ved at have forøget sin ejendomsbestand med en af byens højst vurderede embedsmandsboliger: et 30 fag stort hus beliggende op til kirken. Ifølge denne taxation ejede Worm i alt 8 ejendomme i byen til en samlet sum af 42.470 Rdl. Nu siger dette tal i sig selv ikke så meget, men til sammenligning skal nævnes, at der i

1818 fandtes 6 købmænd i Præstø, der tilsammen ejede 17 ejendomme til en samlet vurderingssum af 68.780 Rdl. Købmand Worm indtager en markant særstilling ved personligt at tegne sig for 2/3 af denne sum. Han har været den lokale storkøbmand, og ejendomsbestanden lader formode, at husholdningen må være stærkt udvidet i forhold til 1801 folketællingen. (Der er som bekendt ingen folketælling mellem 1801 og 1834).

Brandtaxationen 1827 viser imidlertid tydeligt, at det i den mellem-liggende periode må være gået tilbage for den før så driftige købmand. Hans ejendomsbesiddelser er stærkt indskrænkede – han ejer nu »kun« sin oprindelige købmandsgård, det store pakhuis og de to lavtvurderede lejevåninger. Men taxationen beretter mere end dette. Købmandsgården, der såvel i 1801, 1811 og 1818 var byens højst vurderede, må i 1827 nøjes med en fjerdeplads. At købmandsvirksomheden må være radikalt indskrænket fremgår klart af 1834 folketællingen, hvor husholdningen kun tæller købmand Worm (enkemand), hans ugifte næstsøskende-barn der er fattiglem og en tjenestepige.

Grundet en lakune i brandtaxationer for Præstø fra 1827–1867 kan købmand Worms fortsatte økonomiske tilbagegang ikke følges gennem denne kilde, men få år efter må han afhænde det pakhuis, der mere end nogen anden bygning var en stolt manifestation af hans tidligere så blomstrende handelsvirksomhed – og i 1838 sælger han sine to lejevåninger. I 1845 folketællingen betegnes han som falleret købmand, der lever af sine midler, og ved hans død to år senere ejer han alene den købmandsgård, han som nyetableret købte i 1794, og som således skulle blive både starten og afslutningen på købmand Worms karriere.

Ved at inddrage en kilde som brandtaxationer kan man dokumentere situationen ved forskellige tidssnit, der tilsammen afspejler en persons livsforløb. Ofte får tidspunktet ved afslutningen lov at spille hovedrollen, hvilket er forståeligt, når man betænker, hvilken righoldig og spændende kilde, et skifte er, men en persons liv tegnes jo af forskellige stadier. Det er et udviklingsforløb, hvor det ikke rækker tilstrækkeligt at kende situationen ved start og afslutning.

Netop i en periode som den Worm'ske storhedstid, hvor der ikke er afholdt folketællinger til vidnesbyrd om den økonomiske og sociale position, er rækken af brandtaxationer en glimrende kilde, der tegner et levende billede af handelshusets opblomstring og fald. Også skattelister ville af-dække det økonomiske udviklingsforløb – men næppe meget mere. Taxationernes fortrin er, at oplysninger om bygningernes beskaffenhed, brug, indretning, beliggenhed og vurdering afspejler en persons livsvilkår og boligmiljø. Nu kunne man ved systematisk at følge skøde- og panteprotokollen uddrage samme art af oplysninger, men dels er det meget tidskrævende – med mindre der findes register – dels er det ofte meget vanskeligt

at tolke disse enkeltoplysninger, fordi de først får rigtig mening set i en større sammenhæng. Selv om man ud fra skøde- og panteprotokollen kan dokumentere, at købmand Worm i 1818 ejede tre købmandsgårde vurderet til henholdsvis 4.920, 7.860 og 13.760 Rdl – ja, hvor meget siger disse konkrete data så om købmand Worm? I en større købstad (for slet ikke at tale om København) har disse tal næppe kunnet påberåbe sig megen opmærksomhed, men aflæses Worms besiddelser på baggrund af byens øvrige ejendomme, træder han tydeligt frem som byens matador. Lokalt set har han været en endog meget stor og betydningsfuld mand, og selv om det to etager høje, 26 fag lange pakhus opført i grundmur med gebrokket tag ingenlunde ville tiltrække sig opmærksomhed uden for småkøbstædernes rækker, så var det dog det lokale »himmelbjerg«, det fuldendte symbol på købmand Worms ubestridte førerstilling.

En by kan opfattes som en struktur, et netværk af relationer mellem borgerne. Vil man karakterisere en person, må man kende hans plads i dette mønster, han må vurderes på lokal baggrund. Dette muliggør købstædernes brandtaxationer.

Taxationerne kan naturligvis glimrende benyttes alene, men kombinerer man dem med andre samtidige kilder, kan man på det nærmeste rekonstruere en persons boligmiljø.

Til illustration heraf har jeg valgt et andet eksempel fra Præstø. Udgangspunktet er en af føromtalt købmand Worms lejevåninger. I brandtaxationen 1801 beskrives den:

Østerbrostrædes østre side. Matrikelnr. 64^b

Forhus 10 fag egebindingsværk, murtavl og stråtag med loft overalt, derved en lude (skur, der er bygget op mod huslængens mur) i samme længde ved østre side, samme bygningsmåde med to indgange fra gaden og to fra gården. Indrettet til 4 stuer, 4 spisekamre, 4 køkkener, 2 skorstene og 4 kakkelovne a fag 30 Rdl 300 Rdl

Huset består således af 4 et-værelses lejligheder, hver indeholdende stue med kakkelovn, køkken og spisekammer. Ejendommen, der tydeligvis er tiltænkt for de lavere sociale lag, ligger karakteristisk nok lidt isoleret fra den øvrige bebyggelse, idet huset sammen med Worms anden lejevåning udgør byens østligste bebyggelse.

Folketællingen 1801 bekræfter, at Worms lejere tilhører byens økonomiske underklasse. De 4 husstandsoverhoveder er henholdsvis almisseydende, vægter og daglejer, konsumptionsbetjent samt en, der ernærer sig ved at fæрге folk over åen. I alt bor der 18 mennesker i huset. – Af de 4 familier har jeg valgt at belyse den første. Dens husstandssammensætning ser ifølge folketællingen 1801 sådan ud:

Niels Jacobsen	44 år	gift	husbond, ligger til sengs af apoplexi, nyder almisse
Bodil Gandrup	44 år	gift, 2. ægteskab	kone
Birgitte	6 år		deres datter
Daniel	3 år		deres søn
Inger Marie	18 år	ugift	hendes datter
Poul Gandrup	41 år	enkemand	logerende skomager
Jens Gandrup	7 år		hans søn

Men boligen kan belyses nærmere. Den ildstedsskat, der blev udskrevet i 1812, var en skat af husrum med ildsted efter rummets kubikindhold⁹. I denne kilde anføres den lejlighed, som Niels Jacobsen beboer i Worms hus Østerbrostræde 64: stue 3 Al høj, største længde 5 Al, største bredde 7 Al. Køkkenet 3 Al høj, 3 Al langt og 6 Al bredt.

Lejligheden har således været ganske lille: en stue på 13¹/₂ m² og et køkken på 7 m². Dette har været rammen om 7 menneskers dagligliv, hvoraf tilmed 2 ikke tilhører kernefamilien. Kort efter dør Niels Jacobsen, og skiftet efter ham røber – som man kunne forvente – stor fattigdom. Mange af ejendelene er beskrevet ved adjektiver som gammel, beskadiget o. l. Alle indbogenstandene er lavt vurderet, hjemmets kostbareste genstand er en seng med gammelt omhæng anslået til 4 Rdl¹⁰.

Når man sammenkæder kilder som i ovennævnte eksempel, kan man rekonstruere en persons boligmiljø og derved få bedre klarhed over de livsvilkår han/hun har levet under. Skiftet efter Niels Jacobsen røber tydeligt en lav boligstandard, men kun ved at inddrage de andre kilder afsløres den reelle sammenstuvning af mennesker og de faktiske boligforhold, familien har levet under. Også lejevåningens beliggenhed på en marginal parcel, udskudt fra byen – som bolig for byens udskud – er et vigtigt træk ved boligmiljøet, som kun afdækkes gennem disse kilder.

For genealogen er brandtaxationer en god kilde, der både direkte og indirekte kan belyse en række spørgsmål vedrørende en person, men de indtager ikke den nøglestilling blandt arkivalier, som de gør for *lokalhistorikerne*. For denne er brandtaxationer et overordentlig centralt materiale, der kan belyse mange forskellige problemstillinger. Ofte er lokalhistorikeren interesseret i at følge en enkelt ejendoms bygge- og ejerforhold, og her er rækken af brandtaxationer en uvurderlig kilde. Det gælder ikke mindst for de købstæder, hvor skøde- og panteprotokollens realregister er sent indført, og man således ikke umiddelbart kan følge en ejendom ad den vej. Taxationerne alene er gode kilder, og de relativt korte tidsintervaller mellem taxeringerne gør det muligt at følge ændringer og tidsfæste disse ret præcist. Man kan i den forbindelse nævne, at brandtaxationer er en hovedkilde for de mange bevaringsplaner for byer, der i de senere år er udkommet dels fra Nationalmuseet, dels fra Det særlige Bygningssyn. Øn-

sker man at gå grundigere til værks, kan man endvidere ud fra taxationernes ejernavne og via navneregistret til skøde- og panteprotokollen henvises til dennes dokumenter vedrørende ejendommen og således supplere brandtaxationerne. Det kan være værdifuldt, også fordi de tidlige skøde- og panteprotokoller ofte indeholder meget detaljerede ejendomsbeskrivelser.

At følge en ejendoms byggehistorie gennem brandtaxationer er især bekvemt for Københavns vedkommende, dels fordi alle taxationer vedrørende en ejendom ligger samlet, dels fordi det københavnske brandarkiv er meget velbevaret. For købstædernes vedkommende skal ejendommen identificeres i hver enkelt brandtaxationsprotokol, og lakuner i kildematerialet kan også skabe problemer. For lokalhistorikeren har protokollerne dog en meget stor fordel, fordi de omfatter hele byen på et givet tidspunkt som en slags »situationsberetning«.

I kraft heraf er de velegnede til mange formål. Man kan dokumentere hele boligmassen på forskellige tidspunkter: byggematerialer, størrelse, planløsninger, indretning og brug m. v. Med forskellige tidssnit kan man følge udviklingen inden for disse spørgsmål. Hvordan og hvornår sker skiftet klinede tavl/murede tavl, bindingsværk/grundmur, stråtag/stentag? Man kan undersøge, hvilken udvikling der sker inden for de enkelte ejendomskomplekser, f. eks. hvornår forhuset bliver et rent beboelseshus, og hvad der sker med den bagvedliggende bebyggelse. Også ejendomsstrukturen kan dokumenteres ud fra brandtaxationer, og man kan undersøge ændringer over tid. Således viser brandtaxationen 1801 fra Middelfart¹¹, at Kammerherre Adeler fra godset Hindsgavl var langt den største ejendomsbesidder med i alt 8 ejendomme i byen, heraf bl. a. en klæde-fabrik vurderet til næsten 9.000 Rdl. Godset har således strakt sine lange arme ind i byen, og man må formode, at den på flere områder kan være påvirket deraf.

Byens udstrækning kan også følges gennem brandtaxationer. Oplagte problemstillinger er at undersøge væksten i bebyggelsen, hvilken karakter den har, hvem der er foregangsmænd i udviklingen m. m.

Dette tangerer kvartersudviklingen, som taxationerne også er velegnede til at belyse. Regionsforskelle fremgår tydeligt – både hvad angår ejendomsstypen f. eks. købmandsgård/embedsmandsgård/håndværkergård/småfolkshuse/lejevåninger, og hvad angår vurderingerne. Man kan kortlægge bebyggelse af forskellig økonomisk værdi, og sammenholder man forskellige tidssnit, vil forskydninger i kvarterspræget fremgå. – Dette har Johan Jørgensen gjort for Køges vedkommende i en artikel i »Arkiv«: Køge i det 18. århundrede. En studie i taxationer.

For lokalhistorikeren er det også naturligt at sammenkæde brandtaxationer med andre arkivalier, f. eks. folketællinger, skifteprotokoller, skøde- og

panteprotokoller, grundtakstkort og -bøger m. v. Ved at samarbejde brandtaxationer og folketællinger kan man rubricere borgerne i deres respektive boliger og således undersøge forskelle vedrørende boligen mellem forskellige erhvervs- og socialgrupper. Variationer inden for boligstandard og -kultur kan også sammenholdes med en økonomisk gruppering (f. eks. efter skattelister).

At disse ovennævnte problemstillinger er basale for en lokalhistoriker fremgår klart af købstadsmonografierne. Næsten enhver traditionel byhistorie har et afsnit, der omhandler bebyggelse og huse, men emnet er dog ofte meget stedmoderligt behandlet. Det står isoleret uden forsøg på at se det i samspil med – eller som resultat af – samfundsmæssige og historiske faktorer. Nogle bymonografier indeholder således en grundig gennemgang af hver ejendoms historie, men undlader helt at strukturere og analysere stoffet. Et klart vidnesbyrd om at det er lettere at indsamle materiale end at bearbejde det! Der er dog heldigvis også eksempler på mere dybtgående behandlinger af emnet, og især i de seneste år spores tendens til at se bebyggelsen i større perspektiv.

Brandtaxationer er også et godt hjælpemiddel til at rekonstruere tidligere bebyggelse. Med udgangspunkt i de matrikelkort, der blev udarbejdet for alle købstæder i 1860'erne, kan man – med en nogenlunde ubrudt række af brandtaxationer – rekonstruere bebyggelsen på forskellige tidspunkter ved at følge de enkelte ejendommers udvikling. Disse »bykort« har naturligvis egenverdi, men har også stor nytte på anden måde. Man kan indplotte signaturer for forhold af forskellig art som ejendomsvurdering, ejerforhold, erhvervsfordeling, befolkningstæthed, skatteoplysninger, byggematerialer osv. På denne måde fremgår strukturen på et givet tidspunkt meget klart, og udarbejdes sådanne kort for forskellige tidspunkter, »afslører« udviklingen næsten sig selv.

Brandtaxationer er også velegnede til at følge den økonomiske og erhvervmæssige udvikling. Landbrugets betydning fremgår af bygningernes indretning, og den sammensatte husholdningsøkonomis overgang til en mere specialiseret afspejles gennem beskrivelserne. Nogle erhverv belyses endvidere ved beskrivelse og vurdering af det nagelfaste inventar, det gælder f. eks. møllere, farvere, bryggere, brændevinsbrændere, købmænd m. fl. Omtalen af barkekar og -hus hos en skomagere langt op i 1800-tallet vidner f. eks. om en lidet fremskreden specialisering, idet det almindeligvis antages, at skomagere var ophørt med selv at barke på dette tidspunkt. Men måske har virkeligheden været anderledes, især i provinsens småkøbstæder.

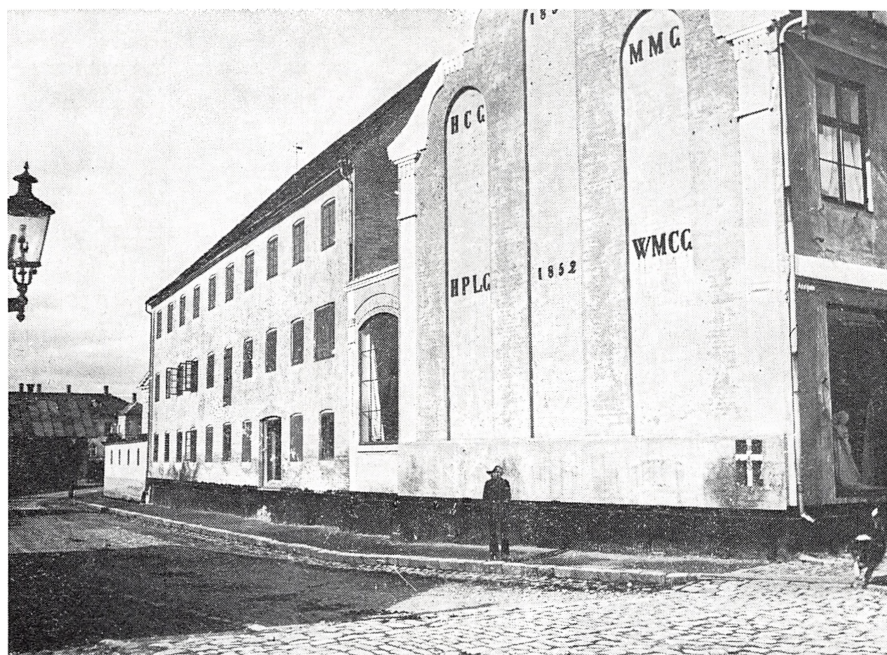
Ved hjælp af brandtaxationer kan man også følge industrialiseringens vækst gennem beskrivelsen af fast installeret maskineri. Dette er væsentligt, fordi det kan være problematisk at belyse den tidlige industri. Industrietællingerne omfatter kun de virksomheder, der opfylder den statistiske

norm for industri, og i øvrigt kan man ikke lokalisere virksomhederne ud fra statistikken, idet den ikke anfører adresse. Det nytter heller ikke at gå til vejvisere, idet disse først bliver almindelige omkring århundredskiftet. – Man kan da gå en indirekte vej, forudsat at man kender navnene på de virksomhedsdrivende (fra industritælling, folketælling, annoncer): I ligningsprotokollerne findes fortegnelse over, hvilke ejendomme de enkelte skatteydere ejede, og man kan da ud fra brandtaxationer sandsynliggøre, om virksomheden faktisk også har haft til huse der. De industridrivende, der ikke er ejendomsbesiddere, må søges gennem en folketælling, hvorefter man må kontrollere i brandtaxationen for ejendommen, om der har været indrettet en virksomhed på pågældende lokalitet. Brandtaxationens beskrivelse gør det muligt at angive helt præcist, hvor i ejendommen virksomheden var indrettet (hvilken bygning, etage, lokaler), og man kan derved følge, når virksomheden »sprænger rammerne« og udvider eller flytter. Den her skitserede metode til lokalisering af industrien er benyttet af Kenno Pedersen i et speciale om Helsingørs industrialisering (se litteraturlisten).

Endelig er brandtaxationsprotokoller – idet de omfatter hele byen – velegnede til belysning af innovations- og diffusionsprocesser (hvorledes nyheder vinder indpas og spredes) f. eks. med hensyn til byggemateriale, indre standard, kakkellovne, komfurer m. m.

Et eksempel på brug af brandtaxationer som kilde til sådanne studier findes i »Bygd och yttervärld«, hvor Sigfrid Svensson i en artikel »Byggnadsnyheter i en hälsingesocken på 1850-talet« belyser et spredningsforløb bl. a. ud fra brandforsikringsmateriale. Det skal tilføjes, at taxationernes egnethed hertil er mindre relevant for lokalhistorikeren, for almindeligvis henregnes studiet af sådanne kulturelle processer ikke under hans arbejdsområde.

Brandtaxationer har flere indgange, de kan belyse mange problemstillinger og supplere andre kildegrupper, men der er naturligvis også ulemper ved dem. Først og fremmest at der er lakuner i rækkerne, dernæst problemet med at identificere en købstadsejendom. Men dette er konkrete og rent praktiske problemer. – Man kunne imidlertid godt ønske sig, at købstædernes taxationer var ligeså fyldige i beskrivelsen som de københavnske. Hverken genealogen eller lokalhistorikeren skal naturligvis forske arkitekturhistorie eller stilhistorie, men boligens udseende: stiltræk, arkitektoniske detaljer o. l. kan bruges som kilde ud fra symbolværdien. De vidner om den vægt, en person har lagt på, at boligen skulle tage sig pompøs eller tidssvarende ud, om honette ambitioner, modebevidsthed. Ikke alle har haft samme behov for at markere sig ved stiltræk, så de er med til at placere en person kulturelt, til at indkredse hans referencegruppe og det sæt

Grønvolds gavl gør et storladent indtryk, og det har givetvis også været hensigten. Den har ikke så lidt karakter af et monument og signalerer ved sin pompøse udformning, at det Grønvoldske handelshus var af usædvanlig format. Man er ikke i tvivl om, at den virksomhed, der befinder sig bag gavlen, har magt over tingene, og det indtryk bekræftes ydermere af den store pakhusbygning – blot et af købmandsgårdens mange pakhuse. Til højre i billedet ses et fag af den enkle facade med tandsnit-gesims og murbånd.

Udateret fotografi fra Præstø Lokalhistoriske Arkiv.

af normer og vurderinger, han har haft. De materielle ting, man omgiver sig med, kan indirekte sige meget om en person.

Til illustration af hvad brandtaxationer *ikke* oplyser, vil jeg fremtrække endnu et eksempel fra Præstø¹². Her drev en købmand: *Hans Christian Grønvold* i første halvdel af 1800-tallet handelsvirksomhed. Han arbejdede sig op til at blive den mægtigste købmand i Præstø's historie, og hans bestand af pakhuse og andre produktionsbygninger antog et – set med lokale øjne – gigantisk omfang. Nu kunne man forvente, at hans bolig havde ydre træk, der signalerede, at her boede byens matador, men rent stilistisk er den undseelig: en glatpudset facade, hvor det gennemgående murbånd over stueetagen og tandsnit-gesimsen er eneste stiltræk (empire). En stiltfærdig facade, når man betænker, hvor netop empirestilen giver mulighed for at boltre sig i kvadrefugning, søjler, pilastre, stukkerede friser og trekantsgavle. Men et storslået formsprog har aldrig kendetegnet bygningerne i Præstø, og Grønvold brød ej heller denne lokale tradition – skønt

hans økonomiske og sociale position kunne berettige ham til en mere pompøs bolig. Dette kan muligvis forklares ud fra hans miljømæssige baggrund. Grønvold var ikke født ind i købmandsmiljøet, men landmålersøn fra Allerslev sogn, og han giftede sig med en gårdmandsdatter fra Jungshoved sogn. Hans vandring op ad den sociale rangstige må tilskrives en kombination af personlige egenskaber og gunstige konjunkturer (kornsalgssperioden). Men Grønvold interesserede sig øjensynligt mere for handelsvirksomhedens rentabilitet end for at manifestere denne gennem prestigebyggeri, og det har formodentligt ligget ham fjernt at markere sig ved prangende udsmykning. Det synes snarere som om, de store produktionsbygninger har været hans stolthed, det merkantile statussymbol der mere end noget andet vidnede om købmandsvirksomhedens størrelse. Således har han »sigeret« det store pakhuis, han opførte ved havnen: HCG 1842, hvilket må tolkes som udtryk for glæde og stolthed over denne bygning.

Grønvold døde i begyndelsen af 1850'erne, og forretningen videreførtes af hans sønner. Den søn, der overtog selve købmansgården *Hans Peter Levin Grønvold*, har øjensynligt følt større behov for at markere sig end faderen, thi han ommurede gavlen med høje rundbuede blændinger, og i disse satte han begge sine forældres navneinitialer og årstallet for erhvervelsen af ejendommen og under dette sine egne og hustruens navneinitialer samt årstallet for overtagelse af ejendommen. Gavlen gør et meget imponerende indtryk, og den er eneste af sin art i Præstø. At ombygge gavlen i historicismens formsprog er i sig selv bemærkelsesværdigt, men at fylde den ud med egne, hustrus og forældres initialer foruden årstal er et markant udtryk for selvbevidsthed og afslører ikke så lidt om personen Grønvold junior. Faderens beskedne initialer på havnepakhuset synes næsten ydmyge i sammenligning med sønnens »familie-gavl« og udtrykker en klar holdningsforskel mellem de to.

Men købstædernes brandtaxationer omfatter ikke selve udformningen, og de mange spændende detaljer skal man ikke forvente at finde beskrevet i denne kildegruppe. Ja, man kan endog beskrive et af provinsens kendteste rokokohuse: apoteket i Kalundborg så summarisk som følgende fra 1771:

Lidegadens nordre side nr. 61. Hr. apoteker Becks anden gård¹³.

12 fag af tavlværk til grundmur med gebrokket tag og dobbelt kvist i alt 12 fag med kælder under. A faget 150 Rdl 1800 Rdl

Selv om denne taxation er kortfattet, vidner både grundmuren, mansardtaget og den høje vurdering om en standsmæssig bolig, men at den har været et absolut særsyn med en overmåde festlig og pyntelig rokokofacade og et delikat interiør – ja, det røber brandtaxationen ikke, og det er dog

Apotekerboligen i Kalundborg. Bygningen er opført o. 1765 af apoteker Beck, bygmesteren er ukendt. Facaden er overvældende i sin livlige udsmykning – bygmesteren har beruset sig i rokokkens pyntelige dekorationsformer, men i øvrigt set stort på samme stils bygningsformer: både mansardtaget og gavlkvisten er levn fra barokken. Provinsens bygningsmestre har imidlertid ikke været hæmmet af stil-pedanteri, og apotekerbygningen er netop på grund af den charmerende blanding af umådeholden facadepynt og de lidt utidssvarende grundtræk en strålende perle i byens husrækker. Mere »fin« kan en bygning næsten ikke gøres! – Hr. Beck havde for-

uden sin apotekergerning også privilegium som herberger og vinhandler, og apotekerens fornemme bygning blev benyttet til indlogering af højtstående standspersoner, der måtte vente på færdelighed til Jylland.

Fotograferet af fotograf Jeppesen o. 1906. Kalundborg by- og egnshistoriske Arkiv.

ret sigende for apotekeren i en lille provinsby, at han har bygget sig en sådan bolig.

Man kan derfor med held drage de kilder ind, der fortæller mere detaljeret om udformningen. På de byhistoriske arkiver findes mange ældre fotografier, ligesom både Nationalmuseet og Det kongelige Bibliotek har gode topografiske billedsamlinger. Endelig er der også mange bygninger, der har overlevet til i dag, og selv om de gennem tiderne har gennemgået forandringer, kan de give meget gode informationer. Det materielle bliver oftest brugt som illustrationsmateriale, men det har også stor værdi som kildemateriale.

Litteratur

Opslagsværker vedr. København:

- Kjøbenhavns huse og indvaanere efter branden 1728. Kbh. 1906. Udgivet af Kjøbenhavns Brandforsikring, s. 467–78.
- Vejviser for København og omegn. Gaderegister-Husregister. Diverse årgange. Udgivet fra 1770, siden 1862 af Krak.
- Kjøbenhavns Matrikul- og Gadenummere. 1872.

Anden litteratur

- Jørgensen, Andreas: Indledningen til den trykte registratur udg. af Landsarkivet for Sjælland: »Brandforsikringsarkivalier indtil ca. 1872«. 1967.
- Jørgensen, Johan: Køge i det 18. århundrede. En studie i taxationer. Arkiv 1. bd. nr. 4. 1967. s. 253–74.
- Knudsen, Hans: Bygningshistoriske brandforsikringsarkivalier. Fortid og Nutid bd. 16. 1945–46. s. 200–211.
- Linde, Helle: Brandforsikringsarkivalier fra købstæder. Oversigt udg. af Landsarkivet for Nørrejylland 1969.
- Pedersen, Kenno: En lokalhistorisk undersøgelse af industrialiseringen i Helsingør set på baggrund af den erhvervsmæssige og økonomiske udvikling efter sundtoldens ophævelse 1857. Utrykt speciale ved Historisk Institut, Kbh. Universitet.
- Svensson, Sigfrid: Bygd och yttervärld. Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition. Nordiska Museet, Stockholm. 1942. (genoptrykt 1969) s. 91–109.

Luise Skak-Nielsen, f. 1948, studerer europæisk etnologi ved Københavns Universitet. Adresse: Fredericiagade 4, København.

NOTER

1. Opstillet i Rigsarkivet: 1.A reel 42-44. Afl. sag F 05702 (findes ikke i generalregistraturen).
2. Landsarkivet for Sjælland: Sjællands stiftamtarkiv. Taxationsforretninger over ejendomme i købstæderne. 1736. 1 pk.
3. Landsarkivet for Sjælland: Sjællands stiftamtarkiv. Taxationsprotokoller for Vordingborg, Præstø, Store Heddinge og Stege. 1761 og 1781. 1 pk.
4. Landsarkivet for Sjælland: Københavns Brandforsikring. Strandgade matr. nr. 27-29, Kristianshavns kvarter.
5. Landsarkivet for Sjælland: Åkirkeby rådstuearkiv. Brandtaxationsprotokol 1847.
6. Landsarkivet for Sjælland: Præstø rådstuearkiv. Brandtaxationsprotokol 1867-74.
7. I dette afsnit er benyttet følgende kilder:
Beldringe sogns kirkebog 1750-1814. Præstø rådstuearkiv. Brandtaxationsprotokol 1801-10. Præstø byfogedarkiv. Skøde- og panteprotokoller. 1799-1832, 1832-1845, 1845-1859. Præstø byfogedarkiv. Skifteprotokol 1836-59.
Præstø lokalhistoriske Arkiv. Brandtaxationsprotokoller 1811, 1818, 1827. Rigsarkivet. Folketælling for Præstø købstad. 1801, 1834, 1845.
8. Landsarkivet for Sjælland: Præstø rådstuearkiv. Brandtaxationsprotokol 1801-10.
9. Landsarkivet for Sjælland: Præstø byfogedarkiv. Dokumenter vedrørende ekstraskatten af 1762 og ildstedsskatten af 1812. 1 pk.
10. Landsarkivet for Sjælland: Præstø byfogedarkiv. Skifteprotokol 1806-36.
11. Landsarkivet for Fyn: Middelfart magistratarkiv. Brandtaxationsprotokol 1801-10.
12. I dette afsnit er benyttet følgende kilder: Landsarkivet for Sjælland: Jungshoved sogns kirkebog 1743-97. Præstø rådstuearkiv. Brandtaxationsprotokol 1867-74. Præstø byfogedarkiv. Skøde- og panteprotokoller. 1799-1832, 1832-45, 1845-59, 1859-68.
Rigsarkivet: Folketælling for Præstø købstad. 1801, 1834, 1845, 1850, 1855, 1860, 1870.
Endvidere er benyttet følgende ikke skriftlige kilder:
a) Fotografier af bygninger i Præstø i: Præstø Lokalhistoriske Arkiv, Nationalmuseets topografiske billedsamling (2. afdeling) samt Det Kongelige Biblioteks billedsamling.
b) Bevarede bygninger i Præstø fra tiden før ca. 1870 (materielle levn).
13. Landsarkivet for Sjælland: Kalundborg rådstuearkiv. Brandtaxationsprotokol 1771.

Slægtsforskeren og Københavns Stadsarkiv

Af
Egil Skall

Nærværende vejledning, der duplikeret foreligger til salg på Stadsarkivet, trykkes her med forfatterens og arkivets tilladelse.

Stadens arkiv har, så længe det har eksisteret, befundet sig på byens rådhus. De første oplysninger om arkivet stammer fra 1563, idet vi i en registratur fra 1681 finder omtalt, at i det år 1563 opbevaredes stadens privilegier, bøger og breve på rådstuen, en del i et foldebord, hvortil en borgmester altid havde nøglen hos sig, en del i et indmuret skab, og en del i et andet skab. Det er interessant at konstatere, at man allerede dengang led under pladsmangel, idet en del regnskaber, ældre kongelige sendebreve og gamle stadsbøger lå i et forhørslokale.

En del af de allerældste arkivalier er stadig bevaret; det ældste dokument, vi opbevarer, er fra 1275, fra den tid, da København hørte under Roskildebispen.

Arkivet benævntes i ældre tid Rådstuearkivet, og skiftede først i 1936 navn til Stadsarkivet.

I øjeblikket har vi ca. 3.000 meter hylder på selve rådhuset og ca. 12.000 meter rundt om i byen. Stadsarkivet har altså i dag ca. 15 km arkivalier.

Desværre har København en del gange været udsat for ildebrand, hvorved arkivalier er gået tabt. Navnlig må man lægge mærke til året 1728, da det meste af København brændte, også rådhuset; der reddedes kun de allervigtigste gamle pergamenter og bøger, de papirer der lå på kontorerne, og måske enkelte ting, der tilfældigt var udlånt.

Senere, i 1795, brændte igen en stor del af byen, og atter brændte rådhuset. Men nu havde man trods alt lært så meget fra branden i 1728, at man havde rullende arkivkasser parat, og derved reddedes størstedelen af arkivalierne. Nogle vigtige gik dog igen tabt, blandt andet en borgerskabsprotokol fra 1630'erne og videre frem, som på en eller anden måde var blevet reddet i 1728. Og desuden mistedes en hel del sager til magistratens resolutionsprotokoller, mens det ser ud til, at man har koncentreret redningsarbejdet om selve protokollerne. Skaden er dog ikke så stor, som den kunne synes, for det var en tid kutyme, at man indbandt modtagne breve sammen med besvarelsene i kopibøger, i hvert fald fra ca. 1740.

I 1807, da englænderne bombarderede København, gik atter en del arkivalier tabt, blandt andet Fattigvæsenets arkiv.

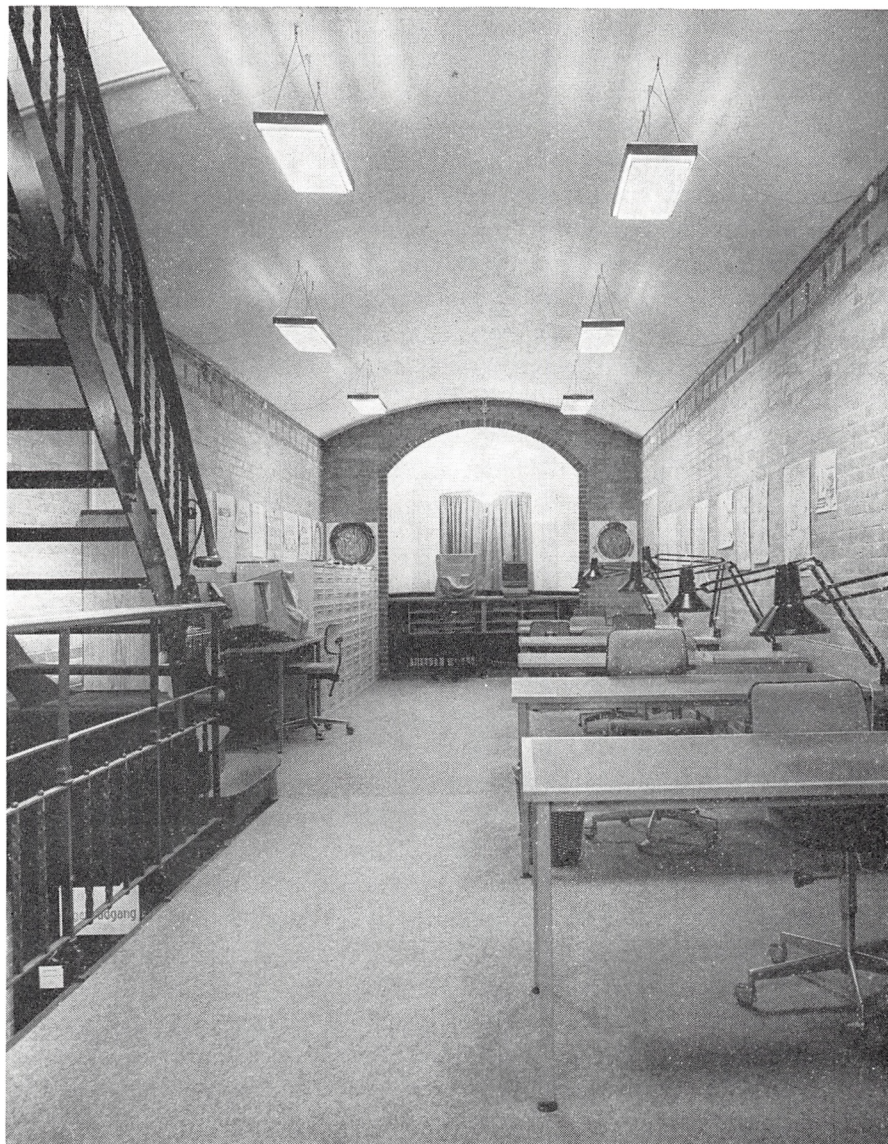
Man kan altså sige, at vi stort set har bevaret byens arkivalier fra begyndelsen af det 18. århundrede og frem til vore dage, for så vidt de er afleveret. En hel del kommunale institutioner har selvstændige arkiver, således har f. eks. forsørgelsesvæsenet (Magistratens 3. afdeling) sine egne arkivalier fra år 1880 og frem. Magistratens 4. afdeling, der behandler byggesager, har nogle arkivalier, fordi de til stadighed skal bruges, ligesom værkerne har store arkiver. I de senere år er der dog sket store afleveringer til os, og flere vil formentlig ske i fremtiden, da det ser ud til, at der er en lov om aflevering af kommunale arkiver på vej.

Det må fortælles, at der er en begrænsning i den frie benyttelse af arkivalier, idet nemlig kun arkivalier, der er ældre end 50 år, er tilgængelige for publikum. Der findes en del undtagelser fra denne regel om 50 år, de er nedfældet i et reglement af 21. oktober 1966 og findes trykt i Stadsarkivets vejledning fra 1974. Man kan heraf se, at f. eks. borgerskabsprotokoller er umiddelbart tilgængelige, det er ret indlysende, idet jo selve borgerbrevet skal hænge i den næringsdrivendes forretning, og der i borgerskabsprotokollen ikke står andet, end hvad der står i borgerbrevet. Der er en enkelt rettelse til reglementet: borgerlige vielsesprotokoller er nu først tilgængelige, når de er 50 år gamle, tidligere gjaldt en 30-års grænse, men den blev i 1976 ændret til de nævnte 50 år.

I det efterfølgende vil der blive gjort rede for, hvad der i Stadsarkivet kan være af vigtighed i personalhistorisk henseende.

Kopulationsafgiften var en skat på bryllupper; vi har protokollerne, der førtes af stadskæmneren, fra 1735 til 1868, da afgiften til glæde for Københavns indbyggere, og til sorg for senere tiders personalhistorikere, afskaffedes. Inden man kunne indgå ægteskab, skulle afgiften betales. Denne afgift rettede sig efter brudgommens sociale stadi, og dermed også efter skatteevnen. En håndværkssvend betalte oftest 2 rigsdaler; en præst eller en etatsråd kunne komme til at betale indtil 50 rigsdaler. De 2 rigsdaler svarede til noget i retning af en ugeløn for en håndværker, så det var ikke nogen helt lille afgift. En hel del personer var da også befriet for denne afgift, nemlig matroser og soldater o. a. Disse fritagne kan dog alligevel være medtaget i kopulationsprotokollerne.

Når brudgommen havde været på rådhuset, havde betalt sin afgift, og var blevet indført i protokollen med forhåbentlig rigtigt opfattet navn og stilling og oplysning om, hvor vielsen skulle finde sted, enten i en af byens kirker eller i hjemmet, kunne han gå til præsten med et bevis fra rådhuset. Brudens navn anførtes ikke.

Stadsarkivets nyindrettede læsesal. I højre side 6 borde til forskere, i venstre side og i baggrunden skabe med rullefilm og mikrofilm samt læseapparater dertil. Trappen fører op til kontorerne og ned til magasinet.

Præsten kunne så med rolig samvittighed forrette vielsen, som regel nogle dage efter, eller samme dag, hvis brudgommen ikke var af dem, der forhastede sig i pengesager.

Stadsarkivet har udarbejdet navneregistre til samtlige kopulationsprotokoller, og det er derfor uhyre let at få at vide, i hvilken kirkebog, man derefter på Landsarkivet for Sjælland kan finde vielsen indført.

Efterhånden som Stadsarkivets budget gør det muligt, vil man anskaffe *film af de københavnske kirkebøger*. Indtil nu (marts 1979) findes der i Stadsarkivet dog kun film vedrørende følgende kirker: Nikolaj (-1805), Paul (-1876), Petri (-1886), Søkvæsthuset (-1791), Trinitatis (-1863), Tvangsanstalten Ladegården (Krigshospitalet) (-1767) samt Vartov kirke (-1866). I parentes sidste tal for vielser.

I året 1851 indførtes *borgerlig vielse* for personer, der ikke tilhørte folkekirken eller noget her i landet anerkendt trossamfund. Reglerne ændredes senere, så alle kunne vies borgerligt. Der er navneregistre, ført af administrationen.

For at kunne nedsætte sig som borger, det vil sige have ret til selvstændigt at udøve næring, det være sig som håndværker eller handlende, måtte man erhverve *borgerskab*. Det kostede noget, man betalte såkaldte borgerskabspenge. En håndværker måtte først være mester i vedkommende laug eller have kongeligt privilegium, der kan findes andetsteds, både i byens arkivalier og i rigets, altså på Rigsarkivet. Var en mand (eller i sjældne tilfælde en kvinde) kvalificeret til at blive borger, måtte han på rådstuen aflægge sin borgered og indføres i borgerskabsprotokollen med navn, stilling og, hvad der er vigtigt, fødested. Desværre så man i ældre tid ret generøst på verden uden for Valby bakke, der står derfor ikke sjældent angivet som fødested: Jylland, Sjælland, Schlesien eller Sverige, men ofte står der et bynavn, og det er en stor hjælp. Det er i hvert fald værd at se efter. Der findes borgerskabsprotokoller fra 1683 til dato; vi har dem i øjeblikket indtil 1971, registre indtil 1932. De første borgerskabsprotokoller har vi selv fremstillet ved uddrag fra rådstueprotokollerne, og der er en del lakuner i den første, men fra 1700 skulle de være intakte. Der kan konstateres en del fejl i dem, f. eks. forkert opfattede navne.

Registre er dels fremstillet af Stadsarkivet, dels findes der samtidige registre, for perioden 1724-48 og 1785-1806 endda dobbelte registre, idet de oprindelige er indrettet efter fornavne, og de nye på efternavne.

Der knytter sig til borgerskabsprotokollerne et materiale, kaldet »*bilag til borgerskab*«. Det findes navnlig fra forrige århundrede, ikke så meget fra 18. århundrede, og består af tilbageleverede borgerbreve, ansøgninger, udskrifter af kirkebøger, militære attester og vandelsattester fra politiet m. v. At borgerbreve tilbageleveredes har sin forklaring deri, at man derved, hvis man samtidig ophørte med sin borgerlige næring, slap for at be-

		Transport	Sw ^{rs}
Aug.	18. Anders Haamandson Litten Matros	Nicolai Kirke	1.-
	21. Johan Valomon P. Matros	Johannes Id.	1.-
	25. Christian Lommandson Rude	Nicolai Bogu.	1.-
	— Elias Johan P. d. s. b. v. d. skole	Carl Pors Kirke	1.-
	— Esri Anu Nielsen d. s. j. a. a. p. m. a. n. s.	Jacobts Id.	1.-
	— Niels P. v. a. n. s. R. d. s. v. d. s. t. a. l.	Trinitatis Id.	1.-
	26. Hans Kappel, Høimannus, Fr. p.	Id. Bogu.	4.-
	27. Christian Lommandson Matros	Carl Pors Kirke	1.-
	28. Elias Lommandson Matros	Id.	1.-
	Johann Kasmidson Borgm.	Nicolai Bogu.	4.-
	Johann Christian Nørby Høimann	Id.	2.-
	Nathan Ulstrup Høimann	Petri Kirke	1.-
	Johann Michael Fogler Id.	Jacobts Id.	1.-
Summa Pro Augusti. Sw ^{rs} 127.			
September Maaned.			
Sept.	1. fr. Christopher Oiderich Høimann	Joh. Bogu.	4.-
	— Anders P. v. a. n. s. d. s. t. a. l.	Jacobts Id.	1.-
	5. Johan Elias Lommandson Rude	Id. Kirke	1.-
	— Hans P. v. a. n. s. R. d. s. v. d. s. t. a. l.	Nicolai Bogu.	2.-
	8. Capit. Carl Henrik Oiderich	Id.	4.-
	fr. Christian Valerius China Kirke	Carl Pors Id.	4.-
	11. Lars Jannitsen Møller d. s. b. v. d. s. t. a. l.	Id. Kirke	1.-
	— Jannitsen R. d. s. v. d. s. t. a. l.	Petri Id.	1.-
	12. Johannes Jannitsen	Id.	1.-
	— Lars Lommandson	Trinitat. Id.	1.-
	13. Christian Gotlieb Sørensen Daglouss	Petri Id.	1.-
	— Hans Esri Poppa Jannitsen	Id.	1.-
	— Niels Lommandson	Id.	4.-
	— Johan Christian Lommandson	Id.	4.-
	15. Niels Lommandson Matros Klampmann	Id. Kirke	4.-
	16. Hans Nielsen Jannitsen	Id. Kirke	1.-
	18. Jacob Lommandson Rude	Joh. Bogu.	1.-
	— Niels Nicolai Michaelson Id.	Jacobts Id.	1.-
	— Nicolai Bogu Klampmann	Nicolai Bogu	4.-
	20. Hans Valerius Jannitsen	Id. Kirke	1.-
	— Capitain Frederick Stack	Id. Bogu.	50.-
	22. fr. Johannes Klocker Kirke	Carl Pors Id.	4.-
	25. Hans Jannitsen China Matros	Nicolai Kirke	1.-
	30. Christian Jannitsen Høimann	Id. Bogu.	4.-
	— Jacob Lommandson Høimann	Petri Id.	2.-
	— Niels Lommandson Rude	Id. Kirke	1.-
Summa Pro September. Sw ^{rs} 104.			

Opslag i kopulationsprotokollen fra 1747, hvor brudgomme står opført under den dato, de var på rådhuset for at betale kopulationsafgiften.

tale næringssskat. Det er anført i borgerskabsprotokollerne, såfremt der findes bilag, det er et stykke arbejde, som Stadsarkivet har udført, og derfor er det kun gjort for tiden indtil 1858, det år, som indtil for nogle år siden satte grænse for publikums adgang til sagerne. Får man fat i et bilag til borgerskab, så vil der i de fleste tilfælde stå nogle bogstaver, som betyder 3. hovedfag eller 2. sekretariat, og nogle tal, der er et journalnummer og et år. Man skal derefter se denne journal (det er en såkaldt resolutionsprotokol) og sagen, og vil dér oftest finde årsagen til borgerbrevets tilbagelevering. Der kan overhovedet være meget interessante ting at finde i magistratens almindelige *resolutionsprotokoller*, selv om der ikke findes henvisning til noget nummer, blot må man være klar over, at det kan være vanskeligt at finde noget i disse protokoller på grund af sagernes store antal. Der findes stort set udmærkede registre.

Magistratens almindelige daglige forretninger varetoges indtil år 1800 af rådstueskriveren. Efter år 1800 opdeltes forretningerne først i fire såkaldte hovedfag, fra 1805 til 1858 hørte de under 2, fra 1817 3 sekretaria-ter, og i 1858 oprettedes afdelinger, som endnu findes. Hvert hovedfag, sekretariat, henholdsvis afdeling har sin borgmester.

Magistraten var det naturlige bindeled mellem borgerne og myndighederne. Omend magistratens kompetence navnlig i enevælden var ringe, og man ofte ser eksempler på, at kongerne selv eller centraladministrationen, kollegierne, afgjorde ganske små sager, så gjorde man det ikke uden at søge råd, det hed: »indhente erklæringer« fra vedkommende myndigheder, der altså kunne være magistraten.

Det forekom således i mange tilfælde, at sager både behandledes i magistraten og i de kongelige kontorer, men det er værd at lægge mærke til, at mens man i Rigsarkivet har kasseret bilag i form af ansøgninger og erklæringer i vid udstrækning, har man aldrig i Stadsarkivet kasseret sådanne ting.

Er man gået i stå med en undersøgelse, kan det anbefales, at man gennemgår resolutionsprotokollerne, selv om det er en lidt besværlig opgave, der kræver en del tid. For at give et indtryk af, hvor meget materiale der findes, kan det fortælles, at der som regel i det 19. århundrede findes to resolutionsprotokoller for hvert sekretariat for hvert år, hver protokol ca. 10 cm tyk og tæt beskrevet. Dertil slutter sig indbundne breve fra overordnede myndigheder, de såkaldte »kollegiebreve« samt kopibøger med både indkomne breve og genparter af svar og eventuelt indhentede betænkninger fra andre myndigheder eller personer.

Magistratens myndighed omfattede fra gammel tid ikke alene byens kommunale anliggender, men tillige en række retsforhold, nemlig bekendtgørelse af kongelige forordninger, beskikkelser af værger, kuratorer og formyndere, bevilling af borgerskab er omtalt, udstedelse af skibsattester og

behandling af skifter. Vigtigt var det imidlertid, at magistraten ligefrem tog del i retsplejen som »Rådstueret« og fungerede som overret, hvortil sager kunne appelleres fra bytinget, og som for Københavns vedkommende trådte i stedet for en landsret. Struensee afskaffede magistratens myndighed på dette punkt ved i 1771 at oprette Hof- og Stadsretten og overføre sagerne hertil.

I Stadsarkivet opbevares endnu rådstueprotokoller fra 1683–1819. Disse rådstueprotokoller er de egentlige protokoller for magistratens varetagelse af retsplejen. For hele periodens vedkommende findes der, udover borger-skaber, indført meddelelser om bekendtgjorte forordninger, proklamaer, formynder-, kurator- og værgebeskikkelser, antagelse af laugsoldermænd, kirkeværger, rodemestre, udstedelse af skibsattester og rådstuevidner. I årene 1683–1725 optager de egentlige retssager en meget stor plads; sagerne er refererede og dommen gengivet meget omhyggeligt. For tidsrummet 1725–71 må man, hvis man søger sådanne retssager, benytte en række doms- og voteringsprotokoller. Der er i alle disse protokoller mere eller mindre fuldstændige navneregistre.

I omtrent samme periode eksisterede der i København et *politi- og kommercekollegium*, eller rettere sagt flere kollegier, idet sammensætningen og opgaverne varierede. Disse kollegier tog sig af sager, der vedrørte handelen. De skulle have opmærksomheden henledt på indrettelsen af manufakturer, undersøge udlændinges forslag og ansøgninger om privilegier og tage sig af toldsager og sager vedrørende skibsfarten, herunder søpas, attester og certifikater. Endvidere havde politi- og kommercekollegierne retslig myndighed; der skulle fortrinsvis behandles retssager i handels-tvistigheder f. eks. mellem skibsredere og skippere eller mellem skippere og matroser. I 1731 fandt den nye konge Chr. VI, at hensigterne med det tidligere kommercekollegium var opnået, han omorganiserede det, men ændrede ikke navnet. Efterhånden overgik politi- og kommercekollegiet til udelukkende at blive en domstol, der dømte i alle mulige næringssager, også i talrige mellemværender mellem borgere og militære. Politi- og kommercekollegiet ophævedes ligesom Rådstueretten af Struensee i 1771.

For de borgeres vedkommende, der betalte skat, og det gjorde de, der havde borgerskab samt husejere, findes der et udmærket middel til at finde deres bopæle i det 18. århundrede, nemlig de såkaldte *skattemandtaller*. De optoges to gange om året og består af bøger, opdelt efter kvarterer, hvor husejerne og de i husene boende næringsdrivende (og for øvrigt også andre) opførtes efter husenes matrikelnumre. Stadsarkivet har udarbejdet en del navneregistre hertil, det må dog siges, at disse registre ikke er fuldstændige, de fleste er udfærdigede i ældre tid og medtager ikke sen-navne undtagen for så vidt angår personer af en vis standard (og der er ingen fornavneregistre). Men man har i disse registre en række vejvisere for den

største del af det 18. århundrede. De rigtige trykte vejvisere, der for øvrigt optager personer af samme kategori, nemlig standspersoner, husejere og næringsdrivende, udkom fra 1770, og en fuldstændig samling heraf findes i Stadsarkivet, delvis på mikrofiche.

Af fortegnelsen over skatteemandtaller og grundtakster vil man ikke kunne undgå at bemærke, at opfindsomheden med hensyn til at finde beskatningsobjekter ikke var så meget ringere i ældre tid, end den er nu. Der er først og fremmest indkvarteringsskatten, der lignedes på grundejere og næringsdrivende, men der var også et par éngangsskatter, når der var et særligt behov for penge, således må bemærkes, at man i 1743 opkrævede formue-, kop-, heste- og karrosseskat. Ordet kopskat kræver en forklaring, det betyder skat på hvert hovede, altså på hver person i byen. Kop er simpelthen det plattyske ord for hovede. Man skal dog ikke vente at kunne finde hvem som helst i dette mandtal, tjenestefolk figurerede uden navne; der er kun nævnt antallet.

I 1762, da Danmark var ved at komme i krig med Rusland, blev der udskrevet en ekstraskat. Mandtalsskemaerne ligger på Rigsarkivet, men for et par år siden lånte Stadsarkivet hele materialet for København og overførte det til mikrofiche. Der hører et fuldstændigt navneregister til, det blev fotograferet som en kommunal beskæftigelsesforanstaltning og findes nu i Stadsarkivet på mikrofiche. I mandtallerne skulle husejeren opføre sig selv og alle i huset boende med navns nævnelser. Samtlige navne kan findes i registret.

Magistraten var fra gammel tid den, der udnævnte vurderingsmænd i byen. Der blev ved *vurderinger af ejendomme* udmeldt to vurderingsmænd, nemlig en murermester og en tømmermester, og når de havde udført vurderingen, indleverede de en skriftlig redegørelse for husets tilstand til magistraten. De fleste vurderinger foretoges i anledning af optagelse af prioritetslån, men der kunne også være andre årsager, f. eks. hvis en husejer ikke mente, at en håndværksmester havde udført et ordentligt stykke arbejde. De ældste vurderinger er fra 1712. De nyest tilgængelige er fra 1920. Efterhånden som kreditinstitutterne selv vurderede, svandt behovet for magistratens vurderinger. Ordningen er i øvrigt den, at vurderingerne ligger efter matrikelnummer; der er anvendt den sidste matrikulering af 1806. Ved hjælp af skatteemandtaller eller vejvisere finder man matrikelnummeret på det hus, man interesserer sig for; når man derefter rekvirerer vurderingerne for dette nummer, får man samtlige vurderinger udleveret. I vurderingerne kan man se, selvfølgelig for det første, hvem der har rekvireret vurderingen, hvilket man som regel ved i forvejen, men der er dog ofte en nyhed, nemlig rekvirentens originale underskrift. Dernæst får man ganske nøje at vide, hvorledes huset så ud, ikke alene antallet af værelser, men også om væggene var malede eller tapetserede eller havde paneler, og

hvor mange kakkellovne der var. Det er altsammen ting, der hjælper med til at give et indtryk af ejeren, og for den sags skyld også af lejeren.

Til supplement af vurderingerne kan det anbefales at benytte de såkaldte *opmålingsbøger* fra 1755 og 1803. Omkring 1750 foretog man en generalopmåling af samtlige grunde i byen. Anledningen var egentlig storbranden i 1728, idet der efter denne brand var sket store ændringer i de genopbyggede dele. For hvert af stadens 12 kvarterer findes en bog, hvori der for hver grund i byen er tegnet en plan i målestokforholdet 1:240. Med rød farve er bygningerne angivet, gårdspladser er anlagt med grå farve. Undertiden ses træbygninger anlagt med gul farve og haver med grønt. Der oplyses for hver grund dens ejer dels ved arbejdets begyndelse i 1742 og dels ved arbejdets slutning i 1755. På grundlag af opmålingen lod magistraten ved konduktør Christian Gedde udfærdige dels et specialkort i to eksemplarer, ét til kongen og ét til staden, dels det såkaldte eleverede kort. Specialkortet, der almindeligvis kaldes Geddes kort 1757, blev i 1940 udgivet af kommunalbestyrelsen i anledning af stadskonduktør-embedets 350-års jubilæum. Det er i bogform og indeholder et oversigtskort i målestokken 1:7200 og 12 kvarterkort i målestokken 1:1600 med lister over husejerne. Det såkaldte eleverede kort udførtes i 1760–61 og viser hele staden i fugleperspektiv. Da Gedde fik lov til at gengive flere små bygninger som én, og da han, hvor man ser husene fra bagsiden, har forsynet dem med facader, kan man ikke altid være sikker på, at gengivelsen på kortet har svaret 100% til husets udseende. Men Gedde synes dog at have været meget samvittighedsfuld og har vist kun i undtagelsestilfælde benyttet sig af sin ret til at gengive flere huse som ét. Ved slutningen af 2. verdenskrig blev kortet fotograferet af Stadsarkivets fotograf ved hjælp af infrarøde stråler. Kortet opdeltet i 192 felter ved hjælp af tråde. Hvert felt blev fotograferet på en 9×12 cm plade. Af disse optagelser findes i Stadsarkivet forstørrelser 18×24 cm. Originalkortet blev i 1963 restaureret og derefter ophængt i Bymuseet. Da det måler 2,5×2,5 m og er anbragt bag glas, kan det kun med besvær reproducere. Så vidt det har kunnet konstateres, er de reproduktioner af kortet, som man træffer på, alle foretaget efter de nævnte 192 infrarøde optagelser.

Fra stadskonduktørens kontor stammer de såkaldte *bygningsafgiftsprotokoller*. Bygningsafgiften indførtes ved forordning af 1. oktober 1802 og indgik i skat på besiddelse, nytte og brug af fast ejendom. Motiveringen til indførelse af denne skat var de stigende udgifter til landets forsvar under de herskende urolige forhold i Europa. I København skulle ethvert forhus til gaden og ethvert side- eller baghus til gården måles i længde og bredde og derefter beregnes i kvadratalen fra grunden til taget. Afgiften var 1½ skilling årlig pr. kvadratalen af forhusenes etager og 1 skilling af side- og bagbygninger m. v. For at have et beregningsgrundlag, måtte

stadskonduktørens folk ud og måle hele byen. Der blev udfærdiget en tegning for hver grund i målestokken 1:240. På hver sådan tegning ses grundens grænser og de derpå placerede bygninger. Grundmurede bygninger er anlagt med rødt, træhuse med gult. Der er angivet alle relevante mål i alen og tommer, ligesom etageantallet er påført. Som det ses, er der en del muligheder for ved hjælp af mandtaller, vurderinger og opmålinger at få noget at vide om, hvor og hvordan vore forfædre har levet.

Det bør nævnes, at Stadsarkivet har *mikrofiches af målebreve* 1702–1860. Målebreve er udfærdiget af stadskonduktøren, der ifølge instruks af 1694 skulle være til stede ved alle ejendomshandler for at optage pladsens rette alenmål og beskrive den. Denne beskrivelse udgjorde grundens målebrev. Navnlig de ældste målebreve indeholder udover beskrivelsen og målene på grunden en del oplysninger, der supplerer de øvrige sparsomme arkivalier fra denne periode. Ikke førend i 1718 blev det almindeligt i målebreve at betegne grundene ved det nummer, der anvendtes i grundtakstmatriklen, det såkaldte matrikelnummer. I stedet beskrev man omhyggeligt grunden ved at nævne ejeren, evt. køber og sælger samt nabogrundenes ejere.

Der skal nu fortælles om en helt anden art af mandtaller end de skatte-mandtaller, der er nævnt foran, nemlig de såkaldte *politimandtaller*. De eksisterer fra 1869, til ordningen ophævedes i 1923 ved folkeregistrets oprettelse. Det var således, at politiet fungerede som en slags folkeregister, man var nemlig i stand til ved dettes hjælp at finde frem til en indbyggers adresse. Hver husejer skulle til politiet hvert halve år, i maj og november måned, aflevere et skema, hvorpå alle de af husets beboere, der var over 10 år, var opført med navn, alder og fødested. For at kunne finde frem til de enkelte personer udfærdigede man på hver politistation et register. Registerne er desværre ført gadevis, så det kan blive lidt besværligt at finde en person, men umuligt er det langt fra. Disse registre findes for perioden 1869–1881. For det følgende tiår findes ingen registre, men fra 1892 til 1923 udfærdigedes alfabetiske politiregistersedler, og de er ret lette at arbejde med, idet man her kun skal se efter i hver politistations sedler. Det københavnske folkeregister er helt enkelt oprettet ud fra disse sedler, og arkivets samling omfatter derfor alle, der var levende i København 1. maj 1923. Sedlerne for de døde blev forinden udtrukket og er i sin tid af folkeregistret afleveret til Landsarkivet for Sjælland. En kopi af et uddrag af disse sedler er tilgået Stadsarkivet i 1979. Denne kopi er indbundet i 32 bind og opstillet på læsesalen. Man kan heri finde den sidst opførte adresse. De førnævnte originale politimandtaller findes i Stadsarkivet for perioden 1869–1899. For tiden derefter indtil 1923 er de kasseret, men en film findes i folkeregistret.

En del af Rigsarkivets *folketællinger* er blevet kopieret om på papir. Af de københavnske folketællinger har Stadsarkivet erhvervet 1787, 1801, 1834 og 1845. Af 1834-folketællingen er kun bevaret Sct. Annæ Øster og Vester kvarterer samt Hof- og Militæretaten; de andre folketællinger er derimod fuldstændige. Til den københavnske del af 1845-folketællingen er der udarbejdet et navnerregister, der befinder sig på Rigsarkivet. I 1977 blev alle sedlerne samordnet i Stadsarkivet og fotograferet på mikrofiche. 1845-folketællingen udmærker sig ved at oplyse fødested. Et navnerregister til den københavnske del af 1787-folketællingen er under udarbejdelse i Stadsarkivet.

For nogle år siden ønskede en pensioneret embedsmand at få noget at sysle med i den megen fritid. Det blev til, at han blev sat til at udarbejde *husregistre* ud fra gamle vejvisere. Vejviserne indeholder indtil 1864 udover en hel del nyttige oplysninger om posttakster og afgang for diligencer m. v. kun et alfabetisk register på personnavne, man kunne altså ikke slå op i en vejviser på en adresse og se, hvem der boede i huset. Den pågældende pensionist blev udstyret med en fotokopi af en vejviser, og så gik han i gang med at omredigere den ved hjælp af en saks, idet han klippede kopien i strimler, som han klæbede op på ark i gadenavnenes og numrenes rækkefølge. Disse ark blev så til et husregister for det pågældende år. Ved fotografering har vi derefter fremstillet et antal eksemplarer, der er deponeret i forskellige arkiver, museer og biblioteker over hele landet. Efterhånden er flere frivillige kommet i arbejde, og der er udarbejdet husregistre for årene 1772, 1774, 1775, 1777, 1780, 1782, 1784, 1789, 1792, 1795, 1798, 1816–17, 1819–20 og 1835. Flere årgange er under arbejde.

Stadsarkivet har for nylig fra begravelsesvæsenet modtaget 228 bind *begravelsesprotokoller* omfattende tidsrummet 1805 til 1967. I ældre tid blev de fleste døde i København begravet på kirkegårde ved kirkerne eller på andre kirkegårde inde i byen, mere velstillede dog ofte inde i selve kirkerne eller kirkeapellerne. Kun de militære sogne og den mosaiske menighed havde kirkegårde uden for voldene. I 1760 indviede man Assistens kirkegård på Nørrebro, og de fleste indenbys kirkegårde blev efterhånden nedlagt og bebygget, men først i 1851 blev det forbudt at foretage begravelser inden for Københavns volde.

Assistens kirkegård var ikke oprindelig en kommunal kirkegård i moderne forstand. Hver kirke havde sin afdeling, der blev administreret af de respektive kirkeværger. Den daglige drift blev ledet af 2 gravere, og det er formentlig grunden til, at der for årene 1811–1851 delvis findes 2 sideløbende protokolrækker for begravelser på denne kirkegård. Den ældst bevarede protokol er påbegyndt den 30. marts 1805. Om man først da er begyndt at føre en begravelsesprotokol, eller om de tidligere er gået tabt, ved man ikke. I en del tilfælde kan man ved hjælp af nogle sognevis

opdelte skøde- og begravelsesprotokoller finde frem til begravelser før 1805.

Som en første begyndelse til et kommunalt begravelsesvæsen oprettedes der fra 1861 et begravelseskontor under magistratens 1. afdeling. Også dette kontor førte en protokol, men i modsætning til de tidligere, der kun omfattede begravelser på Assistens kirkegård, omfatter den nye protokolserie alle personer, der enten er døde eller begravede i København. Der findes navneregistre til de egentlige begravelsesprotokoller, men ikke i alle tilfælde til de før omtalte specielle skødeprotokoller.

I begyndelsen af denne vejledning blev det fortalt, at størstedelen af *fattigvæsenets arkiv* gik tabt i 1807 under englændernes bombardement. Alle arkivalierne lå da i Tvangshuset i Pustervig, der brændte. Der blev formentlig ikke reddet ret meget; hvad Stadsarkivet har fra før 1807, har måske befundet sig på fattigvæsenets kontor, der lå på Almindelig hospital. Fattigvæsenets arkiv findes på Stadsarkivet afleveret indtil 1880. Til trods for, at der er sket omfattende kassationer, består arkivet af ikke mindre end ca. 2.200 protokoller og pakker. Arkivet er stort set bevaret nogenlunde intakt fra fattigreformen i 1799. Ved denne reform inkorporeredes en hel del institutioner, der senere igen delvis er udskilt, formentlig fordi man har fundet tilhørsforholdet til fattigvæsenet nedværdigende. Det drejer sig bl. a. om Vartov, Opfostringshuset, Abel Cathrines stiftelse og hospitalsvæsenet, nemlig Almindelig hospital og Sct. Hans hospital samt en hel del skoler. Af meget stor interesse og forholdsvis let tilgængelige er de såkaldte almisseprotokoller med tilhørende registre 1799–1856. Det første register fra 1799–1815 er kun på fornavne og lidt besværligt at bruge. Det andet store register omfatter tiden fra ca. 1810 til 1856 og er adskilligt lettere at benytte. Selve hovedmandtallet, eller almisseprotokollen, som samtiden så usminket sagde, indeholder de strengt nødvendige personlige data for klienten og en angivelse af, hvori hjælpen bestod, men ellers ingen oplysninger om årsagen til at klienten har henvendt sig til fattigvæsenet. Der har sandsynligvis eksisteret bjerge af afhøringsark, erklæringer og attester, for det har formentlig ikke været helt let at opnå hjælp på den tid. Højest sandsynligt har man allerede tidligt foretaget kassationer i materialet, vel ikke mindst af den simple grund, at papiret kunne sælges til papirfabrikkerne til en god pris. Men i hovedmandtallet kan man som regel konstatere navn, alder, fødested, adresse, ægtefællens navn og ofte børnes data. Fattigvæsenet har lagt beslag på mange menneskers arbejdskraft, og det bør nok nævnes, at der eksisterer et stort administrativt arkiv med referatprotokoller og tilhørende sager. En meget stor del af tiden synes at være gået med at slås med landets andre kommuner om, hvem der skulle bære udgifterne ved hjælp til personer, der kom til København fra provinsen. Om selve staben kan der hentes en del oplysninger; vi har ansøg-

ninger og personaleakter vedrørende apotekere, bude, bygmestre, inspektører, jordemødre, kogekoner, kontorfolk, kvartermestre, læger, lærerinder, lærere, oldfruer, opsyn, portnere, vægttere, skrivere, økonomer, fattigforstandere, fattigvæsenets politi, præster, degne, fattigfogeder, sygeopvarter osv.

Almindelig hospital, der i en årrække hørte under fattigvæsenet, havde to slags klienter, nemlig syge, altså det vi kalder patienter, og lemmer, som vel nærmest kan betegnes som plejehjemspatienter. Der er sket store kassationer i Almindelig hospitals arkiv, men der findes dog både patientprotokoller og lemmeprotokoller, til de sidste er der registre. De indeholder i øvrigt lidt flere oplysninger end patientprotokollerne, der i reglen blot registrerer navn og ind- og udskrivningsdato eller dødsdato. I fattigvæsenets dødeprotokoller kan man i øvrigt konstatere, at mange er blevet begravet på fattigvæsenets foranledning, uden at man har vidst, hvem de døde var. Det er påfaldende, så mange der er druknet i havnen. Da fattigvæsenet som før nævnt var direktion for en del institutioner (Vartov, Abel Cathrines stiftelse, arbejdsbusene, Sct. Hans hospital, Almindelig hospital og skoler, herunder Opfostringshuset) vil man kunne finde sager om disse institutioner og deres klientel i fattigvæsenets almindelige referatprotokoller og sagsrækker. For eksempel kan manglende ansøgninger m. v. i Vartov hospitals arkiv ofte findes i fattigvæsenets arkiv, idet Vartovs forstander har sendt sådant materiale videre til den højere myndighed.

Også *Ladegården* hørte under fattigvæsenet. Den har sit navn af, at den oprindelig var avlsgård for Københavns slot. Det københavnske fattigvæsen indrettede den i 1822 som arbejdsanstalt for fattige og husvilde, fra 1833 blev den tillige tvangsarbejdsanstalt, nærmest for straffede personer og vagabonder. De der anbragte personer, der kaldtes fabrikarbejdere, både mænd og kvinder, beskæftigedes med næsten alle håndværk. En stor del af arkivet er kasseret, af interesse for slægtsforskere er mandtaller og andre fortegnelser fra 1845 ff samt en ufuldstændig samling afhøringsark ca. 1820–80.

I de senere år har Stadsarkivet fra *Overformynderiet* og Landsarkivet for Sjælland modtaget en del arkivalier. Ved reskript af 1817 ophørte overformyndernes bestilling i København og overformynderiforretningerne blev overtaget af magistraten selv under det nyoprettede 3. sekretariat. De offentlige stiftelser og legater, der i forvejen blev administreret af magistraten, blev samtidig henlagt til dette sekretariat. Overformynderiforretningerne overgik ved kommunalreformen af 1857 til statsinstitutionen Københavns overformynderi. Også før 1817 havde magistraten dog ansvar for overformynderiet. I Stadsarkivet befinder der sig nu journaler, journalregistre og journalsager 1817–1857 og værgemålsprotokoller 1818 ff. Hver myndlings regnskab er heri ført på ét eller flere folio fra regnskabet

begyndelse til dets afslutning. Til protokollerne hører udgåede værgemålsdokumenter, der er ordnet efter protokol- og folionummer, samt et navne-register. Endvidere er der modtaget værgemålsregnskaber 1777–1857. Værger beskikkedes i øvrigt af magistraten, der også afgjorde myndighedsspørgsmål. Værgemål skal indtil 1805 søges i borgerskabsprotokoller, men 1805 ff i en særlig gruppe arkivalier under magistratens 1. sekretariat. Værgerne indsendte indtil 1817 værgemålsregnskaberne til magistraten, der sendte dem videre til overformynderne til revision. Fra 1818 ekspederedes regnskaberne af magistratens 3. sekretariat, der selv deciderede dem. For tiden indtil 1818 er regnskaberne ufuldstændige.

Arvekapitaler, der ikke straks udbetaltes af skifteretten, blev deponeret i stadens kasse og ført til indtægt i kærnerregnskabet. De arveparter, der senere blev udbetalt, blev så ført til udgift i kærnerregnskabet. Til disse udgiftsposter udarbejdede Stadsarkivet for nogle år siden et navne-register. Det strækker sig over tidsrummet 1707–1771 og supplerer det i forvejen eksisterende register til skifteuddrag 1681–1771. For nylig har vi fra Landsarkivet modtaget såkaldte depositionsprotokoller, der er protokoller med uddrag af regnskab over deponerede arveparter, de går helt tilbage til 1673 og op til midten af forrige århundrede. Ved lejlighed vil Stadsarkivet udskrive et navne-register, i hvert fald til den ældste.

Separation og skilsmisse hørte også under magistraten. I tidsrummet 1806–57 er sagerne lette at finde frem, idet man i magistratens første sekretariat førte særlige separationsprotokoller med registre. Før den tid skal separation søges i magistratens almindelige resolutionsprotokoller. Ved kommunalreformen i 1857 overgik behandlingen af separation og skilsmisse til Overpræsidenten, og sagerne er fra og med 1858 afleveret til Landsarkivet.

Byens *brandvæsen* var organiseret sammen med *vandvæsenet*. Uden vand fik man som bekendt ikke slukket nogen ildebrand. Vandet hentede man ind til byen fra de omliggende søer gennem træender, dels til større offentlige brønde i gaderne, dels til pumpeopstandere i husenes gårde. Befolkningen, altså forbrugerne, etablerede tidligt vandkompagnier. For disse vandkompagnier findes der mandtaller over partipanterne, og nogle af de ældre mandtaller fra 1600-tallet kan have interesse også for personalhistorikeren, fordi andet arkivmateriale ikke er til stede i synderlig stor udstrækning.

Mere interesse knytter der sig til brandvæsenets og da navnlig til brandmajorens arkiv. Det var bl. a. brandmajorens opgave at holde orden på brandkorpset. Til brandmænd brugte man håndværkere. Vognmænd og brændevinsbrændere og andre, der ejede heste, måtte sørge for transport af brandsprøjter og vandtønder. Alt dette var organiseret således, at enhver

vidste, hvor han skulle møde, og hvad han skulle foretage sig, når der udbrød ildløs.

I Stadsarkivet findes der f. eks. anciennitetsprotokol for brandkorpsets officerer fra 1694 til 1835, fra 1787 til 1862 fortegnelse over sprøjtemestre, fanevagter, brandbude, tamburer, redningsstignernes mandskab m. m., og fra 1810–1867 findes der stamruller over officerer og mandskab. Disse tre arkivgrupper indeholder angivelse af næringsvej, fødested, alder, ansættelse og afgang. Til stamrullerne er der for tidsrummet 1826–1867 navneregistre. Der er flere fortegnelser i brandmajorens arkiv, der kan have interesse for slægtshistorikeren. Stadsarkivet har arkivet til 1870.

Da der nu har været talt om brandvæsen, var der måske grund til at sige lidt om brandene 1728 og 1795. Begge brandene var store katastrofer, hvorved betydelige dele af befolkningen pludselig stod uden bolig. Efter branden i 1728 blev der udfærdiget mandtal over byens indbyggere, opdelt i de udbrændte og de ikke-udbrændte. Disse mandtaller er trykt i 1906 af Kjøbenhavns Brandforsikring, og titlen er »Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728«. Ikke mindre end en trediedel af byen brændte.

Efter branden 1728 blev bl. a. oprettet en Prioriteringskommission, og i dens arkiv kan man finde såvel kreditorer som debitorer.

I Bygningskommissionen af 1729's arkiv findes lister over bygningshåndværkere, til disse lister har Stadsarkivet udarbejdet navneregistre.

Branden i 1795 medførte en del foranstaltninger fra magistratens side med henblik på afhjælpning af den værste bolignød. Umiddelbart efter branden havde størstedelen af de husvilde søgt ly i telte, udlånt af militæret. Der opførtes senere en del barakker uden for Østerport, og man overtog Garderstalden og et blokskib, hvor der indlogeredes familier. Fortegnelser over disse familier findes i Stadsarkivet.

København har, som allerede navnet siger, altid haft tilknytning til *skibsfarten*. Der vil da også i Stadsarkivet kunne findes sager vedrørende søfart. Nævnes skal her fortegnelser over skibe og fartøjer, hjemmehørende i København, de haves fra 1767 til 1857; man vil heri kunne finde oplyst skippers navne, skibenes navne og størrelse m. v. samt redernes navne, derimod ikke oplysninger om besætningsmedlemmerne. Kapere fra englænderkrigens tid kan måske findes i ansøgninger og papirer vedrørende kaperi 1810–1819.

I tilfælde af skibsforlis opstod der spørgsmål om fastsættelse af erstatningens størrelse. Rederne havde jo oftest skibene forsikrede. Opgørelserne foretoges af de såkaldte dispachører, der var autoriserede, ligesom deres protokoller var autoriserede af magistraten. Stadsarkivet har samtlige dispachørprotokoller for tiden 1777–1919. I de udfærdigede dispacher er der udførlige beretninger over skibsforlisene. Til en del af protokollerne er der registre, hvor man skal søge under skippers navne.

I 1711 var der pest i København, hvorved omkring tredjedelen af befolkningen eller over 20.000 mennesker døde. Pesten havde allerede i længere tid hærget rundt om i Europa, og nåede til København i 1711, formentlig med et skib. Man oprettede en *Sundhedskommission*, hvis opgave det bl. a. var at kontrollere, at indkommende skibe havde sundhedspas. I en af denne årsag ført protokol kan man også finde passagerernes navne. Noget navneregister findes ikke, det må være en fremtidsopgave. Desuden er der en protokol for et lazaret på Ladegården, i denne protokol opførtes patienternes navne. En del af arkivet er rimeligvis forsvundet.

Der er i Stadsarkivet en gruppe arkivalier, der er af stor interesse for slægtsforskeren, det er *laugsarkivalierne*. Der fandtes såvel laug for håndværkere som for handlende. Andre laugsarkivalier er af laugene afleveret til Landsarkivet for Sjælland, og nogle få laug opbevarer selv deres arkivalier. Stadsarkivet har en udførlig registratur over de laugsarkiver, vi har, heri er også medtaget oplysninger om arkivalier, der befinder sig uden for vort arkiv, og en laugsregistratur er i samarbejde med Landsarkivet for Sjælland udarbejdet i 1971. Laugene har deres rod langt tilbage i tiden og havde deres egne strenge regler for optagelse af lærlinge, svendenes og mestrenes opførsel og regler for svendestykker og mesterstykkers udfærdigelse. Laugene varetog medlemmernes interesser og sørgede for dem i sygdomstilfælde eller ved dødsfald. Der skulle hertil bruges penge, og derfor måtte såvel mestre som svende erlægge kontingent, betale tidepenge, som det hed. Der blev selvfølgelig ført regnskab, og derfor kan man tit følge en mester eller svend gennem en længere årrække til hans død. Der kan selvsagt være ikke så lidt at finde i laugsarkivalierne, og eftersom magistraten var øvrighed for laugene, kan der også i rådstueskriverens eller i 2. sekretariats resolutionsprotokoller findes mange sager. Hvis for eksempel mestrene nægtede en svend tilladelse til at udføre mesterstykke, gik han op på rådhuset og klagede. Omvendt klagede mestrene så til magistraten over de frække og dovne svende.

For de fleste laugs vedkommende findes der almindelige laugsprotokoller, hvor referater af laugsmøder indførtes, men det var meget forskelligt, hvad der blev indført i protokollerne. Det havde også nogen betydning, om laugene havde råd til at betale en laugsskriver, eller om oldermanden selv eller en mester førte bøgerne. Det kunne jo for mange håndværkere knibe slemt med at skrive, og det kan sommetider være overordentlig vanskeligt overhovedet at forstå, hvad der menes ved en indførsel.

Stadsarkivet har i en årrække ladet fremstille navneregistre til de ældste laugsprotokoller. Oprindeligt var det meningen, at der kun skulle registreres protokoller indtil år 1700, men vi er i mange tilfælde gået langt ind i det 18. århundrede; det er jo ikke så godt at holde op med at registrere navne

midt inde i en bog. Når en laugsprotokols navne skal registreres, bliver der først lavet et seddelregister, og derfra et register i bogform for protokollen, dette register stilles bagefter protokollen, hvis det er en, vi selv har; Stadsarkivet registrerer nemlig også Landsarkivets protokoller, og vi indlåner protokoller fra laugene; i disse sidste tilfælde opstilles registrene for sig, vi beholder dem selvfølgelig selv.

De mange sedler, der bærer et navn, og forneden henvisning til den protokol og sidetallet, hvorfra det er taget, er opstillet i én stor fælles navne-registratur. Stadsarkivet registrerer konsekvent alle på fornavn og på slægtsnavn, derimod ikke alle på sen-navn.

Det er da i øvrigt således, at der i en del laugsprotokoller findes registre, og de kan godt være brugbare, selv om det i f. eks. lærlingeprotokoller oftest er læremestrene, der findes register til, ikke lærlingene, og det vil være lærlingen, man leder efter oplysninger om. Det sker tit ved et læreforholds oprettelse, at lærlingens faders navn er anført, og som regel er fødestedet angivet.

En del laug førte for svendenes vedkommende bog over tilrejsende svende med angivelse af fødestedet, og de fleste svendeselskaber førte i hvert fald regnskabsbøger over indtægter og udgifter. Indtægterne var de nævnte medlemskontingenter og bøder for forskellige forseelser som f. eks. slagsmål eller for at have udvist uværdig optræden ved selv at have båret et stykke værktøj på gaden. Udgifterne var understøttelse til syge svende eller ganske simpelt begravelseshjælp, og eventuelt en pengehjælp til en enke.

Laugsvæsenet ophævedes officielt i 1857 med virkning fra 1862, og laugene fik besked på at aflevere deres arkivalier til magistraten, men mange laug fortsatte deres virksomhed som foreninger og fik lov til at beholde arkivalierne. Derved er mange arkivalier gået tabt, og andre arkivalier er afleveret til Landsarkivet for Sjælland.

Til laugene knytter sig en gruppe arkivalier, der fra gammel tid har »ligget bi«. Vi har kaldt den »Magistraten og Laugene«. Den indeholder adskilligt af interesse. En gang imellem nedsatte kongemagten laugskommissioner, der skulle regulere laugenes forhold. I en sådan kommissions arkiv ligger for året 1730 fuldstændige fortegnelser over laugsmestrene. I »Magistraten og Laugene« ligger desuden protokoller med referater over laugsmøder fra omtrent samme tid, de er ført af de rådmænd, der blev sat til at overvåge, at alt gik sømmeligt til ved laugsmøderne. Fra år 1800 og videre frem, findes protokoller med kopier af lærekontrakter. En del svendeprøveprotokoller findes også.

Der var i København i tidligere tid såkaldte *fæstekontorer*, hvor såvel folk, der søgte tyende, som tjenestefolk, der søgte arbejde, en kondition, som man sagde, kunne henvende sig. De fleste fæstekontorer blev drevet

rent forretningsmæssigt, men deres virksomhed var reguleret ved lovgivning. Stadsarkivet har en del fæstemænds arkiver, men desværre ikke alt. Der er arkivalier fra ca. 1850 og frem til ca. 1940. Efter socialreformen 1933 tillodes ikke flere fæstekontorer oprettet, men et enkelt kontor fortsatte virksomheden endnu nogle år. Generelt sagt findes der såkaldte husbondsprotokoller, hvori de, der søgte tjenestefolk, blev noteret, og tyende-protokoller, hvori tjenestesøgende noteredes med oplysninger om betingelse og kvalifikationer. Til disse protokoller har vi delvis navneregistre.

Opfostringshuset oprettedes 1753 og modtog de første elever, kun drenge, i 1755. I begyndelsen modtog man elever fra hele landet. Vi har så godt som samtlige ansøgninger for disse drenge, samt deres dåbsattester, og selvfølgelig også for en mængde andre, der fik afslag. Der har vel indtil nu været ca. 5.000 drenge på *Opfostringshuset*, så det er egentlig et ret stort personalhistorisk materiale, der her findes. Ansøgningerne er fulde af oplysninger om forældrenes forhold, det var nemlig kun børn af fattige forældre, der oprindeligt måtte optages. Da kommunen blev fattigere og befolkningen rigere, tillodes det, at man købte pladser på *Opfostringshuset*. Der findes mandtalsprotokoller over drengene, og dertil findes registre, så det skulle være meget let at finde noget frem.

Opfostringshusets drenge kom som regel i lære hos en håndværker, en købmand eller i senere tid, på et kontor efter konfirmationen. Huset sørgede for en læreplads, oprettede kontrakt og varetog drengenes interesser indtil det fyldte 24. år. Men det betyder ikke, at man helt slap forbindelsen efter dette år. Af notater i mandtallerne kan man se, at lærerne interesserede sig for dem, og at drengene som voksne af og til besøgte *Opfostringshuset*. Der kom så et notat i mandtallet om, hvad den pågældende på dette tidspunkt foretog sig, og hvor han var henne. Der kan selvfølgelig også findes ansøgninger fra lærerne og deres ansættelsespapirer.

Københavns kommune har fra gammel tid haft *patronatsret* til en del kirker i København, og derfor findes en del arkivalier fra disse kirker i Stadsarkivet. Navnlig er Nikolaj kirkes arkiv vigtigt, for en del kirkebøger brændte sammen med kirken i 1795. I kirkeværgeregnskaberne finder man oplysninger om de begravede, om hvem der ejede gravstederne og om tidspunkt for nedsættelse af lig. Stadsarkivet har udarbejdet registre til begravede inden for kirkens mure for årene 1600–1800 og uden for kirken 1732–66. Derudover findes der bl. a. stolestadebøger; det er regnskab over lukkede stole, som mere velhavende familier kunne leje i kirken, så de kunne sidde i fred under gudstjenesterne. Arkivalier af samme karakter findes fra Helliggejst kirke, Frelsers kirke og Trinitatis kirke.

Efter Københavns belejring i 1658–60 var kong Frederik III kommet i gæld til staden, og det blev klaret ved, at kongen skænkede en del jordegods på Sjælland til København. Det er det såkaldte *Bistrup gods*. Til god-

Højstads Herred og Alltids Vognen n. l.		Højstads Herred	
64 købstæder		64 landsogne	
15 Aug. 1754		15 Aug. 1754	
1	1	1	1
2	2	2	2
3	3	3	3
4	4	4	4
5	5	5	5
6	6	6	6
7	7	7	7
8	8	8	8
9	9	9	9
10	10	10	10
11	11	11	11
12	12	12	12
13	13	13	13
14	14	14	14
15	15	15	15
16	16	16	16
17	17	17	17
18	18	18	18
19	19	19	19
20	20	20	20
21	21	21	21
22	22	22	22
23	23	23	23
24	24	24	24
25	25	25	25
26	26	26	26
27	27	27	27
28	28	28	28
29	29	29	29
30	30	30	30
31	31	31	31
32	32	32	32
33	33	33	33
34	34	34	34
35	35	35	35
36	36	36	36
37	37	37	37
38	38	38	38
39	39	39	39
40	40	40	40
41	41	41	41
42	42	42	42
43	43	43	43
44	44	44	44
45	45	45	45
46	46	46	46
47	47	47	47
48	48	48	48
49	49	49	49
50	50	50	50
51	51	51	51
52	52	52	52
53	53	53	53
54	54	54	54
55	55	55	55
56	56	56	56
57	57	57	57
58	58	58	58
59	59	59	59
60	60	60	60
61	61	61	61
62	62	62	62
63	63	63	63
64	64	64	64

Opslag i Opfostringshusets kollektbog fra 1754 for Høvelbo hrd., Gøl sogn. Disse kollektbøger, der førtes i hver købstad og hvert landsogn i Danmark og hertugdømmerne, medtog ofte så mange personer, at de kan fungere som mandtal over familieforsøgerne.

set hørte en del bøndergårde, som efterhånden efter en salgsplan af 1861 bortsolgt. Indtil den tid fæstedes det bort. I Stadsarkivet findes fæste-protokoller og fæstebreve fra 1687–1918. Helt fra 1661 findes jordebøger. Til disse fæster findes ingen navneregistre, men fæstebrevene ligger ordnede efter sogne. Det er altså her muligt at finde oplysninger om enkelte landmænd; omend det ikke er særlig nemt.

En del af stadens syge anbragtes på *Sct. Hans hospital*, efterhånden udelukkende sindssyge. Hospitalet lå indtil 1816 ved København, men flyttedes i dette år ud på Bistrup hovedgård ved Roskilde, hvor det endnu er. Patientjournaler findes efter aftale med lægerne ikke i Stadsarkivet, men på hospitalet. I Stadsarkivet haves patientregistre fra året 1772 og frem mod vore dage. Anmodninger om anbringelse af patienter m. v. på *Sct. Hans hospital* kan i øvrigt ofte ses i Magistratens almindelige resolutions-protokoller, i tidsrummet 1816–60 i Fattigvæsenets protokoller.

Gamle mennesker kunne komme på *Vartov hospital*; i dets arkiv findes også en del materiale af interesse for personalhistorikere, der kan nævnes ansøgninger om pladser (haves fra 1799). Afdøde lemmers papirer haves ligeledes fra 1799. Mandtaller over lemmer findes fra 1762. Vartov havde også jordegods, der eksisterer fæsteprotokoller for perioden 1677–1809.

Fra en del *københavnske skoler* har Stadsarkivet i de seneste årtier modtaget både protokoller og sager. Det vil i mange tilfælde være muligt i disse arkiver at finde personalhistoriske oplysninger om eleverne. Der er udarbejdet en registratur over skolearkiver i 1973. Nævnes skal også, at Stadsarkivet har udarbejdet et kartotek over skoleholdere i København.

Stadsarkivet har en række *hjælpe midler* af mere speciel karakter, af de trykte kan nævnes Københavns Diplomatarium (–1728), et stort 8-binds værk, der er udarbejdet af arkivar i Rådstuearkivet Oluf Nielsen. Det indeholder alle slags breve, skøder, statslige og kommunale udnævnelser samt mandtaller og fortegnelser, som Oluf Nielsen har kunnet finde frem til. Til værket hører 2 bind navneregistre, stedregistre og sagregistre.

General H. U. Ramsing, der havde sit virke i første halvdel af dette århundrede, interesserede sig stærkt for Københavns topografi. Ikke alene var han at træffe ved grundudgravninger i byen, hvor han flittigt noterede sig, hvad der kunne være af interesse, men han studerede også på arkiverne og samlede materiale til de såkaldte kvarterbøger, en bog for hvert af byens kvarterer. Heri gennemgår han de enkelte ejendomme så langt tilbage, han kan nå, og frem til ca. 1728, idet han gør rede for ejendommens ejerforhold. I hver kvarterbog findes navneregister. Stadsarkivet har købt hans efterladte materiale og sørger for udgivelsen, som endnu ikke er tilendebragt. Der mangler at udgives ca. halvdelen af materialet.

Arkivet har siden 1907 udgivet »Historiske Meddelelser om København«, hvori er optaget artikler fortrinsvis af topografisk og kulturhisto-

risk tilsnit, men også en del personalhistorisk stof. Der findes registre i hvert bind, fra 1960 i hver 4. årbog, og i Stadsarkivet findes et generalregister for samtlige udkomne bind.

Magistraten fungerede indtil 1771 som skifteret, men sagerne afleveredes i slutningen af forrige århundrede til Landsarkivet for Sjælland. Den daværende rådstuearkivar Villads Christensen blev så fortvivlet over at være blevet berøvet skiftearkivalierne, at han for egen regning lod udskrive et uddrag på sedler med tilhørende navneregister. Han fik dog senere sit udlæg refunderet af magistraten.

Gadenavnudvalgets kartotek over gader, der indeholder værdifulde oplysninger, bl. a. litteraturhenvisninger, er fotograferet i 1977 og findes i Stadsarkivet på mikrofiche.

Desuden findes der i Stadsarkivet navneregistre til deponerede bevillinger 1779–1857, markedspas 1775–1826, kommunale bestillingsmænd 1700–1857, og et kartotek over samtlige borgmestre og rådmænd fra 1361 til dato.

Stadsarkivet ejer en betydelig *kort- og tegningssamling*, der for tiden af pladsmangel ligger i depot. En stor del af kortene er dog fotograferede. Negativerne findes i Stadsarkivets lokaler på rådhuset, og et læseapparat med kopieringsmulighed står til disposition. Brugeren kan således i de allerfleste tilfælde øjeblikkelig få leveret i hvert fald udsnit af kort. Ønsker man at se de originale kort, er der i reglen 1 dags ventetid.

I Stadsarkivet findes adskillige andre grupper arkivalier, der med fordel kan dyrkes af slægthistorikeren, men det er næppe muligt her at gennemgå dem alle. I 1974 blev der udgivet en trykt oversigt og vejledning som tillæg til Historiske Meddelelser om København. Der er siden da sket flere afleveringer, dem kan man som regel finde omtalt i Stadsarkivets årlige beretninger i Historiske Meddelelser.

Egil Skall, f. 1930 i Holland, fuldmægtig i Københavns Stadsarkiv. Har skrevet københavnhistoriske artikler i Historiske Meddelelser om København. Adresse: Odensevej 16, Himmelev, 4000 Roskilde.

Genealogisk Mikrofilm - svenska synpunkter

Af

Henric Sollbe

I entrén till forskarsalen i Sveriges äldsta landsarkiv förekommer ett stort anslag med texten:

Begagna arkivalierna med största aktsamhet!

Våra efterkommande skola också begagna dem.

Detta är ett uttryck för en landsarkivaries ängslan över den förslitning, som de mest frekventa arkivalierna utsättes för på grund av den ökande användningen.

Som bekant utgör kyrkoarkiven det mest använda materialet i våra arkivinstitutioner. Av naturliga skäl efterfrågas mest serierna husförhörslängder, flyttningslängder samt födelse-, vigsel- och dödböcker.

Den konserveringsverksamhet, som landsarkivens bokbinderier bedriver, har icke kunnat hålla jämna steg med den fortgående förslitningen.

Vilka åtgärder är möjliga för att minska eller helst förhindra den fortsatta nötningen av kyrkoböckerna?

I Sverige har hittills mikrofilmningen av arkivmaterialet kommit att bli den dominerande skyddsåtgärden.

Genealogiska Föreningen, riksförening för släktforskning, Stockholm, (GF), uppmärksammade tidigt möjligheten att mikrofilma. Den 12 juli 1944 – för 35 år sedan – skrev föreningen till Kungl. Majt med förslag om att alla svenska församlingars husförhörslängder, födelse-, vigsel- och dödböcker måtte mikrofilmas. I denna hemställan framhölls, hur värdefulla primäruppgifterna i våra kyrkoböcker är, samt att tillkomsten av mikrofilm skulle minska förslitningen av kyrkoböckerna och att förlust av en kyrkobok är oreparabel. Vid denna tid pågick alltjämt kriget. Många äldre i landet erinrar sig, att ett främmande flygplan av misstag råkade släppa ned en del bomber i Lund i Skåne i obehaglig närhet av därvarande landsarkiv.

På hösten samma år hade GF ett samkväm i Stockholm, då en svensk-amerikansk ingenjör från Salt Lake City, Utah, USA, talade om filmning av kyrkoböcker och visade resultatet av en filmfotografering av en kyrkobok från 1600-talet. Säkerligen var detta första gången i vårt land, som en genealogisk mikrofilmning diskuterades i så att säga större sammanhang. Försiktighet och osäkerhet präglade den efterföljande litet tveksamma och ytterst abstrakta diskussionen, i vilken flera ledande svenska arkivmän

deltog. »Därom kan jag ge besked, ty jag var med« som skalden Runeberg säger i Fänrik Ståls sägner.

Både Riksarkivet i Stockholm och dåvarande ärkebiskopen stödde GF:s förslag om mikrofilmning. Men de statliga anslagen räckte icke till för att genomföra en åtgärd av så stor omfattning.

Det är då mormonerna kommer in i bilden. Deras genealogiska institution i Salt Lake City erbjöd sig nämligen att mikrofilma för släktforskningen erforderligt material och icke nog med det, som ersättning och tack för ett sådant medgivande förklarade man sig villig att som gåva överlämna en kopia av den framställda filmen till Riksarkivet i Stockholm.

Detta generösa erbjudande togs tacksamt emot av svenska staten. De mottagna filmerna utgör s. k. moderfilm för forskningskopior. Sådana framställs fortlöpande för institutioner och enskilda.

Som av det sagda framgår har GF på ett utomordentligt framsynt och nästan visionärt sätt bidragit till all leda utvecklingen i Sverige framåt i fråga om genealogisk mikrofilm. Utan föreningens pådrivande verksamhet skulle vi säkerligen icke förfoga över det stora mikrofilmbestånd, som vi nu disponerar.

Sverige är indelat i 24 län (amt). I vart och ett av dessa finns ett länsbibliotek, som under 1970-talet anskaffat forskningskopior avseende det egna länet. Länsbibliotekens bestånd av mikrofilmade kyrkoarkivalier är i allmänhet mycket fylligt. Många länsbibliotek disponerar också betydande mängder mikrofilm av militära rullor samt juridiska och kamerala handlingar, t. ex. domböcker, bouppteckningar, mantalslängder och jordeböcker. Varje länsbibliotek har upprättat en förteckning över sitt mikrofilmbestånd. Denna är distribuerad inte bara till de övriga länsbiblioteken utan också till större s. k. kommunbibliotek (stadsbibliotek). Hur dessa förteckningar kan te sig, framgår av bild 1 (Helsingborg & Landskrona) och bild 2 (Marstrand).

Det må här framhållas, att även bibliotek i mindre städer förvärvat mikrofilm avseende den egna kommunen. Dessa filmer är i allmänhet ämnade att tillgodose forskningsbehovet för de lokala forskarna.

Varje läns mikrofilmer är tillgängliga för forskaren på resp. länsbibliotek. Detta förmedlar lån till och från bibliotek i andra län. En person i Mellansverige, som har sina anor i Skåne och i Norrland, är sålunda icke nödsakad att resa till landsarkivet i Lund och till ifrågakommande norrländska landsarkiv för att släktforska utan kan göra detta på sin hemorts bibliotek med ditrekvirerade mikrofilmer. En fördel är också, att biblioteket håller öppet längre tid än arkivet.

För läsning av film erfordras som bekant läsapparat, som t.o.m. mycket små kommunbibliotek numera förfogar över, ofta i flera exemplar. En väsentlig anledning härtill är, att GF i Stockholm tillhandahåller en bra

Marstrand (G)			
Serie och tid	Rekvireras under beteckning	Volymsignum	Anmärkningar
<u>Konfirmationsböcker</u>			
1814-1815	XY 445	Marstrand A I:3	
<u>Kommunionlängder</u>			
1700-1758	XY 3121	Marstrand D II:1	
1778-1821	XY 3121-3122	" D II:2	Spridda år
1794-1835	XY 3122	" D II:3	" "
<u>Lysnings- och vigselböcker</u>			
1685-1730	XY 446	Marstrand C:1	
1731-1769	XY 446	" C:2	
1770-1811	XY 446	" C:3	Luckor 1800- 1802, 1804
1812-1861	XY 446	" C:4	Luckor 1829, 1843, 1847
1815-1834	XY 446	" E:1	Lucka 1833
<u>Död- och begravningsböcker</u>			
1685-1730	XY 446	Marstrand C:1	
1731-1769	XY 446	" C:2	
1770-1811	XY 446	" C:3	
1812-1861	XY 446	" C:4	
<u>Bilagor till flyttningslängder</u>			
1770-1795	XY 3122	Marstrand H II:1	
1796-1810	XY 3122	" H II:2	
1811-1833	XY 3122	" H II:3	
<u>Bilagor till lysning- och vigselboken</u>			
1729-1730	XY 446	Marstrand C:1	Förteckning över avvittringshandlingar
1731-1748	XY 446	" C:2	Luckor 1736, 1740. Förteckning över av- vittringshandlingar

sådan läsapparat till ett rimligt pris. Den heter Vidiolog; dess innovatör är Arvid Lundbäck, mångårig styrelseledamot i GF. Forskare med Vidiologapparat finns t.o.m. i Salt Lake City. Många enskilda forskare har för egen räkning inköpt en sådan läsapparat. Ofta blir då följden, att de också förvärvar mikrofilmrullar inom det egna forskningsområdet. Kostnaden för en sådan rulle à ca 29 m med 1.000 exponeringar är f.n. ca 80 sv. kronor.

Om forskningsmetoden med mikrofilm/läsapparat kan sägas, att den är mera tidskrävande och något mera besvärlig. Men den innebär, att våra landsarkiv så att säga flyttar till forskarens hemort och vidare att de starkt stigande kostnaderna för resor till och uppehälle på de platser, där landsarkiven finns, i många fall kan inbesparas. Denna ekonomiska fördel är värdefull och betyder, att släktforskning, när man utför arbetet själv, är den billigaste tänkbara hobbyverksamhet, som man kan bedriva. Allt detta har bidragit till att släktforskning i Sverige blivit något av en folkrörelse. Överallt på biblioteken – det forskas ju mera där än i arkiven – sitter personer, lutade över läsapparaterna. Dessa är ofta så upptagna, att forskare måste tidsbeställa dem. Föredrag i genealogiska ämnen, allsomoftast i samband med demonstration av läsapparater, förekommer numera även på relativt små platser runt om i vårt land, och tillströmningen av intresserade är förvånande stor. Sådan föredragsaktivitet resulterar ofta i medlemskap i GF, som i dag – inklusive de fyra regionalföreningarna i Göteborg, Malmö, Östergötland och Blekinge – räknar 3.000 medlemmar. Därutöver förekommer i Sverige ca 15 smärre fristående genealogiska sällskap eller klubbar, där medlemsantalet varierar mellan 25 och 200 personer.

Med hjälp av mikrofilm kan även i utlandet bosatta svenskar ägna sig åt svensk släktforskning. En svensk missionär i Afrika, som tjänstgjorde där i treårsperioder utan hemreseferie under den tiden, berättade, att han medförde läsapparat och kontinuerligt köpte erforderliga filmrullar från hemlandet. På det sättet hade han full sysselsättning med släktforskning även när han icke var hemma i Sverige.

Den svenska kostnadsfria servicen med interurbanlån av mikrofilm från alla landets länsbibliotek till varje svenskt bibliotek har veterligen ingen motsvarighet på annat håll i Europa. Till forskares fromma har den på ett markant sätt främjat den storslagna idé och tanke, som mormonerna förverkligat genom sin världsomfattande mikrofilmning av genealogiskt material. Det finns som bekant en religiös bakgrund till denna kostnadskrävande aktivitet från de ledande i Salt Lake City. I sammanhanget må nämnas, att antalet där förvarade originalrullar genealogisk mikrofilm uppgår till ca 1.100.000. Detta motsvarar nära 4.000.000 böcker à 300 sidor vardera. Att USA dominerar detta bestånd med ungefär en fjärdedel

SWEDEN PARISH AND VITAL RECORDS LISTINGS JULY 1975 PAGE 159

1. COUNTY	2. TOWN AND/OR PARISH	3. PERIOD FROM TO	4. RECD TYPE	5. PAR PRINT CALL NO.	6. PROJECT NO.	7. SOURCE CALL NO.	8. SOURCE TYPE	9. RHP-END CALL NO.	10. SEALING CALL NO.
MLMHS	SLIMMINGE	1848-1860	MAR	M40030-1	147110		MO	0935478	0935478
MLMHS	STANGBY	1889-1800	CHR	* 0933200	C40025-1	147121	MO	0822296	0822296
MLMHS	STANGBY	1889-1800	MAR	* 0933100	M40025-1	147121	MO	0822181	0822181
MLMHS	STORA HARRIE	1730-1764	CHR	* 0883506	M40007-1	147211	MO	0822245	0822245
MLMHS	STORA HARRIE	1730-1764	MAR	* 0883506	M40007-1	147211	MO	0935460	0935460
MLMHS	STORA KÖPINGE	1670-1750	CHR	* 0933180	C40026-1	147363	MO	0934044	0934044
MLMHS	STORA KÖPINGE	1700-1750	MAR	* 0933180	M40026-1	147363	MO		
MLMHS	SVALÖV	1852-1861	CHR	* 0933180	C40063-1	147227	MO		
MLMHS	SVALÖV	1852-1861	MAR	* 0933180	M40063-1	147227	MO		
MLMHS	SVENSTORP	1688-1770	CHR	* 0933410	C40043-1	147156	MO	0822181	0822181
MLMHS	SVENSTORP	1688-1770	MAR	* 0933410	M40043-1	147156	MO	0822232	0822232
MLMHS	VALLKARRA	1723-1750	CHR	* 0541768	C40006-1	147684	MO		
MLMHS	VALLKARRA	1724-1750	MAR	* 0883506	M40006-1	147684	MO		
MLMHS	VILLIE	1676-1702	CHR	* 0933368	C40036-1	147688	MO		
MLMHS	VILLIE	1676-1702	MAR	* 0933368	M40036-1	147688	MO	0935636	0935636
ÖREBRO	LERBACK	1718-1727	CHR	* 0541791	C40014-1	149861	MO	0822294	0822294
ÖREBRO	LERBACK	1718-1727	MAR	* 0541791	M40014-1	149861	MO	0822230	0822230
ÖREBRO	RINKABY	1751-1766	CHR	* 0932933	C40014-1	149861	MO	0822181	0822181
ÖREBRO	RINKABY	1751-1766	MAR	* 0932933	M40014-1	149861	MO	0935602	0935602
ÖREBRO	RINKABY	1766-1800	CHR	* 0541498	C40014-2	149861	MO	0935477	0935477
ÖREBRO	RINKABY	1766-1800	MAR	* 0933107	M40014-2	149861	MO		
ÖSTERG	ODESHOG	1707-1730	CHR	* 0933242	C40029-1	153299	MO		
ÖSTERG	ODESHOG	1707-1730	MAR	* 0933242	M40029-1	153299	MO		
ÖSTERG	RISINGE	1659-1693	CHR	* 0933410	C40035-1	153462	MO		
ÖSTERG	RISINGE	1657-1707	MAR	* 0933410	M40035-1	153462	MO		
ÖSTERG	RISINGE	1657-1707	CHR	* 0933968	C40035-1	153872	MO		
ÖSTERG	RISINGE	1657-1707	MAR	* 0933968	M40035-1	153872	MO		
ÖSTERG	TJALLHO	1697-1727	CHR	* 0933281	C40031-1	153940	MO	0935636	0935636
ÖSTERG	TJALLHO	1697-1727	MAR	* 0933281	M40031-1	153940	MO		
ÖSTERG	VÄSTRA TOLLSTAD	1841-1861	CHR	* 0933444	C40046-1	159356	MO	0822223	0822223
ÖSTERG	VÄSTRA TOLLSTAD	1841-1861	MAR	* 0933444	M40046-1	159356	MO	0822230	0822230
SDRML	JULITA	1750-1764	CHR	* 0541768	C40008-1	155237	MO	0935696	0935696
SDRML	JULITA	1750-1764	MAR	* 0541768	M40008-1	155237	MO		
SDRML	JULITA	1712-1770	CHR	* 0883506	C40040-1	155400	MO		
SDRML	JULITA	1712-1770	MAR	* 0883506	M40040-1	155400	MO		
SDRML	ÖSTERAKER	1710-1725	CHR	* 0933383	C40048-1	155411	MO		
SDRML	ÖSTERAKER	1710-1725	MAR	* 0933383	M40048-1	155411	MO		
UPPSL	ÖVERSELÖ	1679-1713	CHR	* 0541768	C40031-1	080474	MO	0822295	0822295
UPPSL	ÖVERSELÖ	1679-1713	MAR	* 0541768	M40031-1	080474	MO		
UPPSL	ALUNDA	1685-1693	CHR	* 0541768	C40021-1	080474	MO	0822245	0822245
UPPSL	ALUNDA	1685-1693	MAR	* 0541768	M40021-1	080474	MO		
UPPSL	LÄBY	1788-1801	CHR	* 0933988	C40052-1	013260	MO		
UPPSL	LÄBY	1788-1801	MAR	* 0933988	M40052-1	013260	MO		
UPPSL	TOLVA	1788-1801	CHR	* 0933473	C40062-1	081403	MO		
UPPSL	TOLVA	1788-1801	MAR	* 0933473	M40062-1	081403	MO		
VRMLNO	ÖSTRA ANTERVIK	1729-1860	MAR	SEE: ÖSTRA ANTERVIK	M40062-1	081401	MO		
VRMLNO	ÖSTRA ANTERVIK	1707-1736	CHR	SEE: ÖSTRA ANTERVIK	C40069-1	082153	MO		
VRMLNO	ÖSTRA ANTERVIK	1707-1736	MAR	SEE: ÖSTRA ANTERVIK	M40069-1	082153	MO		

Ovanstående ingår i Genealogical Society's (i Salt Lake City) computer program, som från Sverige omfattar 71 församlingar. CHR = christening date; MAR = marriage date.

härav är naturligt. Därefter följer Mexico med 105.000 rullar, vidare Danmark och England med 70.000 vardera samt Sverige med över 60.000 rullar.

Jämfört med de stora kontinentala länderna i Europa är i första hand Danmark våldsamt favoriserat. Men också Sverige är gynnat. Detta hänger bl. a. ihop med att vårt källmaterial – i Danmark och Sverige – är så bra bevarat.

Mormonarkivets enorma utvecklingsarbete pågår ständigt. Varje arbetsdag året runt är 90 mikrofilmkameror i arbete över hela världen. Då var och en producerar 1.000 rullar pr år, betyder detta, att beståndet av genealogisk mikrofilm i Salt Lake City årligen ökar med 90.000 rullar.

I Salt Lake City förvarade mikrofilmer från hela världen har man börjat sätta på data i fråga om personers födsel och vigsel. Det är känt, att så är förhållandet med 71 svenska socknar (varav 29 stycken i Skåne) – bild 3 – samt ca. 3.000 engelska församlingar. Här öppnar sig vida perspektiv.

Även den, som har svårt att förstå mormonernas lära, måste erkänna, att vetenskapen i mycket hög grad har främjats av den genealogiska aktivitet, som mormonernas anhängare bedriver och som gjort Salt Lake City till säte för världens i särklass mest aktiva genealogiska institution.

Sammanfattningsvis kan sägas, att svenska släktforskare genom tillkomsten av mikrofilm samt genom den utomordentliga och kostnadsfria service, som våra länsbibliotek tillhandahåller i form av läsapparater och interurbanlån av genealogisk mikrofilm från hela landet, med rätta kan känna sig stolta över sina resurser.

Henric Sollbe, f. 1901, pensionerad direktör, mångårig styrelseledamot i Genealogiska Föreningen, Riksförening för släktforskning, Stockholm, numera hedersledamot av samma förening. Medverkat och deltagit i svensk TV i program om släktforskning (»Din bit av Sveriges historia«), föredragshållare i genealogiska ämnen, genealogisk artikelförfattare i svenska tidningar och tidskrifter. Adr: Gamla Rådstugugatan 1 B, S 602 24 Norrköping, Sverige.

Studerterjubilæumsskrifter som personalhistorisk kilde

Af

Jette Kjerulff Tuxen og Ole Tuxen

Næsten alle studenterårgangene 1820–1923 lod ved deres studenterjubilæer udsende festskrifter, der indeholdt fortegnelser over de jubilerende årgange med personalhistoriske oplysninger. Formålet med denne artikel er for det første at opstille en bibliografi over disse skrifter og for det andet at vurdere fortegnelserne som personalhistorisk kilde. Bibliografien er opstillet, fordi der intetsteds findes en samlet oversigt over disse fortegnelser. De historiske bibliografier har nok fyldige oversigter; men de er langt fra fuldstændige¹.

Studerterjubilæerne har dog affødt mere materiale end de nævnte jubilæumsskrifter med studenterfortegnelser, og før disse behandles, vil det være rimeligt kort at omtale dette materiale samt selve studenterjubilæerne som institution. Emnet studenterjubilæer er tidligere blevet behandlet af Carl Dumreicher i en artikel fra 1931, hvori han først omtaler studenterjubilæerne i almindelighed og jubilæumsskrifterne og dernæst det personalhistoriske stof i disse². Denne artikel giver en udmærket orientering om jubilæerne og jubilæumsskrifterne; men den er meget essaypræget og mangler en solid vurdering af de biografiske oplysninger som personalhistorisk kilde.

Første gang en studenterårgang samledes til jubilæumsfest var – så vidt vides – den 5. november 1836, da 1811-studerterne samledes til 25-års jubilæum på initiativ af højesteretsadvokat P. G. H. L. Salicath (1794–1864). Samme årgang fejrede også sit 50-års jubilæum³; men tilsyneladende har hverken denne eller de følgende årgange markeret deres jubilæer ved udsendelsen af festskrifter. Som det fremgår af bibliografien, var 1822-årgangen den første, der udsendte et festskrift med studenterfortegnelse, nemlig i anledning af 25-års jubilæet i 1847. Det næste jubilæum, der affødte en fortegnelse, var 1825-årgangens 25-års jubilæum i 1850. Derefter fulgte fortegnelser ved 25-års jubilæer for alle årgangene helt frem til 1923 med undtagelse af årgangene 1830, 1839, 1845, 1871, 1877, 1880, 1898, 1915, 1917 og 1922, hvoraf de sidste tre årgange ikke har udsendt jubilæumsskrifter med fortegnelse overhovedet, mens de øvrige har publi-

ceret skrifter i anledning af 40- og/eller 50-års jubilæer. 1822-årgangens og de følgende årganges initiativ smittede af på de foregående årgange, således at 1812-årgangen udgav et jubilæumsskrift i 1862, 1820-årgangen i 1860 og 1821-årgangen i både 1861 og 1871.

Da det for alvor var blevet en tradition at publicere jubilæumsskrifter, udsendte de allerfleste årgange til og med 1866-årgangen mindst to jubilæumsskrifter, normalt et ved 25-års jubilæet og et ved 50-års jubilæet; mange årgange udgav også skrifter ved 40-års jubilæet og særligt udholdende årgange såsom 1828, 1833, 1840 og 1848 også ved 60-års jubilæet. Fra og med 1867-årgangen publicerede de jubilerende studenter normalt kun et festskrift ved 25-års jubilæet; der er dog undtagelser, hvoraf den mest markante er 1884-årgangen, der nåede at udsende fire festskrifter, et ved henholdsvis 25-, 40-, 50- og 60-års jubilæet.

Jubilæerne markeredes normalt ikke blot ved udsendelsen af et festskrift, men også – og undertiden udelukkende – ved afholdelse af en fest. Det første skridt på vejen til afholdelsen af jubilæet var, at en kreds af jubilarer nedsatte sig selv som festkomité; det var normalt personer i fremtrædende positioner ofte ved universitetet eller i administrationen. Det var komiteens opgave at arrangere en jubilæumsfest og at udsende festskriftet, der oprindelig nærmest havde form som en indbydelse til festen eller som et referat af denne, men som efterhånden blev et selvstændigt led i jubilæumsfestlighederne. Til begge komiteens opgaver skulle der skaffes penge, og desuden skulle der indsamles oplysninger til festskriftet. Klager over manglende interesse blandt jubilarerne for at indsende biografier er et konstant led i festskrifternes forord, og finansieringen synes ligeledes at have voldt problemer, bl. a. fordi det var nødvendigt at lade mindre velstillede jubilarer få nedslag i kuvertprisen.

Festen blev normalt afholdt på Skydebanen i København, og sammenkomstens første etape illustreres af følgende passage fra et festreferat fra 1874: »Efterat omtrent en halv Timestid var anvendt til Udvexling af Hilsener, gjensidig Gjenkjendelse samt til en Anstillen af Betragtninger over den større eller mindre Indvirkning, som de forløbne 25 Aar havde havt paa Ungdomsskikkelserne, begav man sig under Riberhusmarschens Toner fra den tilstedeværende Taffelmusik op i Skydebanens store Sal, i hvis Midte det lange firkantede Festbord var opstillet og som efter Evne var festlig smykket i Dagens Anledning«. I det til lejligheden festsmykkede lokale indtog man herefter en festmiddag i tidens stil; ved et jubilæum i 1862 fik man således suppe, østers, oksefilet, flamsk sild, røget oksetunge, isbudding, dyreryg, kage og dessert med tilhørende vine. Senere blev middagen mere spartansk, og under indtryk af de herskende omstændigheder måtte 1920-studerne i 1945 indsende rationeringsmærker til festkomiteen og endda nøjes med en »portvinstype« til desserten. Middagen blev

ledsaget af sange, taler og skåler, således at alle fra kongen til den fraværende ægtefælle blev behørigt prist⁴.

Det var fra og med 1825-årgangens jubilæum i 1850 normalt, at de universitetslærere, der havde eksamineret årgangen på universitetet, blev indbudt til at deltage i festen⁵. Den følelse af nøje tilknytning til universitetet, som dette festelement var et udtryk for, vedblev at være et karakteristisk træk ved jubilæerne, og det illustreres af, at det fra og med 1902-årgangens jubilæum i 1927 blev en tradition, at jubilæet indledtes med, at årgangen mødte op i Københavns Universitets festsal, hvor jubilæumskomiteens formand og universitetets rektor talte. At festdeltagernes uddannelsesmæssige forestillingsverden i det mindste også omfattede polyteknikere ses af, at de legater, som studenterne af 1902 og 1918 stiftede ved deres jubilæer, og hvis kapital senere studenterjubilærer forøgede, tilfaldt såvel studerende ved Københavns Universitet som ved Den polytekniske Læreanstalt⁶.

Selv om antallet af festskrifter ikke svarer til antallet af festligholdte jubilæer, var udsendelsen af sådanne skrifter dog så almindelig, at den kan give et indtryk af udviklingen i interessen for at markere jubilæerne. Denne blomstrede kraftigt op i anden tredjedel af det 19. århundrede for atter at dale i det 20. århundrede; 1923-årgangen var således den sidste, der udsendte jubilæumsskrift, og som tidligere nævnt blev der fra og med 1867-årgangen næsten kun udsendt festskrifter ved 25-års jubilæerne.

At der overhovedet var basis for at festligholde særligt markante årsdage for studentereksamen må forklares med, at studentereksamen i det 19. århundrede i hvert tilfælde indtil skoleloven af 1871 og tildels i resten af århundredet var kendetegnet på en speciel fælles dannelse, der skilte dens indehavere skarpt fra resten af befolkningen; når man havde taget studentereksamen, hørte man til den akademiske stand⁷. Dette var den almindelige opfattelse såvel i befolkningen som blandt akademikerne. I følgende sang, der er skrevet til 1842-årgangens jubilæumsfest i 1892, træder standsfølelsen tydeligt frem; den er forfattet af birkedommer Preetzmann på melodien til »En lillebitte Mand«⁸:

Sig, husker I, Venner, da som en sluttet Hær
 Vi stævned hid at bades i Lysets Straaleskjær;
 Vi trodsed alle Skranker
 Med Villien klædt i Staal,
 Og høit fløi Alles Tanker
 Imod det fælles Maal.
 Ak, nu er Rækken brudt, og mangen freidig Svend
 Vi mindes maa med Vemod, naar vi savne den og den.

Dog, sukke var aldrig Athenes Sønners Skik –
 Se, endnu paa os hviler Gudindens Straaleblik,
 Det maner os at værne
 Den hellighøie Ild,
 Som fra Ideens Stjerne
 Den tindrer klar og mild,
 Det midt i Verdens Larm os minder om den Pagt,
 Som vi har engang svoret dyrt at holde høit i Agt.

Lad os da, som mødtes i denne Festens Stund,
 Hverandre helligt love med Hjerte, Haand og Mund,
 At holde trofast sammen
 Igjennem Vel og Ve
 Og vogte Guddomsflammen
 Selv under Vintrens Sne
 At hver af os engang, naar Alting her er endt,
 Fortjene maa det Hædersnavn: En ærlig brav Student.

Studenternes standsbevidsthed må ses på baggrund af, at de ikke alene uddannelsesmæssigt, men også talmæssigt og socialt udgjorde en eksklusiv gruppe i det 19. århundredes samfund. Som det fremgår af tabellen nedenfor var det 19. århundredes studentertal helt frem til omkring 1890 både absolut og relativt betydeligt mindre end den efterfølgende periodes, hvor tendensen var tydeligt stigende såvel numerisk som set i forhold til folketallet. Sammenlignet med studenternes andel af befolkningen i 1787 og 1800, der giver et indtryk af tendensen i det 18. århundrede, var studenternes andel af befolkningen i det 19. århundrede også mindre, og rekrutteringsgrundlaget var ændret, således at det 19. århundredes studenter kom fra højere sociale lag end det 18. århundredes; det kan f. eks. nævnes, at der blev immatrikuleret færre bondesønner ved universitetet i det 19. end i det 18. århundrede. En del af forklaringen på den ændrede sociale sammensætning må søges i indførelsen af skolepenge i forbindelse med reformlovgivningen for de lærde skoler 1805–09, og i at der i stigende grad blev stillet krav om universitetsuddannelse ved besættelse af civile statse embeder, der var attraktive for samfundets højere lag; det 18. århundredes universitet havde stort set kun uddannet til præsteembeder, hvortil rekrutteringen normalt skete fra de lavere sociale lag i samfundet⁹.

Studentertallet i udvalgte år i perioden 1787–1940 absolut og i forhold til antallet af 19-årige i befolkningen¹⁰.

År	Antal 19-årige	Antal studenter	Antal studenter i 0/00 af 19-årige
1787	(14.506)	125	(8,6)
1800	(16.158)	147	(9,1)
1834	(25.763)	187	(7,3)
1840	(26.531)	160	(6,0)
1845	(25.567)	125	(4,9)
1850	(27.889)	103	(3,7)
1855	(27.750)	141	(5,1)
1860	(29.019)	159	(5,5)
1870	31.990	203	6,3
1880	35.690	179	5,0
1890	36.695	399	10,9
1901	43.688	353	8,1
1911	47.022	764	16,2
1921	59.080	1036	17,5
1930	64.238	1685	26,2
1940	68.285	2257	33,1

Efterhånden som studentertallet i slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede steg både absolut og relativt, mistede studenterne den fællesskabsfølelse, der dannede baggrund for deres standsbevidsthed. Heri skal forklaringen på studenterjubilæumsinstitutionens gradvise uddøen sandsynligvis findes. Den samfølelse, der tidligere havde været mellem studenterne, måtte også nødvendigvis mindskes med det forøgede antal uddannelsesmuligheder; mens al videregående uddannelse tidligere stort set foregik på Københavns Universitet eller udenlandske universiteter og fra 1829 tillige på Den polytekniske Lærestanstalt, åbnedes der i slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede mulighed for videreuddannelse på f. eks. Danmarks Tandlægehøjskole (1888), Farmaceutisk Højskole (1892) og Handelshøjskolen (1917).

Studenterjubilæerne affødte en ret betydelig mængde skriftligt materiale, både trykt og utrykt. Det sidste må fortrinsvis søges hos privatpersoner og i privatarkiver i de offentlige samlinger; her skal blot gives eksempler på utrykt, let tilgængeligt materiale. Fra Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling skal omtales fire kapsler. Under signaturen Ny kgl. Saml. 1566 fol. findes en kapsel sager angående studenterjubilæer 1836–65, samlede af professor E. C. Werlauff († 1871), indeholdende især indbydelser

til ham til at deltage i jubilæumsfester, adgangskort til og sange fra disse. I Ny kgl. Saml. 2473 4° findes en kapsel med sager vedrørende 1837-studenternes jubilæer 1862, 1877 og 1887, indeholdende bl. a. rettelser til festskrifterne fra 1862 og 1877 dels som tilføjelser i disse, dels som breve. I en kapsel med signaturen Add. 1018c 4° ligger papirer i forbindelse med jubilæet 1886 for studenterne fra 1836, indeholdende især svar på indbydelser til at deltage i jubilæumsfesten. Endelig findes under signaturen Ny kgl. Saml. 3962 4° en kapsel med forarbejder til et jubilæumsskrift i anledning af 1859-studenternes 40-års jubilæum udført af Sophus C. A. Th. Møller († 1899). På Universitetsbibliotekets 1. afdeling befinder sig et hæfte med udklip vedrørende studenterne fra 1898 som supplement til det trykte jubilæumsskrift; hæftet har signaturen B 13336/5 8°. I Chr. Thorning Engelstofts arkiv på Rigsarkivet (Privatarkiver nr. 5364) ligger i pakken Breve m. m. (A2-C) et læg med svar fra 1822-studerne på indbydelsen til at deltage i 25-års jubilæumsfesten i 1847. Endelig skal omtales en samling papirer i Sorø Akademis Bibliotek vedrørende studenterne fra 1840; samlingen indeholder taler og forarbejder til studenterfortegnelserne forfattet af Emil Vedel til jubilæerne 1865, 1880, 1890 og 1895.

Selve jubilæumsfestlighederne affødte et omfattende trykt materiale af indbydelser, deltagerlister, sange, taler, menukort o. lign., ligesom der findes trykte subscriptionsindbydelser vedrørende festskrifterne. Undertiden indgår dele af dette materiale i jubilæumsskrifterne; men normalt findes det selvstændigt som et enkelt blad eller ganske få blade, med andre ord et materiale, det er uhyre vanskeligt at få et overblik over, og som bibliografierne ikke medtager. En omfattende samling af denne type materiale, der kun kan have begrænset personalhistorisk interesse, findes i Det kongelige Biblioteks afdeling for danske småtryk i fem kapsler med betegnelsen »Studenterjubilæer«.

Det i personalhistorisk henseende vigtigste materiale, der er udsprunget af studenterjubilæerne, er dog selve jubilæumsskrifterne¹¹. Det var, som omtalt ovenfor, normalt en festkomité, der stod bag udarbejdelsen af jubilæumsskriftet, og hovedstykket i dette, studenterfortegnelsen, blev ofte indsamlet og udarbejdet af et af festkomiteens medlemmer, anonym eller navngivet, dog således at samme person – såfremt vedkommende endnu levede, og helbredet tillod det – oftest fortsatte sit arbejde gennem årgangens forskellige jubilæer, og derved fik en årgangs jubilæumsskrifter mange gange et ret ensartet præg.

I slutningen af forrige og i begyndelsen af dette århundrede har nogle årgange dog forsøgt sig med at lade en professionel personalhistoriker medvirke ved udarbejdelsen af eller selv udarbejde deres jubilæumsskrifter, hvilket resulterede i en række jubilæumsskrifter, hvor det biografiske har absolut overvægt. Den første professionelle personalhistoriker, der kom

til, var Sofus Elvius i 1879 ved 1829-årgangens 50-års jubilæum, og i årene frem til 1916 udarbejdede han og Th. Hauch-Fausbøll hver omkring en halv snes jubilæumsskrifter, heraf en del i forbindelse med de to personalhistorikeres stillinger som forretningsledere for forskellige personalhistoriske institutter. Arkiverne for to af disse institutter, Genealogisk Institut og Dansk genealogisk Institut er bevaret¹², og herigennem kan man få belyst denne type jubilæumsskrifters tilblivelse nærmere.

Institutterne kom ind i arbejdet enten ved en henvendelse fra jubilæumskomiteen eller ved selv at tage initiativet og udarbejde et jubilæumsskrift, som de derefter forsøgte at sælge til jubilæumskomiteen¹³. Fra institutternes side var interessen for at udføre arbejdet ret stor, dels fordi det kunne tjene som reklame for instituttet¹⁴, dels for fortjenestens skyld; det fremhæves dog ofte, at denne var ret begrænset¹⁵ og måtte være det, for ellers ville jubilæumskomiteerne ikke benytte institutterne¹⁶, og disse havde i det hele taget problemer med betalingen for det arbejde, de udførte på jubilæumsskrifterne¹⁷. Hensynet til betalingen og til at få arbejdsfordelingen mellem jubilæumskomiteen og instituttet fastlagt fra starten af førte da også til, at Genealogisk Institut efter uheldige erfaringer fra samarbejdet med jubilæumskomiteen for studenterne 1882–1907¹⁸ indgik en kontrakt med komiteen for afholdelse af jubilæet for 1883-studerne i 1908¹⁹.

Langt fra alle jubilæumsskrifterne i perioden ca. 1880–1916 var dog lavet af professionelle personalhistorikere, og senere forsøg i denne retning var uhyre få. Det normale var, at redaktøren/redaktørerne hørte til den jubilerende studenterårgang og skiftede fra årgang til årgang, hvilket nok skulle kunne give skrifterne et noget uensartet udseende. Dette er dog kun i nogen grad tilfældet, idet den ene redaktionskomité overtog den andens ideer; der kan således ikke alene spores en vis ensartethed i én årgangs forskellige jubilæumsskrifter, men også i jubilæumsskrifter, der er udkommet inden for en vis periode²⁰.

De fire hovedbestanddele i jubilæumsskrifterne er festreferat og/eller sange fra festen, statistik over studenterårgangen, indlæg af artikelkarakter og studenterfortegnelse. Tilstedeværelsen af disse bestanddele er tildels bestemt af, hvornår festskriftet er udkommet i forhold til jubilæumsfesten – dette gælder naturligvis i særlig grad festreferatet – og vel i endnu højere grad af traditionen. Den skiftende tradition kommer navnlig til udtryk i fortegnelsernes opbygning; men også i tilstedeværelsen af de andre bestanddele kan der spores et vist mønster.

Når der ses bort fra 1820- og 1821 studenterne, lod de fleste årgange til og med 1849 sange og evt. et festreferat af større eller mindre omfang indgå i deres jubilæumsskrifter. Jubilæumsskrifterne for årgangene fra 1850 til 1911 har derimod hverken sange eller festreferat, med undtagelse

af et relativt kort festreferat med sange i 1867-årgangens jubilæumsskrift fra 1892. Studenterne fra 1912, 1916, 1919, 1920, 1921 og 1923 optog atter traditionen med at lade elementer fra jubilæumsfesten indgå i deres jubilæumsskrift. Om der kom festreferater og/eller sange i festskrifterne fra 40-, 50- og 60-års jubilæerne synes i høj grad at afhænge af, om årgangen havde det i 25-års jubilæumsskriftet; der er naturligvis undtagelser fra denne regel, således er der festreferater i 1826- og 1831-studenternes festskrifter ved 25-års jubilæet, men ikke i deres festskrifter ved senere jubilæer.

1834-årgangen indledte i 1859 en ny tradition, nemlig at trykke en statistik over den jubilerende årgang. Dette blev fra da af – dog med mange undtagelser – et almindeligt indslag navnlig i 25-års jubilæumsskrifterne. Statistikken, der kan være en del af indledningen i jubilæumsskriftet eller være et selvstændigt afsnit i begyndelsen eller slutningen af dette, indeholder normalt en fordeling af den jubilerende årgang på senere stilling og eksamen ved højere læreanstalter og undertiden også på f. eks. bopæl, fars stilling og dimissionsskole. En meget fyldig statistik er udarbejdet af H. Stjernqvist over årgang 1918²¹, hvor studenterne fordeles på alle tænkelige måder, nogle mere pudsige end egentlig brugbare, f. eks. en fordeling af studenterne, fordelt på bopæl i 1943, efter karakterkvotient ved studentereksamen. I det hele taget gælder det for mange af statistikkerne, at en række fordelinger mest er lavet for fordelingen egen skyld.

I omfang har jubilæumsskrifterne gennemgået en udvikling fra meget tynde hæfter til ret omfattende bøger. Denne udvikling må ikke alene forklares med det stigende antal studenter, men også med, at biografierne blev fyldigere, og at man indlemmede stadig mere stof. Årgangene 1899–1903 lod således forskellige personer blandt jubilarerne bidrage til jubilæumsskriftet med erindringsartikler om livet på Københavns Universitet m. m., f. eks. om filosofikumprofessorerne, om Studenterforeningen og om Akademisk Skyttekorps. 1910-, 1911- og 1913-årgangen lod som indledning til jubilæumsskriftet en kendt person blandt jubilarerne trække nogle udviklingslinjer gennem de 25 år, der var gået siden studentereksamen, fra 1910-årgangen Frithiof Brandt, fra 1911-årgangen Sven Clausen og fra 1913-årgangen Aage Bentzen. I 1888-, 1912- og 1923-studenternes jubilæumsskrifter findes egentlige artikler, nemlig L. F. la Cours undersøgelse af den sociale rekruttering for studenterne 1788, 1838, 1888 og 1913²², Jørgen Aabyes statistiske undersøgelse af studenterne 1835–1913²³ og Svend Erichsens artikel »Tyvernes Aandsliv«²⁴.

Studenterfortegnelserne, der er den i personalhistorisk henseende vigtigste bestanddel af jubilæumsskrifterne, har ændret sig meget gennem tiden. Hovedtendensen har været en ændring fra kortfattede lister til fyldige biografier, samtidig med at årgangene indskrænkede sig til kun at udsende

festskrifter ved deres 25-års jubilæum. Indholdsmæssigt kan studenterfortegnelserne groft inddeles i tre grupper: Fortegnelser over studenterne fra 1820 til 1834, fortegnelser over studenterne fra 1835 til 1865 og fortegnelser over studenterne fra 1866 til 1923.

Fortegnelserne i første gruppe er ret uens; men der kan dog udtrages visse fællestræk. De er alfabetisk opstillet, evt. først opdelt topografisk efter jubilarenes bopæl og evt. med de afdøde udskilt i en særlig gruppe. Normalt er indholdet følgende: Navn, angivelse af om vedkommende endnu levede ved jubilæet, evt. dødsår, stilling ved død eller ved jubilæet, bopæl ved jubilæet og evt. universitetseksaminer. Ofte angiver fortegnelsen også dimissionssted og dimissionsmåde. Som nævnt er fortegnelserne i denne gruppe meget uens, og indholdet svinger da også fra meget tynde fortegnelser som f. eks. fortegnelserne ved 1826-, 1829- og 1831-studenternes 25-års jubilæer, der ikke angiver stilling for afdøde, til mere fyldige, som f. eks. 1829-årgangens ved 50-års jubilæet og 1833-årgangens ved 60-års jubilæet, der også angiver fødselsdag og fødested, samt 1828-årgangens ved 50-års jubilæet, der endvidere anfører navn og stilling for studenternes fædre.

Årgangene 1835–1865 udsendte langt mere fyldige og langt mere ensartede fortegnelser end de tidligere årgange. Hvorledes oplysningerne er indsamlet er for denne som for den foregående gruppe svært at afgøre; om fortegnelserne fra 1906 for årgang 1855, fra 1886 og 1911 for årgang 1861, fra 1889 for årgang 1863, fra 1889, 1904 og 1914 for årgang 1864 og fra 1905 for årgang 1865 vides dog, at de bygger på korrespondance med studenterne. Fortegnelserne i denne gruppe er også ordnet alfabetisk, bortset fra enkelte som fortegnelserne ved 1835- og 1846-studenternes 25-års jubilæer, der er opstillet efter skole. Udover samme indhold som den foregående gruppes fortegnelser har fortegnelserne i denne gruppe også oplysninger om fødselsdag og ofte også om fødested samt en karrierebeskrivelse. Enkelte fortegnelser, f. eks. fra 1860 for 1835-studenterne, fra 1888 for 1838-studenterne og fra 1875 for 1850-studenterne anfører desuden navn og stilling for studenternes fædre, og nogle særligt fyldige fortegnelser, fra 1907 for 1857-årgangen og fra 1912 for 1862-årgangen, der begge er udarbejdet af Sofus Elvius, samt fra 1911 for 1861-årgangen, der er udarbejdet af Th. Hauch-Fausbøll, angiver desuden hustruers og svigerforældres navne samt svigerfædres stilling.

De fortegnelser, studenterårgangene 1866–1923 udsendte, var fyldigere end de foregående; nu lå hovedvægten på festskriftet til 25-års jubilæet, og efterhånden fandt festskriftet sin endelige form. Oplysningerne til fortegnelserne blev indsamlet ved hjælp af udsendte spørgeskemaer, og de biografier, der blev udarbejdet på grundlag heraf, blev ordnet efter dimissionssted. Indholdet af biografierne er normalt følgende: Navn, fødsels-

Studenterårgang 1850 ved 25-års jubileet.

Studenterårgang 1850 ved 50-års jubilæet.

Ved jubilæerne blev der ofte fremstillet en montage af enkeltportrætter, som jubilæerne indsendte. Her ses studenterårgangen 1850 ved 25- og 50-års jubilæet. Af årgangens 103 studenter har 90 indsendt portrætter i 1875, og montagen fra 1900 omfatter 34 portrætter. Frafaldet må forklares, dels med tidens lavere gennemsnitslevvealder, dels med manglende interesse fra nogle jubilæers side. Universitetshistorisk Læsesal ved Københavns Universitet.

dag, fødested, evt. dødsår og -dag, evt. eksaminer, karriere, bopæl og stilling ved jubilæet, forældres navne, fars stilling, evt. ægtefælles navn, svigerforældres (eller i det mindste svigerfars) navne og svigerfars stilling. Endelig angives normalt litterær virksomhed og i en del tilfælde antal børn; i fortegnelsen fra 1910 for 1885-studerterne, fra 1916 for 1891-studerterne og fra 1939 for 1914-studerterne anføres også børnenes navne.

1879-årgangen lod i 1904 biografierne illustrere med portrætter, og sådanne blev herefter et næsten konstant indslag i fortegnelserne. Ofte anvendtes to portrætter, et studenterbillede og et billede fra jubilæumstidspunktet. Det er værd at bemærke, at redaktørerne af 1886-årgangens fortegnelse fra 1911, af 1890-årgangens fortegnelse fra 1915 og af 1894-årgangens fortegnelse fra 1919 samt af fortegnelserne fra 1924–1934 for årgangene fra 1899 til 1909 gav jubilæarerne mulighed for at få trykt kortere eller længere personlige bemærkninger; det var dog langt fra alle, der benyttede sig af denne mulighed. I 1899- og 1900-årgangenens fortegnelser er de personlige udsagn så dominerende, at det er gået ud over biografiernes konkrete personalhistoriske oplysninger; i de øvrige kan man stadig finde det systematisk indsamlede personalhistoriske stof. Et par passager fra biografierne af 1906-studerterne kan tjene som eksempler på personlige udsagn i biografierne, således en forfatters opfattelse af dannelsesniveaut: »Mange kan læse, færre har Lyst til at læse, de færreste forstaar at læse. Almenkundskaben stiger, Dannelsesniveaut, selv blandt studerende, synker, undertiden til det latterlige. Betegnende for Tiden er de Folk, der skrigger: Noblesse oblige, uden at tænke paa, at Noblessen ikke mere eksisterer i et gennemdemokratiseret Folk, hvor selv Socialister er afblegede til Socialdemokrater«. En kvindelig students råd til sine medsøstre lyder: »Det er min Overbevisning, at de kvindelige Studenter i Rusaaret – foruden at more sig og eventuelt læse til Filosofikum – absolut bør lære saa megen Husholdning, Børnepleje og Syning som vel muligt. De fleste drysser et Aar væk under Studierne; det vil være bedre anvendt til Forberedelse til det Giftermaal, som de fleste dog før eller siden indgaar, – og det vil i ethvert Fald aldrig være spildt«²⁵.

Afslutningsvis bør det bemærkes, at oplysningerne om islandske studenter normalt er ret sparsomme, og i nogle fortegnelser er islændingene slet ikke medtaget; det gælder f. eks. fortegnelserne fra 1895 for 1870-studerterne, fra 1899 for 1874-studerterne, fra 1901 for 1876-studerterne, fra 1910 for 1884-studerterne, fra 1928 for 1903-studerterne, fra 1929 for 1904-studerterne og fra 1938 for 1913-studerterne samt alle fortegnelser fra og med 1918-årgangens.

Jubilæumsskrifternes studenterfortegnelser kan anvendes til to formål: til personalhistoriske undersøgelser vedrørende enkeltpersoner og til kvantitative analyser af studenterne, hvor en eller flere årganges sammensæt-

ning undersøges. I det følgende skal studenterfortegnelsernes brugbarhed som kilde til disse to formål vurderes. I en vurdering af fortegnelsernes anvendelighed som personalhistorisk opslagsværk må følgende betragtninger indgå: jubilæumsskrifterne er vanskeligt tilgængelige, idet de ikke står fremme på de offentlige bibliotekers læsesale og ikke findes samlet nogetsteds, således som det vil fremgå af gennemgangen af de forskellige samlinger nedenfor, de giver ikke ensartede oplysninger gennem hele perioden, når der ses bort fra navn og stilling ved jubilæet, indgangen til dem er kendskab til dimissionsår for den person, man søger – kendes dette, er personen let at finde, da de enten er alfabetisk ordnet eller indeholder et navnerregister – og der må tages forbehold over for nogle af de oplysninger, de giver. Oplysninger om fødselsdag, fødested, dimissionssted, universitetsuddannelse, bopæl og dødsår vil man normalt kunne stole på, mens oplysninger om fars stilling, egen stilling og ægteskabelige forhold meget nemt kan være en smule overdrevne eller oplysninger derom holdt tilbage, navnlig hvor de biograferede selv er direkte kilde til oplysningerne.

Selv om der således er en række ulemper forbundet med at benytte disse fortegnelser, har de dog en så afgørende værdi på et par punkter, at de fortjener at anvendes som personalhistorisk kilde. I angivelsen af senere stilling har de den fordel frem for en række andre personalhistoriske værker, at tidspunktet for stillingsangivelsen kendes, nemlig omkring jubilæumstidspunktet. Den store fordel ved jubilæumsskrifterne er dog, at man her kan finde oplysninger om personer – forudsat de er studenter – som normalt ikke findes i de almindeligt tilgængelige, trykte personalhistoriske hjælpemidler, personer, der ikke har en uddannelse eller et erhverv, der berettiger dem til omtale i diverse stater, eller som ikke har gjort sig fortjent til optagelse i biografiske leksika, blå bog o. lign. Søger man oplysninger om sådanne personer, er jubilæumsskrifterne således en kilde af stor betydning, mens det næppe vil være umagen værd her at søge oplysninger om personer, der er omtalt i let tilgængelige biografiske håndbøger, med mindre man er interesseret i at trænge ind bag ved de konkrete personalhistoriske oplysninger til personernes holdninger; hertil er nogle af studenterfortegnelserne – men som det fremgår ovenfor dog kun en begrænset del – en betydningsfuld kilde, som vanskeligt, ja mange gange overhovedet ikke, vil kunne erstattes af andre kilder.

Som kilde til kvantitative analyser af studenterne lader fortegnelserne på grund af oplysningernes forskelligartethed sig kun vanskeligt anvende ved undersøgelser af studenterne for en længere periode, med mindre man kun ønsker at undersøge studenternes senere stilling; for kortere perioder med ret ensartede fortegnelser, eller hvis man udvælger årgange med ensartede fortegnelser inden for en længere periode, kan jubilæumsskrifterne derimod danne baggrund for frugtbare undersøgelser, hvis spørgsmål dog

naturligvis må begrænses til de oplysninger, studenterfortegnelserne giver, såfremt disse anvendes som eneste kilde. I en vurdering af fortegnelsernes anvendelighed til kvantitative undersøgelser må naturligvis også indgå betragtninger over oplysningernes pålidelighed. Hvor stor vægt, der skal lægges på dette spørgsmål, må afgøres i forbindelse med den enkelte undersøgelse. Da der altid vil være personer i en studenterårgang, man af den ene eller den anden grund mangler oplysninger om, må man ved kvantitative analyser med udgangspunkt i studenterfortegnelserne regne med at skulle arbejde med en vis procentdel uoplyste, men næppe så stor, at man ikke vil kunne bygge på undersøgelsesresultaterne.

Afslutningsvis skal gives en kort karakteristik af de vigtigste samlinger af studenterjubilæumsskrifter. Der findes omfattende samlinger af disse skrifter på Det kongelige Bibliotek i danske afdelings ordinære samling, på Statsbiblioteket i Århus, på Københavns Universitetsbiblioteks 1. afdeling og på Universitetshistorisk Læsesal ved Københavns Universitet²⁶. I Det kongelige Biblioteks afdeling for danske småtryk findes også en del jubilæumsskrifter, men langt fra så mange som i den ordinære samling og med undtagelse af et rettelsesblad til studenterne fra 1851 udkommet i 1901 ingen, som ikke findes der²⁷.

Af de fire større samlinger er samlingen på Universitetshistorisk Læsesal den mindste. Den er dog ret omfattende, når det tages i betragtning, at den først er samlet inden for de sidste år. Det bør bemærkes, at den omfatter et jubilæumsskrift, som ikke findes i de andre samlinger, nemlig jubilæumsskriftet i anledning af 1826-årgangens 50-års jubilæum i 1876.

Samlingen på Universitetsbiblioteket er omfattende, men med en række huller, navnlig for studenterårgangene frem til ca. 1840 og for årgangene i 1850'erne og 1880'erne, mens der fra og med 1888-årgangen kun er et par enkelte huller. Her findes ingen jubilæumsskrifter, som ikke er i mindst en af de andre samlinger; men her er dog en del skrifter, som ikke findes på Statsbiblioteket²⁸.

De to mest omfattende samlinger er Det kongelige Biblioteks og Statsbibliotekets. Ingen af de to steder findes dog alle de jubilæumsskrifter, som er opført i bibliografien. Det kongelige Biblioteks samling er lidt mere omfattende end Statsbibliotekets; men også her findes en del jubilæumsskrifter, som ikke er i de andre samlinger²⁹. Da arbejdet på bibliografien er foregået i København, er der i denne taget udgangspunkt i Det kongelige Biblioteks samling, således at det i anmærkningerne kun anføres, i hvilken samling et jubilæumsskrift findes, hvis dette ikke er i Det kongelige Biblioteks ordinære samling. Der kan således af selve bibliografien kun udlæses noget om omfanget af Det kongelige Biblioteks samling. Omtalen af de forskellige samlingers beskaffenhed skulle dog kunne give en vejledning i, hvad man kan hente i de forskellige samlinger.

I anmærkningerne til bibliografien er angivet, hvis der i de gennemgaaede samlinger findes eksemplarer med omfattende håndskrevne tilføjelser og rettelser. Her er ud over de netop omtalte samlinger særlig grund til at fremhæve en kasse i Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling med signaturen Ny kgl. Saml. 2473 4° 30 samt universitetspedellens arkiv på Rigsarkivet³¹.

NOTER

1. Dansk historisk Bibliografi, ved B. Erichsen og Alfr. Krarup, I, Kbh. 1929, s. 690–94; Dansk historisk bibliografi, ved Henry Bruun, II, Kbh. 1967, s. 221–23; Dansk historisk bibliografi 1943–1947, ved Henry Bruun, Kbh. 1956, s. 173. Jubilæumsskrifter, der er udkommet efter 1947, må søges i Dansk Bogfortegnelse. Bibliografiernes mangelfuldhed på dette område blev klar for os i forbindelse med en undersøgelse af rekrutteringen af studenter til Københavns Universitet i perioden 1760–1967, som vi udfører i forbindelse med projektet »Københavns Universitet 1479–1979«.
2. Carl Dumreicher: Studenterjubilæer 1931, Med en Indledning om tidligere Tidens Festligheder og Mindeskrifter i Anledning af Studenterjubilæer. Jubilæumsbogen 1931, Kbh. 1931, s. 93–130, især indledningen s. 93–113.
3. Flyveposten 7/11 1861.
4. Citatet er fra Mindefest for Studenteraaret 1849, Den 26de October 1874, Kbh. u.å. (upag.); menuen: Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling 2473 4°; jubilæet 1945: Studenterne 1920, Ved 25 Aars Jubilæet, Kbh. 1946, s. xiv–xvii.
5. Dumreicher, anf. værk s. 97.
6. Dumreicher, anf. værk s. 108; om legaterne se Stig Iuul: Samling af de for Københavns Universitets legater gældende bestemmelser, Kbh. 1962, s. 270–73 og Studenterne 1902–27, Første Tillæg, November 1927, u. st. og år. [Kbh. 1927], s. 25–27.
7. Povl Bagge: Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede. Historisk Tidsskrift 12. rk. IV: 3, 1970, s. 423.
8. Jubelfesten den 19. October 1892 for Studenterne fra 1842, Kbh. 1892, s. 13.
9. For en drøftelse af disse problemer se Bagge anf. værk s. 429–30 og Th. Lind: Danske Studenter i det XIX Aarhundrede. Nordisk universitetstidsskrift 5. årg. nr. 1, 1905–1906, s. 132–38.
10. Studentertallet omfatter studenter dimmitteret fra skoler i det egentlige Danmark samt privat dimmitterede/kursister og for årene 1787 og 1800 privat inskriberede, hvis hjemsted er det egentlige Danmark; til det egentlige Danmark regnes Sønderjylland fra og med 1921. Tabellen er opstillet for folketællingsårene 1787–1940 for at muliggøre en sammenligning af studentertallet med folketallet. Studentertallet for 1800, der er sat i relation til folketallet for 1801, er valgt, fordi der for de tidlige år, hvor det kræver en nærmere undersøgelse at udskille de danske studenter af studentertallet, bygges på den i note 1 nævnte studenterundersøgelse, hvor en sådan udskillelse er foretaget for 1800, men ikke for 1801. Folketallet omfatter befolkningen i det egentlige Danmark, fra og med 1921 incl. Sønderjylland. Da den typiske studentereksamensalder gennem hele denne periode var

18–20 år, er studentertallet sat i forhold til antallet af 19-årige i befolkningen. I den publicerede statistik har man dog først en fordeling af befolkningen på etårs aldersgrupper fra og med folketællingen 1870. For perioden 1840–60 er antallet af 19-årige beregnet ved at dividere antallet af personer i aldersgruppen 15–19 år med 5 og for perioden 1787–1834 ved at dividere antallet af personer i aldersgruppen 10–19 år med 10. At tallene er beregnede angives i tabellen ved, at de er sat i parentes.

Kilden til folketallet 1787–1834 og 1901–40 er *Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901–60, Statistiske Undersøgelser, Nr. 19, Kbh. 1966, s. 14, 22–23*, for 1840–45 og 1855–90 *Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede, Statistisk Tabelværk 5. rk. A V, Kbh. 1905, s. 54–57* og for 1850 *Statistisk Tabelværk 2. rk. X, Kbh. 1850, s. 125*.

Kilden til studentertallet er for 1787 og 1800 den endnu upublicerede studentundersøgelse (jfr. note 1), for 1834 H. P. Selmer: *Akademiske Tidender II, 1834*, for 1840 *Københavns Universitets Aarvog samt Character-Liste ved Examen Artium ved Sorøe Academie i Juli 1840*, for 1845–50 *Københavns Universitets Aarvog*, for 1860–1901 *Fortegnelse over de Studerende, der have tilendebragt Afgangsexamen ved de lærde Skoler eller Adgangsexamen ved Universitetet*, for 1911 *Fortegnelse over Studenterne fra 1911* og for 1921–40 *Meddelelser angaaende de højere Almenskoler i Danmark*.

11. Det normale var, at jubilæumsskrifterne indeholdt en fortegnelse over den jubilerende studenterrågang med mere eller mindre fyldige personalhistoriske oplysninger – ja, nogle jubilæumsskrifters eneste indhold var denne fortegnelse. Der findes dog jubilæumsskrifter uden studentertegnelse. Når der i det følgende tales om

jubilæumsskrifter, regnes – som i bibliografien – kun med jubilæumsskrifter med studentertegnelser.

12. Genealogisk Instituts arkiv (1887–1909), Landsarkivet for Sjælland m. m., Erhvervsarkiver; Dansk genealogisk Instituts arkiv (1909–23(26)), Rigsarkivet, Private institutioners arkiver nr. 10132.
13. Dansk genealogisk Instituts arkiv, forhandlingsprotokol s. 22 (24/6 1910).
14. Genealogisk Instituts arkiv, forhandlingsprotokol s. 151–53 (28/9 1907); Dansk genealogisk Instituts arkiv, forhandlingsprotokol s. 22 (24/6 1910).
15. Efter et tilfælde, hvor honoraret kom til at udgøre 1 kr. og 60 øre i frimærker, krævede Genealogisk Institut 35–60 kr. foruden et antal frieksemplarer til fordeling blandt sine medlemmer for at medvirke ved udarbejdelsen af et jubilæumsskrift (koncept 12/9 1890 til amtmand Vedel og 1/5 1891 til Hiort Lorenzen samt skrivelse 10/10 1893 fra Sofus Elvius, alle i Genealogisk Instituts arkiv, pakken Angående udgivne og planlagte trykte værker; Genealogisk Instituts forhandlingsprotokol s. 104–05 (28/10 1905) og 151–53 (28/9 1907)).
16. Skrivelse fra Sofus Elvius 10/10 1893, Genealogisk Instituts arkiv, pakken Angående udgivne og planlagte trykte værker.
17. Genealogisk Instituts arkiv, forhandlingsprotokol s. 104–05 (28/10 1905); skrivelse fra Sofus Elvius 10/10 1893, Genealogisk Instituts arkiv, pakken Angående udgivne og planlagte trykte værker. Se også den sag, der er omtalt i note 18.
18. I det jubilæumsskrift, der blev udsendt for studenterne fra 1882 i 1907, havde festkomiteen foretaget ændringer i de biografier, Genealogisk Institut havde udarbejdet. Desuden lod komiteen ikke en erklæring,

- hvor i instituttet fralagde sig ansvaret for jubilæumsværket, trykke i den form, der var aftalt mellem instituttet og komiteen, og undlod endvidere at betale honorar. Sagen kan følges i Genealogisk Instituts forhandlingsprotokol s. 151–67.
19. Genealogisk Instituts arkiv, forhandlingsprotokol s. 164 (25/1 1908); genpart af overenskomst 20/5 1908 mellem Genealogisk Institut og komiteen for afholdelsen af 25-års studenterjubilæet for studenterne af 1883, Genealogisk Instituts arkiv, pakken Aflevering 26/5 1911.
 20. I anmærkningerne i bibliografien anføres navnene – for så vidt de har været os bekendt – på de redaktører m. m., der ikke direkte omtales på titelbladet.
 21. H. Stjernqvist: Studenter-Aargangen 1918. Studenterne 1918, Kbh. 1943, s. 49–59.
 22. Studenterne fra MDCCCLXXXVIII, u. st. og å. [Kbh. 1913], s. 204–206. Der kan dog ikke bygges på la Cours tal for 1788–studenterne, da han har mere end 50% uoplyste.
 23. Jørgen Aabye: Samfundet og den akademiske Uddannelse. Studenterne 1912, Kbh. 1938, s. 261–90.
 24. I Anledning af 25 Aars Jubilæet 1948 for Studenterne af Aargang 1923, Kbh. 1949, s. 18–37.
 25. Studenterne MCMVI, Kbh. 1931, s. 110 og 210.
 26. Jfr. Universitetsavisen, Meddelelser fra Københavns Universitet, 6. årg. 1978:3.
 27. Vi har selv gennemgået samlingerne i København, mens Statsbibliotekets samling er gennemgået af Bente Ahlers Møller, hvem vi hermed vil takke for et meget stort og omhyggeligt arbejde.
 28. Jfr. note 29.
 29. Følgende jubilæumsskrifter findes på Det kgl. Bibliotek, men ikke på Statsbiblioteket (det første år angiver studenterårgangen, året i parentes trykkeåret, UB Universitetsbiblioteket): 1821 (1871), 1822 (1862) (også på UB), 1824 (1874) (også på UB), 1825 (1865), 1827 (1852) (også på UB), 1828 (1853) (også på UB), 1829 (1854), 1830 (1870) (også på UB), 1834 (1859) (også på UB og på Universitetshistorisk Læsesal), 1838 (1863) (også på UB), 1841 (1866) (også på UB), 1882 (1907) (også på UB).
Følgende jubilæumsskrifter findes derimod udelukkende på Statsbiblioteket: 1827 (1852), 1828 (1853), 1828 (1888), 1831 (1881), 1844 (1894), 1858 (1898).
Herudover findes 1851 (1901) kun på Statsbiblioteket og i Det kgl. Biblioteks småtryksafdeling.
 30. Se ovenfor s. 218.
 31. Københavns Universitets Arkiv –1910, 14.01.11.

Bibliografi

Bibliografien medtager kun trykte værker, der indeholder lister over jubilerende studenter, mens det øvrige materiale, studenterjubilæerne har affødt, ikke er medtaget. Fortegnelsen er ordnet efter studenterårgang, og hvor intet andet angives, findes jubilæumsskriftet i Det kongelige Biblioteks almindelige samling. Forfatter- eller redaktørnavne, der ikke fremgår af titelbladet, anføres – for så vidt de kendes – i anmærkningerne til de enkelte titler, hvor det også angives, hvis der i de gennemgåede samlinger findes eksemplarer med omfattende håndskrevne tilføjelser og rettelser. Endelig opregnes studenterjubilæumsskrifternes indhold ud over studenterlisterne også i anmærkningerne.

Hvor intet andet angives, er trykkestedet København, * angiver, at der er portrætter af de jubilerende, og Reg. betyder, at jubilæumsskriftet indeholder et personregister.

Studerterne 1812 se 1837.

Fortegnelse over de i 1820 ved Københavns Universitet indskrevne Studenter, u. st. og å. [Kbh. 1860]. Upag. [4 s.]

Anm.: Uden titelblad.

Fortegnelse over de i 1821 ved Københavns Universitet indskrevne Studenter, u. st. og å. [Kbh. 1861]. Upag. [4 s.]

Anm.: Uden titelblad.

Fortegnelse over de i 1821 ved Københavns Universitet indskrevne Studenter, u. st. og å. [Kbh. 1871]. Upag. [4 s.]

Anm.: Uden titelblad.

Den Een og Tyvende October 1847, u. st. og å. [Kbh. 1847]. Upag. [16 s.]

Anm.: Kun omslagstitel; studenterne fra 1822; s. 1–10 sange.

Den To og Tyvende October 1862, u. st. og å. [Kbh. 1862]. Upag. [15 s.]

Anm.: Kun omslagstitel; studenterne fra 1822; s. 1–9 sange.

[Studerterne fra 1822], u. st. og å. [Kbh. 1872]. Upag. [16 s.]

Anm.: Uden titelblad; s. 1–9 sange.

Den Een og Tyvende October 1863, u. st. og å. [Kbh. 1863]. Upag. [14 s.]

Anm.: Kun omslagstitel; studenterne fra 1823; s. 1–8 sange.

Fortegnelse over Studenterne fra 1824 med personalhistoriske Notitser, Afgang etc., Udarbejdet 1874 af N. Nielsen, 1874. 6 s.

Anm.: Oplysningerne om 82 af studenterne gentages i Mindefest for Studenter-Aaret 1824, Den 23. October 1874, 1875, s. 14–17.

Mindefest for Studenter-Aaret 1825, Den 17de October 1850, u. st. og å. [Kbh. 1850]. 16 s.

Anm.: S. 3–11 sange.

Den 19de October 1865, u. st. og å. [Kbh. 1865]. 11 s.

Anm.: Studenterne fra 1825; s. 3–6 sange.

Den 26de October 1875, u. st. og å. [Kbh. 1875]. 16 s.

Anm.: Studenterne fra 1825; s. 3–10 sange.

Beretning om Mødet d. 15. October 1851, Udgiven som Manuscript af Comiteen, Redigeret af Fr. Bremer, 1851. 22 s.

Anm.: Studenterne fra 1826; s. 7–22 festreferat.

Fortegnelse over de Studenter, der bleve indskrevne ved Københavns Universitet i Aaret 1826, u. st. og å. [1876]. 10 s.

Anm.: Uden titelblad; findes på Universitetshistorisk Læsesal ved Københavns Universitet.

[Fortegnelse over studenterne fra 1827, 1852.] Upag. [3 s.]

Anm.: Findes på Statsbiblioteket i Århus (korrekturksemplar).

Mødet den 26de Octbr. 1852 af Studenter fra 1827, (Optegnede Erindringer, trykte som Manuscript), u. st. [Kbh.] og å. 24 s.

Anm.: Uden titelblad; s. 7–24 festreferat med sange.

[Fortegnelse over studenterne fra 1828, 1853.] Upag. [4 s.]

Anm.: Udarbejdet af L. J. Bruun og A. Skrike.

Fortegnelse over samtlige, efter afholdt Examen artium ved Københavns Universitet i October Maaned 1828 indskrevne Studenter, første Gang udgivet af A. Oehlenschläger m. fl., Anden Udgave med et Tillæg af Decemberstudenter og soranske Studenter fra samme Aar og iøvrigt noget forandret i Medfør af Tidernes Gunst og Ugunst, Den 22de October 1853, u. å. [1853]. 8 s.

Anm.: Findes på Statsbiblioteket i Århus.

Fortegnelse over samtlige, efter afholdt Examen artium, ved Københavns Universitet i October Maaned 1828 indskrevne Studenter, Tredie Udgave, Den 22de October 1868, u. å. [1868]. 10 s.

Anm.: 1. udg. er artiumlisten fra 1828, 2. udg. er foregående titel.

Fortegnelse over samtlige, efter afholdt Examen artium, ved Københavns Universitet i October Maaned 1828 indskrevne Studenter, første Gang udgivet af A. Oehlenschläger m. fl., Fjerde Udgave med et Tillæg af Decemberstudenter og soranske Akademister fra samme Aar, Den 22de October 1878, u. å. [1878]. 26 s.

Anm.: Udarbejdet af A. Skrike; et eksemplar med håndskrevne tilføjelser findes på Universitetshistorisk Læsesal ved Københavns Universitet.

Til de gamle Studenter fra Anno 1828, u. st. og å. [1888]. Upag. [3 s.]

Anm.: Uden titelblad; udarbejdet af A. Skrike; findes på Statsbiblioteket i Århus; kort festreferat med angivelse af døde siden 50-års jubilæet, endnu levende samt festdeltagere; berigtigelser til listen fra 1878.

Fortegnelse over Studenterne fra 1829, u. st. og å. [Kbh. 1854]. Upag. [4 s.]

Anm.: Uden titelblad; 8°.

Fortegnelse over Studenterne fra 1829, u. st. og å. [Kbh. 1854]. Upag. [3 s.]

Anm.: Uden titelblad; 4°.

Studenterne fra 1829, 1879. 16 s.

Anm.: Udarbejdet af Sofus Elvius.

Fortegnelse over Studenterne fra 1830 med Vedføielse af senere Livsstilling, u. st. og å. [Kbh. 1870]. Upag. [4 s.]

Anm.: Uden titelblad.

Fortegnelse over Studenterne fra 1830, der ere examinerede ved Universitetet og Sorø Academi, Trykt som Manuskript til Halvhundrede-Aars Festen den 27de Oktober 1880, u. å. [1880]. 11 s.

Mindefest for Studenter-Aaret 1831, Den 15. October 1856, u. st. og å. [Kbh. 1856]. 15 s.

Anm.: S. 3–9 sange.

Studenterne fra 1831, u. st. og å. [Kbh. 1871]. Upag. [6 s.]

Af de 175 Studenter fra 1831 leve endnu 88 den 18. Oktober 1881, u. st. og å. [1881]. Upag. [4s.]

Anm.: Uden titelblad; findes på Statsbiblioteket i Århus.

C. C. Mønster: Mindeord fra vor Tid (1812–81), Trykt som Manuskript, navnlig for Studenterne fra 1831, 1882.

Anm.: S. i-xlii selvbiografier af 53 studenter fra 1831.

Mindefest for Studenter-Aaret 1832, Den 16. October 1857, u. st. og å. [Kbh. 1857]. 15 s.

Anm.: S. 3–8 sange.

Program til Jubilæums-Festen for Studenter-Aaret 1832, Den 25. Oktober 1882, u. å. [1882]. Upag. [10 s.]

Anm.: Uden titelblad; indeholder fire sange; kun fortegnelse over de endnu 20/10 1882 her i landet i live værende studenter.

Den 25aarige Jubel-Fest for Studenter-Aaret 1833, Den 13. October 1858, u. å. [1858]. 27 s.

Anm.: S. 3–19 sange.

Den 40-aarige Jubel-Fest for Studenter-Aaret 1833, Den 22. Oktober 1873, 1873. 19 s.

Anm.: S. 3–11 sange.

Den 50-aarige Jubel-Fest for Studenter-Aaret 1833, Den 24. Oktober 1883, 1883. 22 s.

Anm.: S. 3–13 sange.

Studenterne fra Kjøbenhavns Universitet og Sorø Akademi 1833, Til Mindefesten i 1893 samlede af Genealogisk Institut, 1893. 22 s.

Anm.: Også i Meddelelser fra Genealogisk Institut, 1. hft., 1894, s. 129–48; udarbejdet af Sofus Elvius.

Mindefest for Studenter-Aaret 1834, Den 12. October 1859, u. st. og å. [Kbh. 1859]. 18 s.

Anm.: Udarbejdet af J. Hannover (?); s. 3–10 sange; s. 18 statistik.

Mindefest for Studenter-Aaret 1834, Den 21. October 1874, u. st. og å. [Kbh. 1874]. 19 s.

Anm.: Et eksemplar med håndskrevne tilføjelser findes på Universitetsbibliotekets 1. afdeling, København; s. 3–11 sange; s. 19 statistik.

Mindefest for Studenter-Aaret 1834, Den 1. October 1884, u. å. [1884]. 19 s.

Anm.: S. 5–10 sange; s. 19 statistik.

Mindeblad fra Studenterjubilæet 1860, u. å. [1860]. 31 s.

Anm.: Studenterne fra 1835; et eksemplar med en del håndskrevne tilføjelser findes på Universitetshistorisk Læsesal ved Københavns Universitet.

Studenterne fra 1835, Personalhistoriske Optegnelser, 1885. 16 s.

Anm.: Udarbejdet af Sofus Elvius (?).

Mindefest for Studenter-Aaret 1836, Den 23. October 1861, u. å. [1861]. 17 s.

Anm.: S. 3–9 sange; s. 15 statistik.

Mindefest for Studenter-Aaret 1836, Den 25. October 1876, u. å. [1876]. 13 s.

Anm.: S. 3–4 sang; s. 12 statistik.

Mindefest for Studenterne fra Aaret 1836, Den 26. Oktober 1886, u. å. [1886]. 16 s.

Anm.: S. 13–15 statistik.

Jubelfesten den 23. October 1862 for Studenterne fra 1812 og 1837, 1862. 29 s.

Anm.: 1812-fortegnelsen udarbejdet af F. V. Mansa (?) og P. F. B.; 1837-fortegnelsen udarbejdet af C. F. Herbst; et eksemplar med håndskrevne tilføjelser findes i Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling, Ny kgl. Saml. 4°, 2473; s. 3–14 sange.

Jubelfesten den 23. October 1877 for Studenterne fra 1837, 1877. 13 s.

Anm.: Udarbejdet af C. F. Herbst; et eksemplar med håndskrevne tilføjelser findes i Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling, Ny kgl. Saml. 4°, 2473; s. 3–4 sang.

Jubelfesten den 26. October 1887 for Studenterne fra 1837, 1887. (6) + 11 s.

Anm.: Udarbejdet af C. F. Herbst; s. 4–6 af de upag. s. sange.

Mindefest for Studenter-Aaret 1838, Den 23. October 1863, u. å. 15 s.

Anm.: S. 3–8 sange; s. 14 statistik.

Mindefest for Studenter-Aaret 1838, Den 23. October 1878, u. å. [1878]. 12 s.

Anm.: S. 3–4 sang.

Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1838 ved Københavns Universitet og Sorø Academi, Opgjørelse til Jubilæet 18. September 1888, 1888. 18 s.

Jubelfesten den 23. October 1889 for Studenterne fra 1839, 1889. 11 s.

Anm.: Red. af Otto Herman Delbanco.

Fortegnelse over Studenterne fra 1840, Med velvillig Bistand af Sagkyndige sammenskrevet i September 1865 af E. V.[edel], 1865. 13 s.

Anm.: S. 8–11 statistik.

Fortegnelse over Studenterne fra 1840, Sammenskrevet og til Trykken befordret i Aaret 1865, men nu med mange nye og mærkelige Oplysninger beriget samt atter til Trykken befordret i dette Aar 1880 af En af Vore, 1880. 17 s.

Anm.: Udarbejdet af E. Vedel; s. 12–16 statistik.

Fortegnelse over Studenterne fra 1840, Sammenskrevet og trykt 1865, omtrykt 1880 og nu med Bistand af det genealogiske Institut paany gennemset og forbedret samt dernæst for tredje og sidste Gang til Trykken befordret 1890 af E. Vedel, 1890. 19 s.

Anm.: S. 14–18 statistik.

Fortegnelse over Veteranissimi blandt Studenterne fra 1840, For saa vidt de endnu levede i Efteraaret 1895, Sammenskrevet i Oktober 1900 af E. Vedel, 1900. 8 s.

Anm.: S. 6–8 statistik.

Fortegnelse over de Studenter, som i Oktober 1841 have taget examen artium ved Københavns Universitet, København, den 23. Oktober 1866, u. st. og å. [Kbh. 1866]. 8 s.

Anm.: Er på Det kongelige Bibliotek og Universitetsbibliotekets 1. afdeling, København, indbundet sammen med en række sange fra jubilæumsfesten (15 upag. s.); i Universitetsbibliotekets katalog og i B. Erichsen og Alfr. Krarup: Dansk historisk Bibliografi det hele med titlen 182*, 1841, 1866, Ved det 25aarige Studenterjubilæum 1866.

Studenterne fra 1841, u. st. og å. [Kbh. 1881]. 6 s.

Anm.: Uden titelblad.

Oplysninger om nulevende Studenter, Dimitterede til Københavns Universitet 1841, Trykt i Anledning af Jubilæet 1891, 1891. 7 s.

Fortegnelse over Studenterne fra 1842, Med nogle Oplysninger, 1867. 12 s.

Anm.: Udarbejdet af J. Grundtvig (?); et eksemplar med håndskrevne tilføjelser findes på Statsbiblioteket i Århus; s. 10–12 statistik.

Jubelfesten den 19. October 1892 for Studenterne fra 1842, 1892. 14 s.

Anm.: Red. af I. Th. I. Liebe (?) og A. Chr. B. Haugsted (?); s. 13–14 sange.

Fortegnelse over de Studenter, som i Aaret 1843 have taget examen artium ved Københavns Universitet og ved Sorø Akademi, København i Oktober 1868, u. st. [Kbh.] og å. 10 s.

Studenterne fra Københavns Universitet og Sorø Akademi 1843, Til Mindefesten i 1893 samlede af Genealogisk Institut, 1893. 16 s.

Anm.: Også i Meddelelser fra Genealogisk Institut, 1. hft., 1894, s. 149–62; udarbejdet af Sofus Elvius (?)

Fortegnelse over de 143 Studenter, som i 1844 ere blevne immatrikulerede som akademiske Borgere ved Københavns Universitet og Sorø Akademi, København i Oktober 1869, u. st. [Kbh.] og år. 8 s.

Fortegnelse over de 143 Studenter, som i 1844 ere blevne immatrikulerede som akademiske Borgere ved Københavns Universitet og Sorø Akademi, Affattet i Oktober 1869, Revideret og suppleret i Oktober 1894, u. å. 8 s.

Anm.: Findes på Statsbiblioteket i Århus.

Studenterne fra Aaret 1845 ved Københavns Universitet, Afsluttet d. 1ste Oktober 1895, 1895. 15 s.

Anm.: Udarbejdet af Marius Gad (?); s. 13–15 statistik.

Mindefest for Studenterne fra 1845 og 1846, Den 28de Oktober 1871, 1871. 7 s.

Anm.: Heri kun studenterne fra 1846.

Mindefest for Studenterne fra 1846, Den 27. Oktober 1886, 1886. 8 s.

Studenterne fra 1846, u. st. og å. [Kbh. 1896]. 11 s.

Anm.: Kun omslagstitel; s. 11 statistik.

Mindefest for Studenteraaret 1847, Den 16. October 1872, u. st. og å. [Kbh. 1872]. 24 s.

Anm.: Udarbejdet af V. F. Th. Otto (?); s. 3–11 sange; s. 22–24 statistik.

Mindefest for Studenteraaret 1847, Den 19. Oktober 1887, 1887. 34 s.

Anm.: Udarbejdet af V. F. Th. Otto (?); s. 3–12 sange; s. 30–33 statistik.

50 Aars Mindefest for Studenterne fra 1847, Den 26. Oktober 1897, 1897. 34 s.

Anm.: S. 3–15 sange; s. 31–34 statistik.

Mindefest for Studenteraaret 1848, Den 21. Oktober 1873, u. st. [Kbh.] og å. 24 s.

Anm.: S. 3–16 sange.

Ved Jubilæums-Festen for Studenterne fra 1848, Den 11. September 1888, 1888. 23 s.

Anm.: S. 3–14 sange.

Ved 50 Aars-Jubilæumsfesten for Studenterne fra 1848, Den 19. Oktober 1898, 1898. 19 s.

Anm.: S. 3–10 sange.

Mindefest for Studenteraaret 1848 den 15. Oktober 1908, 1908. xii + 7 s.

Anm.: S. iii-xii sange.

Mindefest for Studenteraaret 1849, Den 26de October 1874, u. å. [1874 eller 1875].

Upag. [12 s.]

Anm.: Heraf 6 s. festreferat med sange samt statistik.

Mindefest for Studenteraaret 1849, Den 24. Oktober 1889, 1889. Upag. [10 s.]

Anm.: Heraf 2 s. sang.

Fortegnelse over de i Aaret 1850 til Københavns Universitet dimitterede Studenter, 26. Oktober 1875, u. å. [1875]. 47 s. Reg.

Anm.: Udarbejdet af Chr. Bruun; s. 43–45 statistik.

Fortegnelse over de i Aaret 1850 til Københavns Universitet dimitterede Studenter, Den 25. September 1890, u. å. 16 s.

Anm.: Udarbejdet af Chr. Bruun.

Fortegnelse over de i Aaret 1850 til Københavns Universitet dimitterede Studenter, Ny Udgave, Den 25. September 1905, u. å. 20 s.

Anm.: Udarbejdet af Chr. Bruun.

Meddelelser om Studenterne fra 1851, Den 25de Oktober 1876, u. st. og å. [Kbh. 1876].

Upag. [8 s.]

Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1851, Ved Mindefesten den 21. Oktober 1891, Gjennemset og suppleret af Genealogisk Institut, u. å. [1891]. 11 s.

Anm.: S. 8–11 statistik.

21. Oktober 1901, Studenter fra Aaret 1851, u. st. og å. [Kbh. 1901]. Upag. [4 s.]
Anm.: Uden titelblad; fortegnelse over endnu levende studenter fra 1851; findes i Det kongelige Biblioteks afdeling for danske småtryk og på Statsbiblioteket i Århus.
- Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1852, Affattet til Jubilæet 1877, 1877. Upag. [6 s.]
Anm.: S. 6 statistik.
- Fortegnelse over Studenterne fra 1852, Affattet til Jubilæet 1902, 1902. 8 s.
Anm.: S. 8 statistik.
- Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1853, Affattet til Jubilæet 1878, 1878. Upag. [4 s.]
Anm.: Heraf 1 s. statistik.
- Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1853, Affattet til Jubilæet 1903, 1903. Upag. [5 s.]
- Studenterne fra 1854, u. st. og å. Upag. [4 s.]
Anm.: Uden titelblad; ved jubilæet 1879.
- Studenterne fra 1854, 1904, u. st. og å. [Kbh. 1904]. 5 s.
Anm.: Uden titelblad.
- Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1855, Ved Mindefesten 1880, u. st. [Kbh.] og å. 8 s.
Anm.: S. 8 statistik.
- Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1855, Ved Mindefesten 1895, u. st. [Kbh.] og å. 8 s.
Anm.: S. 8 kortfattet statistik.
- Th. Hauch-Fausbøll: Biografiske Notitser om Studenterne fra 1855. Personalhistoriske Samlinger I, 1906, s. 465–512, 562.
Anm.: Også som særtryk.
- Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1856, Ved Mindefesten 1881, 1881. 10 s.
Anm.: S. 10 statistik.
- 1856–1906, Liste over Studenterne fra 1856, Samlet i 1906 af F. B.[okkenheuser], 1906. 7 s.
- Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1857, Affattet til Jubilæet 1882, 1882. 8 s.
Anm.: S. 8 statistik.
- Sofus Elvius: Biografier og Portrætter af Studenterne fra 1857, 1907. 64 s. *
- Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1858, Affattet til Jubilæet 1883, 1883. 9 s.
Anm.: S. 9 kortfattet statistik.
- Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1858, Affattet til Jubilæet 1898, 1898. 8 s.
Anm.: Findes på Statsbiblioteket i Århus.
- Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1859, Affattet i Anledning af Jubilæet 1884, 1884. 10 s.
Anm.: S. 10 kortfattet statistik.
- Meddelelse om Studenterne fra 1859, Ved Mindefesten den 3. Oktober 1899, 1899. 16 s.
Anm.: Kun omslagstitel.
- Meddelelser om Studenterne fra 1859, I Anledning af Mindefesten den 17. September 1909, 1909. 20 s.
Anm.: Kun omslagstitel.
- Fortegnelse over Studenterne fra Aaret 1860, Affattet i Anledning af Jubilæet 1885, 1885. 10 s.

Studerterne fra Københavns Universitet 1860, Til Mindefesten i 1900 samlede af Genealogisk Institut, 1900. 15 s.

Fortegnelse over Studenterne fra 1861, Ved Mindefesten den 21. September 1886, 1886. 38 s.

Anm.: Udarbejdet af V. Bokkenheuser; s. 3–7 statistik.

Studerterne fra 1861, En Samling Biografier udarbejdet til Mindefesten den 31. Aug. 1911 af Th. Hauch-Fausbøll, 1911. 64 s. Reg.

Fortegnelse over Studenterne fra 1862, Ved Jubilæet den 14. September 1887, 1887. 30 s.

Anm.: Udarbejdet af Vilh. Bang; s. 3–5 statistik.

Sofus Elvius: Biografier og Portrætter af Studenterne fra 1862, 1912. 86 s. *

Fortegnelse over Studenterne fra 1863, Med biografiske Notitser, 1889. 23 s.

Anm.: Udarbejdet af V. Haderup; s. 3–4 statistik.

Studerterne fra 1863 ved 50 Aars Jubilæet, Med biografiske Notitser, 1913. 23 s.

Anm.: Udarbejdet af H. V. Arntz; kortfattet statistik i forordet.

Fortegnelse over Studenterne fra 1864, Ved Mindefesten den 21. September 1889, 1889. 36 s.

Anm.: Udarbejdet af Cl. Wilkens; s. 3–5 statistik.

Studerterne fra Københavns Universitet 1864, Til Mindefesten i 1904, 1904. 16 s.

Anm.: Udarbejdet af Cl. Wilkens (?)

Korte Biografier af Studenterne fra 1864 (og Januar 1865) ved A. K. Hasselager, Trykt som Manuskript, Næstved 1914. 71 s.

Anm.: S. 4–9 statistik.

Fortegnelse over Studenterne fra 1865, Ved Jubilæet den 2. Oktober 1890. 1890. 22 s.

Festskrift for Studenterne fra 1865, 1905. 43 s.

Anm.: Manuskriptet revideret af Sofus Elvius.

1915, Festskrift for Studenterne fra 1865, 1915. 39 s.

Studerterne fra 1866, Mindeskrift ved Studenter-Jubilæet den 15. Oktober 1891, 1891. 39 s.

Anm.: Udarbejdet af Christen Svendsen; s. 3–5 statistik.

Studerterne fra 1866, 233 Biografier udarbejdet til Jubilæet 1906 af Sofus Elvius, 1906. 56 s.

Sofus Elvius: Biografier og Portrætter af Studenterne fra 1866, u. st. [Kbh., trykt i Kolding] 1916. 95 s. *

Studerterne fra 1867, Mindeskrift i Anledning af Studenter-Jubilæet den 3. Oktober 1892, 1892. 46 s.

Anm.: Udarbejdet af H. Chr. Hansen; s. 5–7 statistik; s. 36–46 festreferat med sange.

Fortegnelse over Studenterne fra 1868, Ved Jubilæumsfesten den 3. Oktober 1893, 1893. 32 s.

Studerterne fra 1869, Biografiske Oplysninger i Anledning af Studenter-Jubilæet 1894 samlede af Axel Sørensen, 1894. 43 s. Reg.

Anm.: S. 38–40 statistik.

Studerterne fra 1870, Biografiske Oplysninger i Anledning af Studenter-Jubilæet 1895, Samlede ved Foranstaltning af Komiteen for Festligholdelse af 25 Aars Jubilæet for Studenterne fra 1870, 1895. (5) + 43 s. Reg.

Anm.: S. 3–5 af de upag. s. statistik.

Studenterne fra 1871, En Samling Biografier, Udarbejdet i Anledning af 40-Aars Jubilæet af Th. Hauch-Fausbøll, 1912. 67 s. Reg.

Anm.: Også i Personalhistoriske Samlinger II, 1913, s. 171–233.

60 Aars Studenterjubilæer i 1931. Jubilæumsbogen 1931, s. 115.

Anm.: Enkelte nulevende studenter fra 1871.

To Hundrede Biografier af Studenterne fra 1872, Udarbejdede af Sofus Elvius, 1897. 68 s.

Supplerende Optegnelser til 200 Biografier af Studenterne fra 1872, Samlede til Jubilæumsfesten 1912, 1912. 32 s. *

Anm.: Udarbejdet af Sofus Elvius.

Studenterne fra 1873, Korte biografiske Oplysninger i Anledning af Studenter-Jubilæet 1898, 1898. (4) + 50 s. Reg.

Anm.: Indsamlet af S. R. L. Zeuthen og G. L. Grove og red. og suppleret af G. L. Grove; s. 3–4 af de upag. s. statistik.

Studenterne fra 1874, Korte biografiske Oplysninger i Anledning af Studenter-Jubilæet 1899, 1899. 25 s.

Anm.: S. 3–4 statistik.

Studenterne fra 1875, Korte biografiske Oplysninger i Anledning af Studenter-Jubilæet 1900, 1900. 49 s. Reg.

Anm.: Udarbejdet af A. A. Malta-Müller; et eksemplar med håndskrevne tilføjelser findes i Rigsarkivet, Københavns Universitets arkiv –1910, 14.01.11; s. 3–4 statistik.

Studenterne fra 1876, Korte biografiske Oplysninger i Anledning af Studenter-Jubilæet 1901, 1901. 29 s.

Anm.: S. 3–4 statistik.

Studenterne fra 1877, u. st. og å. [Kbh. 1927]. 10 s.

Studenterne fra 1878, Korte biografiske Oplysninger i Anledning af Studenter-Jubilæet 1903, 1903. 63 s. Reg.

Anm.: Indsamlet af jubilæumskomiteen og M. Friderichsen og red. og suppleret af M. Friderichsen; et eksemplar med håndskrevne tilføjelser findes på Universitetshistorisk Læsesal ved Københavns Universitet; s. 3–5 statistik.

1879–1904, Smaa Biografier og Portrætter af Studenterne fra 1879, Udg. i Anledning af 25-Aars Jubilæet, 1904. (3) + 95 s. *

Anm.: Red. af Arthur Aumont.

Smaa Biografier af Studenterne fra 1880, Udg. i Anledning af 50 Aars Jubilæet, 1930. 32 s.

Anm.: Udarbejdet af V. E. Munck.

1881–1906, Smaa Biografier og Portrætter af Studenterne fra 1881, Udg. i Anledning af 25-Aars Jubilæet, 1906. viii + 83 s. *

Anm.: Udarbejdet af Vilh. Vaupell; s. v–viii statistik (udarbejdet af A. E. Svendsen).

Fortegnelse over Studenter fra 1881, Udg. ved 50 Aars Jubilæet den 27. Juni 1931 af Prof. Bühring og Th. Kornerup, 1931. 15 s.

50 Aars Studenterjubilæer i 1931. Jubilæumsbogen 1931, s. 116–17.

Anm.: Enkelte nulevende studenter fra 1881.

Studenterne fra 1882, Biografier og Portrætter, Udg. i Anledning af 25-Aars Jubilæet, u. st. og å. [Kbh. 1907]. vii + 175 s. Reg. *

Anm.: Red. af V. Hintze; s. i–vii indledning med statistik.

Biografier og Portrætter af Studenterne fra MDCCCLXXXIII, Udarbejdet i Genealogisk Institut af Chr. Ottesen, u. st. og å. [Kbh. 1908]. (8) + 172 s. Reg. *

Anm.: Medtager studenterne fra januar 1884; i indledningen statistik.

Tillæg til »Biografier og Portrætter af Studenterne fra 1883«, I Anledning af 40 Aars Jubilæet, Udarbejdet af Chr. Ottesen, 1923. 64 s.

Tillæg til »Biografier og Portrætter af Studenterne fra 1883«, I Anledning af 50 Aars Jubilæet, Udarbejdet af Chr. Ottesen, 1933. 26 s.

Studenterne fra 1884, En Samling Biografier, Udarbejdet i Anledning af 25-Aars Jubilæet af Th. Hauch-Fausbøll, 1910. 107 s.

Anm.: Medtager ikke studenterne fra januar 1884 (jfr. jubilæumsskrift for studenterne fra 1883); i indledningen statistik.

Studenterne fra 1884, Tillæg til Biografien 1910, Udarbejdet i Anledning af 40-Aars-Jubilæet af Festudvalget, 1924. 55 s.

Anm.: Udarbejdet af J. Bayer m. fl.; s. 5–8 statistik.

Studenterne fra 1884, Biografisk Tillæg til Studenterbøgerne fra 25- og 40-Aars-Jubilæerne, Udarbejdet af Festudvalget, 1934. 40 s.

Anm.: Udarbejdet af J. Bayer m. fl.

Studenterne fra 1884, Liste over de siden 50-Aars-Jubilæet indtrufne eller da ubekendte Dødsfald, Afsluttet den 1. December 1944, Udarbejdet af Festudvalget, u. st. og å. [Kbh. 1945]. 7 s.

Anm.: Udarbejdet af J. Oskar Andersen, Sophus Agerholm og J. Bayer.

Studenterne fra 1885, En Samling Biografier udarbejdet i Anledning af 25-Aars Jubilæet af Th. Hauch-Fausbøll, 1910. 126 s.

Bogen om Studenterne fra 1886, Udg. af dem selv, u. st. og å. [Kbh. 1911]. (10) + 267 s. Reg. *

Anm.: Udarbejdet af Charles Mourier; i indledningen statistik.

Bogen om Studenterne fra 1886, Udg. af dem selv ved Fyrretveaars-Jubilæet 1926 i Fortsættelse af Festskriftet fra 1911, 1926. 96 s. Reg.

Anm.: Red. af Erling Rørdam.

Bogen om Studenterne fra 1886, Udg. af dem selv ved Halvtredsaars-Jubilæet 1936 i Fortsættelse af Festskrifterne fra 1911 og 1926. 1936. 71 s.

Anm.: Red. af Julius Clausen.

Studenterne fra MDCCCLXXXVII, Optegnelser, Samlede af Gerhard Brammer, u. st. og å. [Kbh. 1912]. (7) + 209 s. Reg. *

Anm.: I indledningen statistik.

Studenterne fra 1887, Udarbejdet til Jubilæumsfesten den 28. September 1937, u. st. og å. [Kbh. 1937]. 39 s.

Anm.: Udarbejdet af S. Otto Brenner.

Studenterne fra MDCCCLXXXVIII, Personalhistoriske Oplysninger, Samlede af L. F. la Cour, u. st. og å. [Kbh. 1913]. (6) + 207 s. Reg. *

Anm.: I indledningen statistik; s. 204–06 social rekruttering for studenterne 1788, 1838, 1888 og 1913.

Studenterne 1889–1914, Biografier og Portrætter, Samlede af Th. Hauch-Fausbøll, u. st. og å. [Kbh. 1914]. (9) + 239 s. Reg. *

Studenterne fra MDCCCXC, Udg. af en Komité, 1915. (15) + 271 s. Reg. *

Anm.: Udarbejdet af Hauch-Fausbøll; i indledningen statistik.

Studenterne fra 1891, Festskrift, Udg. i Anledning af Jubilæet, 1916. (4) + 273 s. Reg. *

Anm.: Red. af Carl S. Petersen.

40 Aars Studenterjubilæer i 1931. Jubilæumsbogen 1931, s. 118–22.

Anm.: Enkelte nulevende studenter fra 1891.

Studenterne fra 1892, Festskrift, Udg. i Anledning af Jubilæet ved Poul Bredo Grandjean, 1917. (4) + 225 s. Reg. *

Studerterne fra 1893, Festskrift, Udg. i Anledning af Jubilæet ved Paul Hennings, 1918. (5) + 230 s. Reg. *

Studerterne fra 1894, Mindeskrift i Anledning af Jubilæet 1919, 1922. (9) + 223 s. Reg. *

Anm.: Udarbejdet af Richard Hoeg Brask; i indledningen statistik.

Studerterne fra 1895, Festskrift, Udg. i Anledning af Jubilæet ved Lektor, dr. phil. S. P. Cortsen, 1921. (5) + 247 s. Reg. *

Anm.: S. 244-45 statistik.

Studerterne fra 1896, Biografier og Portrætter, Udg. i Anledning af femogtyve Aars Jubilæet ved Universitetsinspektør Povel Fønss, 1926. (5) + 247 s. Reg. *

Anm.: I indledningen statistik.

Studerterne fra 1897, Udg. ved B. Boeck, T. Meyer og N. M. Plum, Red. af Niels Munk Plum, 1926. (5) + 247 s. Reg. *

Anm.: I indledningen statistik.

Fortegnelse over Studenterne fra 1898, Udarbejdet ved 40 Aars Jubilæet 1938 af Vekselærer Erik W. Mørch, 1938. 26 s.

Anm.: S. 5 statistik.

Rettelse til »Studerterne 1898-1938«, 1948. 2 s.

Anm.: Uden titelblad; indklæbet i Det kongelige Biblioteks og i Statsbibliotekets eksemplar af foregående; indeholder en enkelt rettelse samt en liste over døde siden udarbejdelsen af fortegnelsen i 1938.

Studerterne fra 1899, Et Mindeskrift, Personalhistoriske Oplysninger, Samlede af Sognepræst C. Krarup, 1924. 240 s. Reg. *

Anm.: S. 11-16 O. Rothe: Fra Rusaaret 1899-1900 i Studenterforeningen; s. 17-18 Hartvig-Møller: Fra Sangforeningen; s. 19-21 162 Holgersen: Fra Skytteforeningen; s. 23-24 Ejnar Sylvest: Studentersamfundet i Rusaaret 1899-1900; s. 25-31 Th. Leth: Fra Studenterhjemmet.

Studerterne fra Aar 1900, Et Mindeskrift, Personalhistoriske Oplysninger, Samlede af Sognepræst C. Krarup, 1925. 285 s. Reg. *

Anm.: S. 13-15 Erik Rindom: Harald Høffding; s. 17-19 Ellen Femmer: Prof. Kroman og Russerne; s. 21-25 Marius Th. Nielsen: Minder fra det theologiske Fakultet; s. 27-30 N. V. Boeg: Juridiske Rusminder; s. 31-34 Th. Eiken: En fhv. medicinsk Students Erindringer fra Rusaaret; s. 35-40 Hans Knudsen: Minder fra det filosofiske Fakultet 1900-1901; s. 41-43 P. Reinvald: Rusaarsminder fra det filosofiske Fakultet; s. 45-48 Anders Hansen: Rusminder fra det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet; s. 49-52 Jul. Hartmann: Minder fra den polytekniske Læreanstalt 1900-1901; s. 53-55 Julius Magnusson: Et lykkeligt Slægtled.

Studerterne MCFI, Personalhistoriske Oplysninger, Samlede af Axel Tryde, 1926. 233 s. *

Anm.: S. 9 Axel Juel: Ved Mødet mellem Studenter 1901-1926; s. 11-13 Niels Jeppesen: De sidste Skoleaar omkring Aarhundredskiftet; s. 14-15 Sven Müller: Husker I?; s. 16-18 Gunner Engberg: Theologer af 1901, Personlige Indtryk; s. 18-22 P. E. Raaschou: Minder fra Polyteknisk Læreanstalt; s. 23-26 E. Rager: Studenterforeningen; s. 26-31 Johannes Fønss: Studentersamfundet omkring 1901, Personlige Erindringer; s. 32-37 Skytte 460/1901: Akademisk Skyttekorps.

Studerterne MCFII, Personalhistoriske Oplysninger, Samlede af Otto Andrup, 1927. 288 s. Reg. *

Anm.: S. 9-14 Otto Andrup: Provinsrussen; s. 14-17 Poul Helms: Studenterne af 1902 og Nutiden; s. 17-19 De kvindelige Studenter; s. 19-23 E. Spang Hansen: I Studenterforeningen; s. 23-26 H. H. Bruun: Studentersamfundets Mænd fra 1902; s. 26-29 T. Philipsen: Religiøse Interesser, Studenterhjemmet; s. 29-33 K. V. Haar: Akademisk Bold-

klub 1902–10; s. 34–37 K. H. Kofoed: Akademikerne og Politik; s. 38–42 Kai Hendriksen: Dem derude –; s. 42–43 Islændinge fra 1902 i København; s. 284–87 statistik.

Studenterne 1902–27, Første Tillæg, November 1927, u. st. og å. [Kbh. 1927]. 40 s.
Anm.: Festreferat; s. 40 rettelser og tilføjelser til foregående.

Studenterne MCMIII, Personallistoriske Oplysninger, Samlede af Anna Sophie Bering-Liisberg, 1928. 258 s. Reg. *

Anm.: S. 9–13 A. S. Bering-Liisberg: Skolen og Universiteter; s. 14–16 P. Skak Barfod: Det teologiske Fakultet; s. 17–19 Viggo Schlotfeldt: Det juridiske Fakultet; s. 19–21 Fridtjof Bang: Det medicinske Fakultet; s. 22–25 H. M. Hansen: Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet; s. 26–29 Karin Thaulow: Den polytekniske Lærestalt; fortællingen er ordnet efter skoler og biografierne af en skoles dimittender indledes med korte erindringer om skolen og dens lærere.

Studenterne fra 1904, Selvbiografiske og biografiske Oplysninger, Samlede i 25-Aaret for Artium 1904, Udg. ved H. Grønvold og F. Elle Jensen, 1929. 264 s. Reg. *

Anm.: S. 254–56 statistik.

Studenterne MCMV, Personallistoriske Oplysninger, Samlede af Arild Falk-Jensen, 1930. 251 s. Reg. *

Anm.: I indledningen statistik.

Studenterne MCMVI, Biografiske Oplysninger og Udtalelser, Samlede i 25-Aaret for Artium 1906, 1931. 319 s. Reg. *

Anm.: Red. af Margrete Gunnlögsson, Jørgen Swane og H. F. Ulrichsen; i indledningen statistik.

25 Aars Studenterjubilæer 1931. Jubilæumsbogen 1931, s. 123–30.

Anm.: Enkelte nulevende studenter fra 1906.

Studenterne MCMVII, Personallistoriske Oplysninger, Samlede af Andreas Johansen, 1932. 331 s. Reg. *

Anm.: S. 5–9 statistik.

Studenterne MCMVII, Mindeblade fra 40 Aars Jubilæet den 25. Oktober 1947, u. st. og å. [Kbh. 1947]. 32 s.

Anm.: Kun omslagstitel; s. 25–32 Andreas Johansen: Rettelser til Jubilæumsbogen 1932.

Studenterne MCMVIII, 1933. (10) + 296 s. Reg. *

Anm.: Red. af I. C. Christensen m. fl.; i indledningen statistik.

Studenterne fra 1908 ved 40 Aars Jubilæet, Kortfattet Supplement til Biografierne fra 1933, u. å. [1948]. 11 s.

Anm.: Udarbejdet af I. C. Christensen.

Studenterne fra 1908 ved 50 Aars Jubilæet, Kortfattet Supplement til Biografierne fra 1933 og Supplement fra 1948, u. å. [1958]. 10 s.

Anm.: Udarbejdet af I. C. Christensen.

Studenterne MCMIX, 1934. (8) + 297 s. Reg. *

Anm.: Red. af K. Bülow; i indledningen statistik.

Studenterne 1910, 1935. 351 s. Reg. *

Anm.: Red. af Kristian Müller; s. 4 statistik; s. 5–15 indledning af Frithiof Brandt.

Studenterne 1911, 1936. 368 s. Reg. *

Anm.: Red. af Kr. Müller; s. 8 statistik; s. 9–16 indledning af Sven Clausen.

Studenterne 1912, 1938. 301 s. Reg. *

Anm.: Red. af Hakon Müller; s. 7–12 taler ved jubilæet; s. 13–14 statistik; s. 261–90 Jørgen Aabye: Samfundet og den akademiske Uddannelse [statistisk undersøgelse af studenterne 1835–1913].

Studenterne 1913, 1938. xvi + 384 s. Reg. *

Anm.: Red. af Kr. Müller; s. vi statistik, s. vii–xiv Aage Bentzen: 1913–1938, og derefter ...

Studenterne 1914, 1939. xii + 321 s. Reg. *

Anm.: Red. af Povl Munk-Madsen og Ejnar Hansen-Stavnsbjerg; s. ix–x statistik.

Studenterne MCMXVI, 1942. xvi + 375 s. Reg. *

Anm.: Red. af Axel Holm og V. Fr. Henriksen; s. vi–x tale; s. xi–xv Axel Holm: 1916–Studenterne i Tal.

Studenterne 1918, 1943. 59 s.

Anm.: Udarbejdet af Eugen Olsen og Henry Stjernqvist; s. 7–9 indledning af Carl Raisting; s. 49–59 Henry Stjernqvist: Studenter-Aargangen 1918, Nogle statistiske Oplysninger.

Studenterne 1919, 25 Aars Jubilæet, 1945. 206 s. Reg.

Anm.: S. 11–18 Erling Koefoed: Tilbageblik [på jubilæet]; s. 19–20 Benedikt Wolontis: Vad jag är skyldig Danmark; s. 21–26 Kjeld Abell: Aftenstemning i en Have; s. 27–29 Stephan Hurwitz: 25 Aar; s. 30–32 Henning Hasle: Da vi lærte alma mater at kende; s. 33–36 Sten Gudme: Studenterjubilæum i London; s. 181–89 Studenter-Aargangen 1919 statistisk belyst.

Studenterne 1920, Ved 25 Aars Jubilæet, 1946. xxviii + 318 s. Reg. *

Anm.: Red. af Povl Munk-Madsen; s. vii–xxiii festreferat; s. xxvii statistik.

Studenterne 1921, Ved 25 Aars Jubilæet, Udgivet af Jubilæumskomiteen, 1948. xxiv + 271 s. Reg. *

Anm.: Red. af Povl Munk-Madsen; s. vii–xx taler ved jubilæet; s. xxiii statistik.

I Anledning af 25 Aars Jubilæet 1948 for Studenterne af Aargang 1923, 1949. 214 s. Reg.

Anm.: Red. af Niels Friis og Signe Prytz med kunstnerisk medvirken af Mogens Zieler, biografisk red. Povl Nygaard; s. 7–17, 38–43 sange og festtaler; s. 18–37 Svend Erichsen: Tyvernes Aandsliv.

Jette Kjærulff Tuxen, f. 1948, cand. mag., og *Ole Tuxen*, f. 1947, cand. mag., har sammen udgivet »Vejen til universitetet, Litteraturen om den universitetsforberedende undervisning fra reformationen til nutiden, En bibliografi«, 1978, og er i øjeblikket medarbejdere ved jubilæumsværket »Københavns Universitet 1479–1979«. Jette Kjærulff Tuxen har desuden skrevet »Den danske civile centraladministrations embedskorps 1766–1797«, Personalhistorisk Tidsskrift, 1975. Adresse: Egersundvej 19, 4220 Korsør.

Nogle betragtninger om børn født uden for ægteskab

Deres vilkår og mulighederne for at følge dem og deres forældre

Af

Hans H. Worsøe

Motto: Læs Loven (En gammel jurists valgsprog).

Når man gennem snart 20 år har haft en del af sit daglige virke som rådgiver på et landsarkivs læsesal, vil det antal gange løbe op i et trecifret tal, hvor man er blevet spurgt, om man kan give et godt råd til en slægtsforsker, som ikke kan komme videre, fordi han er nået tilbage til en ane, der er født uden for ægteskab. Disse forespørgsler, der strækker sig fra formodede kongebørn til omvandrende tiggerskers horeunger, som de i 1700-tallets uskrømte sprog ofte betegnes af præsterne i deres kirkebøger, når der direkte er tale om børn, avlet af en, der levede i ægteskab med en anden, må altid besvares individuelt. Trods dette har der alligevel efterhånden udkrystalliseret sig nogle retningslinier, som kan være vejledende, når man i det konkrete spørgsmål skal træffe sit valg, hvor man skal starte en eftersøgning. Notater og overvejelser desangående har i det sidste par år dannet grundlag for foredrag om dette emne i en del af landets slægtshistoriske foreninger, og det skyldes opfordring fra tilhørerne her, at jeg nu forsøger at samle dette stof og sætte det på tryk. Jeg er mig imidlertid fuldt bevidst, at dette langt fra er den endelige behandling af problemerne, kun nogle foreløbige betragtninger, der forhåbentlig kan være til hjælp for en og anden. Et yderligere forbehold må tages, idet der fortrinsvis er arbejdet med jyske arkivalier, hvilket kan gøre behandlingen skæv.

En del formodninger om børn født uden for ægteskab må på forhånd afvises, nemlig dem, der bygger på et for løst grundlag: en navnelighed (ofte opkald med både for- og slægtsnavn, hvilket ikke var usædvanligt og intet siger om slægtskab), en tilfældig lighed i udseende og løse rygter. De fleste af disse tilfælde må opgives efter et opslag i kirkebogen, idet man må holde sig strengt til den såkaldte *pater est regel*. Denne regel bygger på sætningen *Pater est quem nuptiæ demonstrant* fra Romerretten og fastslår, at ægtemanden er faderen, indtil det kan bevises, at han ikke *kan* være det¹. Bevisbyrden påhviler den, der rejser tvivl herom.

Når dette er sagt, må det tilføjes, at *familietraditioner* principielt bør tages alvorligt, om ikke for andet, så for gennem et grundigt og sobert stykke forskningsarbejde at få dem manet i jorden én gang for alle. I de sjældne tilfælde vil de imidlertid bekræftes, og her skal man være opmærksom på, at to af hinanden uafhængige traditioner kan være et væsentligt indicium for deres sandhed². Man skal også være opmærksom på, at en tradition kan forskydes, således at det der fortælles om oldefaderen i virkeligheden gælder hans fader, men at komme ind på hele problematikken om vurdering og behandling af traditionsmateriale vil imidlertid sprænge denne fremstillings rammer. Men lad være med at blive skuffet, hvis en smuk eller spændende tradition afkræftes: det er sandheden, det gælder om at fastslå. Det kan ikke nytte noget at ville lave om på sine forfædre, vi må tage dem, som de var, og kommer man gennem sit forskningsarbejde tæt ind på livet af dem, vil det vise sig, at enhver livsskæbne er inciterende og spændende at arbejde med.

Kun i de færreste tilfælde vil der være tvivl om *moderens identitet*, men det kan dog forekomme, nemlig i de tilfælde, hvor der er tale om hemmeligt fødende, og i de tilfælde, hvor moderens navn ikke er nævnt (»En fremmed tiggerske«) eller således at det ikke kan give grundlag for en nærmere identificering (»Et fremmed fruentimmer ved navn Eva«), hvor moderens navn er forvansket til ukendelighed, eller hvor en uvedkommende er opført som moder.

Ved kgl. reskript af 13. marts 1750 skabtes mulighed for oprettelse af frie jordemoderhuse (accouchementshuse), hvor kvinder, der ikke ønskede deres identitet oplyst, kunne føde. Princippet blev videreført af Den kgl. Fødselsstiftelse, der oprettedes 1784, og hvor anonymiteten blev strengt overholdt, således at selv ikke offentlige myndigheder kunne få navnet på den fødende oplyst³. Først ved lov nr. 130 af 27. maj 1908 blev det stiftelsen pålagt at sikre sig oplysninger om de fødendes identitet, så før dette tidspunkt kan man komme ud for, at der ikke findes oplysninger nedfældet skriftligt, således at en adgangstilladelse ikke vil hjælpe noget. Dette gælder også de såkaldte »skuffebørn« – en betegnelse, der hæftedes på de børn, der blev fundet i den kasse, der i årene 1771–74 fandtes på Opfostringsstiftelsen, hvor mødre udefra kunne nedlægge børn til forsørgelse af det offentlige. Ved lov nr. 131 af 7. maj 1937 om børn uden for ægteskab ophævedes endelig adgangen til at føde hemmeligt fra 1. januar 1938, men reglerne om hemmeligholdelse af tidligere fødsler blev ikke anfægtet af denne lov. Fødselsstiftelsen påtog sig også at sætte børnene i pleje uden udgift for mødrene. Herom giver de såkaldte udsættelsesprotokoller oplysning. De er bevaret fra Den kgl. Opfostringsstiftelse 1770–1804 og Den kgl. Fødselsstiftelse 1840 ff. Disse protokoller og sager i fødselsstiftelsens arkiv, der oplyser identiteten af fødende, der ikke har givet afkald på ano-

nymitet, er af Rigsarkivet principielt ligestillet med Forsvarsministeriets fortroligt-stemplede sager og er totalt utilgængelige. Dog kan der, når der er gået 100 år efter fødslen meddeles oplysning om moderens navn, fødselsdag, fødested samt evt. også om hendes forældres navne og fødselsdage¹, hvilket jo netop i de fleste tilfælde vil være det, genealogen søger.

Et eksempel på *navneskjul* foreligger formentlig ved dåbsindførslen i Asmild kirkebog 29. juli 1821, hvor forældrene angives som Willum Pedersen og Mette Christensdatter indsidder i Hornum, og hvor Willum Pedersen sandsynligvis dækker over Wilhelm Adolph Worsøe, hvis fader hed Peder Flor Worsøe, medens moderens navn endnu ikke er tydet (jvf. note 2), altså et af de sjældne eksempler, hvor faderen kendes men ikke moderen. Også stednavnet synes i dette tilfælde at være afpasset lejligheden.

Som eksempel på, at en *uvædkommende kvinde* skulle være anført som moder til et barn for at dække over en højerestandsperson, var det længe god latin at anføre den i Åbenrå levende synske Jomfru Fannys moder Christine Heise, der skulle have påtaget sig moderværdigheden for at dække over prinsesse Charlotte Frederikke. Dette er imidlertid grundigt gendrevet, idet det bl. a. er lykkedes at finde et udsagn fra den jordemoder, der under veerne udspurgte den fødende om faderens navn ved fødslen i Åbenrå 31. august 1805⁵. At dette eksempel er blevet gendrevet udelukker imidlertid ikke, at metoden har været anvendt, men også her påhviler bevisbyrden den, der anfægter en officiel kildes troværdighed. En endnu kun lidt benyttet kilde til at fastslå moderens identitet er jordemoderprotokollerne, formentlig fordi de længe var totalt utilgængelige. Påbud om *jordemoderprotokoller* kom ved cirkulære fra Sundhedskollegiet 5. okt. 1861 og gentoges i jordemoderinstruksen 28. sept. 1877. Jordemoderprotokollerne afskaffedes pr. 1. maj 1976. De afleverede protokoller opbevares i embedslægerarkiverne på landsarkiverne og er tilgængelige efter 100 år, men en del af de ældste er gået tabt. En person kan altid rekvirere »sin egen« jordemoderattest, men må være indstillet på, at der kan løbe ret store omkostninger på.

Af disse indledende bemærkninger vil det fremgå, at det som regel ikke er moderens navn, der volder vanskelighed. Ikke desto mindre vil det ofte være meget besværligt at fastslå andet end dette (fødested og forældre) og følge hendes videre skæbne. En væsentlig hjælp kan *folketællingerne* være. Ved en gennemgang af en del af folketællingen 1787 har det således vist sig, at 61% af de uægte børn under 14 år opholdt sig hos moderen og/eller bedsteforældrene, medens kun 4% var hos faderen. Af de resterende 35% var 1% tyende og 34% sat i pleje (hvilket i nogle tilfælde også kan være hos slægtninge), men for de 61%'s vedkommende skulle det gennem folketællingen være muligt at knytte generationerne sammen⁶. Den allerede eksi-

sterende praksis, at det var moderen, der havde ret til at opdrage barnet, blev fastslået ved forordning af 30. maj 1794. Ligesom mange andre kilder bliver folketællingerne bedre og bedre, jo nærmere vi kommer nutiden: fra 1845 opgives fødested, fra 1901 fødselsår og -dag. Imidlertid er benyttelsen af folketællingerne ikke uden problemer, og især ved eftersøgning af personer født uden for ægteskab kan man komme ud for, at disse bevidst prøver at sløre deres herkomst. Et eksempel herpå frembyder formentlig Anne Cathrine Madsdatter, som den 20. marts 1813 i Assens ved sin vielse oplyste, at hun var »af Assens«. Ved nærmere eftersyn viste det sig, at det kun betød, at hun på daværende tidspunkt opholdt sig i Assens, men heldigvis levede hun så længe, at hun kunne genfindes i folketællingerne 1845, 1850 og 1855. Det gav dog ikke løsningen, idet der hver gang blev opgivet forskelligt fødested (Strandby, Køng, Hårby), måske stationer på hendes barndoms omflakkende liv sammen med hendes ugifte moder Karen Hansdatter; bevidst eller ubevidst: oplysningerne er ikke i overensstemmelse med sandheden og har ikke umiddelbart kunnet bruges i den videre efterforskning. Om folketællingerne skal sluttelig blot siges, at de er umiddelbart tilgængelige, når de er 80 år gamle, dog kan man få oplysninger om sin slægt fra tællinger til og med 1911⁷.

Hvis vi derefter går over til at betragte selve ordet *uægte*, viser det sig, at det har at gøre med det tyske ord »*unehelich*«, altså uden for ægteskab, hvorimod dets lydlig sammenfald med ordet *uægte*, i betydningen »*falsk*« eller »*lavet af et ringere stof*« er helt tilfældig, men jo unægtelig særdeles uheldig. Denne tilfældighed har uden tvivl givet ordet en yderligere odios klang og været medvirkende til, at der i endnu højere grad er blevet set ned på de personer, der har fået betegnelsen hæftet på sig.

Selv om man ved brugen af ordet erindrer sig dets egentlige betydning »*uægteskabelig*«, vil det alligevel være nødvendigt at skelne mellem forskellige grader, der groft set kan deles op i »*før-ægteskabelige*« børn og børn af andre forbindelser, selv om der også her vil være både påståede og reelle mellemgrader fremkaldt af brudte ægteskabsløfter, påståede løfter, bortrejse og dødsfald.

Ved behandlingen af de *førægteskabelige børn* findes der et skel i 1799, idet den tvungne kirkelige trolovelse ophævedes ved forordning af 4. jan. dette år. Ganske vist var det ved ægteskabsordinansen 1582 indskærpet, at præstens vielse var det afgørende, og at det var strafbart, at trolovede levede sammen, men man så gerne gennem fingre med det, og i den folkelige opfattelse var det næppe forargeligt, at man gjorde det. Her kunne man støtte sig på Danske Lov, der anerkendte et barn født uden for ægteskab som ægte, hvis forældrene senere blev viet, og hvis det var avlet efter trolovelsen, ja også selv om vielsen aldrig blev fuldbyrdet f. eks. p.g.a. mandens død⁸. Det var naturligvis også af betydning, at der gjaldt de

samme regler for ophævelse af ægteskab som for ophævelse af trolovelse, nemlig tamperretsdom. Det ydre tegn på, at barnet blev anerkendt som ægte-født var, at moderen ved sin første kirkegang efter fødslen blev indledt af præsten, hvorimod den ugifte mor skulle stå åbenbart skrifte i menighedens påsyn.

I perioden 1725–94 blev der i mellem 46 og 52% af de indgåede ægteskaber født børn inden for de første 9 måneder. Disse børn blev naturligvis anført som ægtefødte, men det giver et fingerpeg om, hvorledes trolovelsen betragtedes. Omkring 2% af førstegangsfødslerne indtraf i samme periode i trolovelsestiden. Procenttallet for uægte fødsler svinger dels fra landsdel til landsdel, dels fra årti til årti og endelig fra socialgruppe til socialgruppe. De to første faktorer fremgår af nedenstående tabel, der er opstillet af Georg Hansen⁹.

Procenttal for uægte fødsler:

	1725–37	1738–50	1751–62	1763–74	1775–87	1788–1800	1801–13
Vendsyssel, Han hrd.	5,8	4,6	2,2	2,3	6,8	7,4	9,9
Øvrige Jylland	4,2	3,9	1,6	1,6	3,9	4,0	4,8
Fyn	4,7	4,0	3,2	3,3	5,0	5,9	9,1
Sjælland	3,8	3,1	2,2	2,1	2,3	2,4	3,9
Lolland-Falster	2,8	2,5	1,5	1,7	3,2	3,0	6,8
Købstæderne	8,0	7,0	6,0	6,0	6,0	8,0	10,0

De høje tal, især fra Vendsyssel og Fyn vil nok overraske nogle, og medens det for Vendsyssels vedkommende er nemt at pege på de fattige forhold som årsag, er det svært at finde en rationel begrundelse for de fynske. Det samlede årlige antal fødsler i Danmark lå i årene omkring 1800 på ca. 30.000¹⁰. Procenttallet for de uægte fødsler for hele landet er ikke regnet ud, men sættes det så lavt mellem 6 og 7% giver det et minimumstal på omkring 2000 fødsler uden for ægteskab om året.

Med hensyn til såvel fædrenes som mødrenes *sociale placering* har Georg Hansen ligeledes foretaget detaljerede beregninger¹¹. For fædrenes vedkommende tegnede billedet for perioden 1788–1800 sig på landet således: fornem 1%, foged, skriver o. lg. 3%, gårdmand 3%, håndværker 6%, underofficer 3%, soldat 26%!, gift almuesmand 1%, ugift almuesmand 37%!, bissekræmmer 2%, tigger 1%, ukendt eller ikke angivet 17%. For byernes vedkommende skal det bemærkes, at håndværkerne tegnede sig for 20%, men på landet er det altså, ikke overraskende, blandt soldaterne og de ugifte almuesmænd der fortrinsvis skal søges. Og mødrene kom fra de samme kredse. En gennemgang af folketællingen 1787 har vist, at i alt 87% tilhørte grupperne daglejere og inderster, sypiger og spindersker, arbejdersker og tjenestepiger eller var døtre af husmænd og håndværkere,

12% tilhørte gårdmandsstanden og kun 1% var præstedøtre, men selve denne gruppe var jo heller ikke så talstærk som de andre. Med disse tal skulle det være godt gjort, at man i langt det overvejende antal tilfælde gør klogt i at koncentrere sine undersøgelser om de jævne sociale lag, når barnefædre og barnemødre skal opspores, men det gør det jo desværre ikke lettere, tværtimod.

Det centrale kildemateriale er her, som ved andre genealogiske undersøgelser *kirkebøgerne*, og har man ikke i forvejen haft en mundtlig tradition at gå ud fra, vil det formentlig først være herigennem, at man får besked om det illegitime forhold. Mange slægtsforskere stejler, når de opdager det, nogle mister lysten til at beskæftige sig med sagen, og andre prøver at sløre forholdene. Der er imidlertid ingen grund til disse voldsomme reaktioner: vore aner var mennesker som alle andre, og det tilkommer ikke os at vurdere deres handlinger efter vore egne moralske normer. Det er derimod slægtsforskerens opgave at fremdrage så mange facts, som det er muligt, til belysning af deres personlighed og livsvilkår, og her hører deres børn født uden for ægteskab naturligvis med, også selv om de skulle have fået 3–4 børn med forskellige partnere.

Før de skematiske kirkebøgers indførelse ved reskript af 11. dec. 1812 bestemte præsten selv, i hvilken orden de forskellige kirkelige handlinger skulle indføres i kirkebogen, og mange præster fandt det naturligt at indrette et særligt afsnit til notater om børn født uden for ægteskab. Andre gik ikke så vidt, men nøjedes med, som magister Johannes Råde i Vonsild at anlægge et register til sine kirkebøger, og heri skulle »hustruer og børn findes under deres mands og faders navn, men når mandens navn ikke findes, da står enkens navn for sig selv. Så og fremmede tjenestefolk for sig selv og slegfredbørn under slegfred titel«. Kirkebøgernes konfirmandlister benyttes ikke meget, men må ikke glemmes, da de kan oplyse om opholdssted, plejeforældre, og om moderen evt. har indgået ægteskab med barnefaderen eller en anden. Endelig skal man også være betænkt på at efterse listerne om offentligt skriftemål, men herom mere nedenfor under behandlingen af straffene for forseelser mod det 6. bud.

Indeholder kirkebogen overhovedet navnet på barnefaderen, hvad som bekendt langt fra altid er tilfældet, kan dette navn fremtræde i forfalsket, sløret eller utilstrækkelig form, således at det alligevel ikke er til nogen hjælp eller i bedste tilfælde først efter et større detektivarbejde.

Antallet af *falske barnefædre* er utvivlsomt meget stort, og mange er aldrig blevet afsløret. Der kendes dog nogle eksempler på, at den oprindelige kirkebogstilførsel senere er blevet rettet. I sin bog »Anne Margrethe, dage og nætter i oldemors liv« fremdrog den nyligt afdøde forfatter Thomas Dinesen i 1976 et sådant. I 1810 fødte generalmajor Wolfgang v. Haffners samleverske Anne Margrethe Kaasbøll ham en søn, Wolfgang, men

i den tyske menigheds kirkebog ved Garnisonskirken i København indførtes Hans Jacobsen, fuldmægtig ved provideringskommissionen og Anne Margrethe Søestad som forældre. I 1816 fødtes endnu et barn, Waldemar, men her anførtes de rigtige forældre, og samtidig gjordes en anmærkning, både der og ved den første søns dåb, at de to børn havde samme forældre, hvorom der blev udstedt et dokument, som blev nedlagt i præstens arkiv. Fra nogenlunde samme tid, men et andet socialt lag, kan anføres et eksempel fra Vive kirkebog. I Vive sogn fødtes den 18. sept. 1810 og hjemmedøbtes samme dag et uægte barn, Johanne. Moderen var »den besvangrede pige« Dorthe Marie Mikkelsdatter i Vive by, som til barnefader udlagde »Christian Thyboe af Thyeland, som var kommen her tilrejsende«. Men derefter er tilføjet: »I 2 vidners overværelse, nemlig skræder Christian Skiøtt og boelsmand Christen Korsgaard, har gårdmand Jørgen Madsen af Storskoven den 23. sept. 1824 erklæret sig for rette fader til dette barn. Derfor bliver dette barns rette navn Johanne Jørgensdatter«. Rettelsen i kirkebogen synes at være foretaget i forbindelse med barnets konfirmation, hvor dets efternavn skulle indføres i kirkebogen.

Fra kirkebøgerne i Viborg kan derimod hentes et eksempel på en række falske indførsler, hvor hverken præsten eller menigheden har været i tvivl om sagens rette sammenhæng, men alligevel blev det rigtige navn på faderen aldrig indskrevet. Det drejer sig om de 3 børn Christine Stantemacher i årene 1808–15 fødte i Viborg. Sagen er behandlet af overbibliotekar Aage Bonde¹², som påviser, at der bag kirkebogens gentagne »ungkarl, handelsmand Nielsen«, hvis opholdssted moderen foregav ikke at kende, skjuler sig en af byens fornemmeste mænd, stiftamtmand Niels Sehested. Bonde påviser yderligere, at denne vel ikke selv offentligt synes at have vedgået bekendtskabet, men på den anden side heller ikke undslog sig for sine økonomiske forpligtelser over for moderen og børnene. Børnene fik også hans nærmeste slægtninges fornavne, datteren Edel Margrethe Nielsen (1815–93) var således opkaldt efter hans moder Edel Margrethe Gersdorff. Hun blev i 1837 viet til den senere professor Rasmus Nielsen (1809–84) og har efterladt sig en efterslægt, som lever i dag.

Mange præster har nok lidt svære samvittigheds kvaler, når de skulle indføre et navn som barnefader i kirkebogen, og de samtidig følte sig overbevist om, at det var forkert, men det hører så absolut til sjældenhederne, at finde en bemærkning, som præsten Anders Pedersen Müllers i Alsted kirkebog 1744, hvor han indførte Mette Jørgensdatters udsagn om barnefaderen, rytteren Peder Nielsen, som hun ikke vidste, hvor var, med den tilføjelse »Det turde være løgn«¹³. De fleste præster valgte at knibe et øje i, og blev samvittigheden for slem, kunne de blot tænke på Danske Kancellis skrivelse af 24. jan. 1743 til biskoppen i Århus, som fastslog, at barnefaderens navn ikke kunne fordres opgivet, når moderen vægrede sig der-

ved, men at præsten burde indføre det navn, hun opgav, uden nærmere undersøgelse, selv om han vidste, at det var falsk. Retfærdigvis skal det tilføjes, at barnefaderen i henh. til Danske Lov 1–14–6 havde mulighed for at rense sig ved ed, hvilket af og til skete omend sjældent. Men den mulighed havde de opdigtede personer jo af gode grunde ikke, så deres navne blev stående uimodsagt i kirkebøgerne til fortvivlelse for senere generationers slægtsforskere, der ikke kan finde andre belæg på disse.

Som den sidste generelle kilde skal der blot mindes om *lægdsrullerne*, som er glimrende hjælpemidler til at spore barnefædre efter, når man ved, hvor moderen opholdt sig på 10-månedersdagen før fødslen, og det opgives af forsørgelsehsyn som regel i det 19. årh. Men man skal være på vagt, for der kan udmærket være 3 tjenestekarle i et sogn, som bærer de samme almindelige for- og efternavne, så man må ikke standse ved den første, man finder, og tro at man dermed har bevist, at det er ham, der er faderen.

Det er en gammelkendt sandhed, at arkiverne indeholder mest stof om dem, der kom i konflikt med lovens håndhævere, og det er da også dette faktum, der åbner for de bedste muligheder for at skaffe sig oplysninger om de implicerede i de illegitime forhold. Af praktiske grunde vil vi anske problemerne fra to synsvinkler, den moralske og den økonomiske, eller sagt med andre ord: den straffende og den hjælpende. Da sigtet med disse linjer er at være en rent praktisk hjælp, vil det være rimeligt at begynde ved Christian Vs danske lov 1683, også fordi kildematerialet og problematikken fra før dennes ikrafttræden tegner sig anderledes. Speget middelaldergenealogi og Svend Estridsøns uægte efterkommere skal man altså ikke forvente hjælp til at finde ud af her.

De *straffe*, som Danske Lov foreskrev i sædelighedssager, byggede på ældre praksis. Om disse forhold skriver rets- og kvindehistorikeren, dr. jur. Inger Dübeck i en anmeldelse af en udgave af nogle af de værdifuldeste kilder til ældre tids retsopfattelse, Danske Domme 1375–1662: »Forførelse af en ugift pige havde på landskabslovenes tid, dvs. tiden fra omkring 1200 og frem til reformationen, været en krænkelse af pigens slægt, som efter pigens fald ikke kunne forvente at få hende afsat så fordelagtigt som ellers på ægteskabsmarkedet, og som derfor måtte kræve bod. Efter reformationen ændredes synet på forseelser af denne art. Samleje uden for ægteskab bliver nu under indflydelse af mosaisk tankegang retsforfulgt som sædelighedsforbrydelser ... Man var i reformationstiden overbevist om, at en række forbrydelser udløste Guds fortørnelse, og at han ville straffe alle, hvis der ikke blev grebet ind med alvorlige reaktioner ... Det gamle testamente fik især betydning for den følgende tids retsforfølgning af forbrydelser som hor, blodskam, homoseksualitet, sodomi og trolddoms-sager. Også lejermaal, det frivillige samleje mellem ugifte, var en krænkelse

Velbaarne Hr. Amtmand!

Som jeg finder mig en forræder og forræder
 person, Hr. Løjtnant Friderich Amalia som fødte søn
 hos Jøppe Clausen J. Borup, som jeg af disse
 som grand bærte, hvis barn og of mig en forræder
 og det som vaaben indlagt die bærte, offadere
 som Lieutenant Hr. Løjtnant Albrecht Swallm under
 Oberste Bis's Regimente, som kom ad die Ungere
 som jeg siges at fælle, og fallt, lig som om
 Volentær: alle andre søn som forræder, og som
 som mig en angift om: offentlig frygt og skam, hans
 Konge Maj: almeværdig, Løjs og de bøger 13 cap
 29 art pag 449 min for Amtmand, art. 12 og Off. 2
 12 af Jægermestret: som bliffinder, og det er
 siges og vedtaget sig for Velbaarne for Amtmands
 godnig for barnet

Taule præstegård
 d. 12 Aug.
 1699

Jacob Bruun

Figur 1: Pastor Jacob Bruuns indberetning om den fremmede kvindespersion Friderich-Amalias uægte barn med løjtnant Albrecht Swallm, dateret Taule præstegård 12. aug. 1699. Originalbrevet ligger i Koldinghus amtsarkiv: Indkomne breve 1698–1796 Ægteskab, skilsmisssager, hor, lejemål og opfostringshjælp (B6C-149).

Fot.: Eju. Rasmussen, LA. Viborg.

af Gud. Det var dog normalt ikke sådan, at domstolene afsagde domme direkte med hjemmel i Bibelens bestemmelser. Men indirekte fik mosaiske strafferegler betydning ... Særlig strenge straffe gjaldt ved beliggelse af adelige kvinder ... På det smukke fynske slot Egeskov sad således Frans Brockenhuus' sønnetatter Rigborg indemuret så længe hendes hårdhjernede far levede, fordi hun havde fået en søn med hofjunker Frederik Rosenkrantz. Hvis en mand gik i seng med en ugift kvinde, som havde nøgler til øl og mad eller andre af husets vigtige gemmer, kunne straffen blive skærpet. Således blev Mogens Perssen i 1556 dømt som tyv og forræder,

fordi han havde efterstråbt, lokket og beligget Anne Nøglepige, som var husholderske hos prior Chresten Poulsen ved Helliggejst i Ålborg«¹⁴.

Efterhånden mildnedes sæderne, men endnu Danske Lovs bestemmelser kan forekomme os ret barske i dag, især når det direkte drejede sig om ægteskabsbrud. Efter lovens bogstav¹⁵ hedder det: Befindes nogen ægtemand at have med anden ægtemands hustru åbenbarlig og ubluelig omgængelse, og de ikke efter advarsel sig entholde fra hinanden, men blive fremturende i deris skammelige og forargelige levnet, da bør han miste sin hals og hun stoppes i en sæk og druknes. Retfærdigvis skal det dog siges, at i den periode, vi her beskæftiger os med, var der altid nåde at forvente.¹⁶

Loven indeholder ligeledes straffe for falsk bekendelse¹⁷: Såfremt nogen letfærdigen står åbenbar skrifte på løgnagtig bekendelse, og kvindespersonen en for barnefader udlægger, eller og mandspersonen sig for barnefader udgiver, og siden dog befindes en anden rette barnefader at være ... så er straffen for kvinden kagstrygning, og manden har forbrudt sin boeslod eller sættes i bolt og jern på Bremerholm. En kvinde, der løgnagtigt påtager sig barnemoderværdigheden, dømmes til spindehuset. Det er også værd at bemærke, at loven indeholder straffebestemmelser (bøder) for den, der huser »letfærdige Qvindfolk«, når de skal føde, hvis de ikke til øvrigheden opgiver, hvem disse og hvem barnefaderen er. Og videre: Befindes sognepræsten det ikke at give øvrigheden og herredsprovsten straks tilkende, når barnet af ham er christnet, da mister han uden al nåde sit kald! Et eksempel på en sådan præsteindberetning hentet for Koldinghus amt findes som figur 1, dateret Taulov præstegård 12. aug. 1699.

I langt de fleste tilfælde var hverken barnefader eller barnemoder gift, og de slap med en *bøde*, som i danske lov¹⁸ er fastsat til »24 lod sølv« for manden, det halve for kvinden. Hvis de ikke kunne betale, måtte de i fængsel på vand og brød. Desuden skulle de begge stå åbenbart skriftemål i kirken. Hvis de giftede sig med hinanden, nedsattes bøden til 4½ lod sølv for manden og hendes tilsvarende, og de fritoges for skriftemål. I praksis svarede 24 lod sølv til 12 rdl. Bøderne betaltes med halvdelen til husbond (i byerne kongen) og halvdelen til øvrigheden. Beløbenes indbetaling kan således efterspores i amtsregnskabernes uvisse indtægter (Rigsarkivet) samt i byfoged- og undertiden kæmnerregnskaberne. Kopier af listerne over lejermålsbøder kan i heldige tilfælde findes i amtstuearkiverne, således i Ringkøbing amtstue, hvorfra en side fra protokollen 1800–11 vises som figur 2.

Fra Ålborg byfogeds bøderegister kan fra Vor Frue sogn, hvis kirkebog begynder 1715, nævnes et par prøver fra 1709:

gaard	Sogne	de anmeldte	forældres Navn	hvor de blev fødte	Meddelingen
A					
68	Lindholm	Christen Nielsen fra Horn - Søborg - gift Mand			
		Karen Christensdatter			
69	Søborg	ung -			
70	Norre Sjøby	Morten Jensen Skov - Søborg - Sagfører			
		Karen Christensdatter i Sule Rønneby			
B					
Udending					
71	Strøad				
72	Stenbjerg	ung -			
73	Esing	Christen Christensens Søn, Søndersø, Mønstad			
		Nilsen Oves Datter			
74	Handberg	Anders Jensen af Bjelde By			
		Mette Cathrine Andersdatter			
75	Salt	Klaus Nielsen			
		Karen Michels Datter			frømand og Pødest
76	Levil	Ole Christen fra Høstbølle Søndersø - Mønstad			Christen
		Bedil Andersdatter i Søby			
77	Skædderup	Lenn Jacobsen i Gaderis			Christen
		Anne Jørgens Datter			
Udendoms					
78	Sunde	Ole Christen fra Nibe			ung og frømand
		Karen Jensdatter			
79	Povding	Morten Nielsen i Søby			Sagfører
		Anne Maria Albert Datter			
		Anders Nielsen i Søby - frømand			Christen
		Jens Niels Datter i Søby			
		Jens Peter Sørensen i Søby			Sagfører
		Anne Christensdatter			
80	Ljellerup	Christen Jensen fra Søby			
		Apelone Jørgens Datter			

Figur 2: Opslag i Fortegnelse over de i året 1811 anmeldte lejemål i Ringkøbing amt. Den viste side er fra afsnit A: Anmeldte af amtets gejstlige, medens B rummer anmeldte af oppæbørselsbetjentene. Landsarkivet i Viborg (B 21-228).

Fot.: Ejv. Rasmussen, LA. Viborg.

Karen Pedersdatter som ... konsumptionsbetjent Peiter Nielsen havde besøvet, har ved hendes faderbroder Anders Rasch ladet betale ...

Anne Lauridtzdatter hos natmanden Jens Ludvigsen, besøvet af hans søn Lauridtz Jensen. Faderen er død og intet hos begge disse at få.

Maren Sørensdatter, Søfren Væfvers datter i Peder Barkesgyde betalt ... [og udlagde som barnefader] Niels Madtzen Knapmager, liderlig og fattig, haver ingen formue at betale med, men ganske gældbunden ...

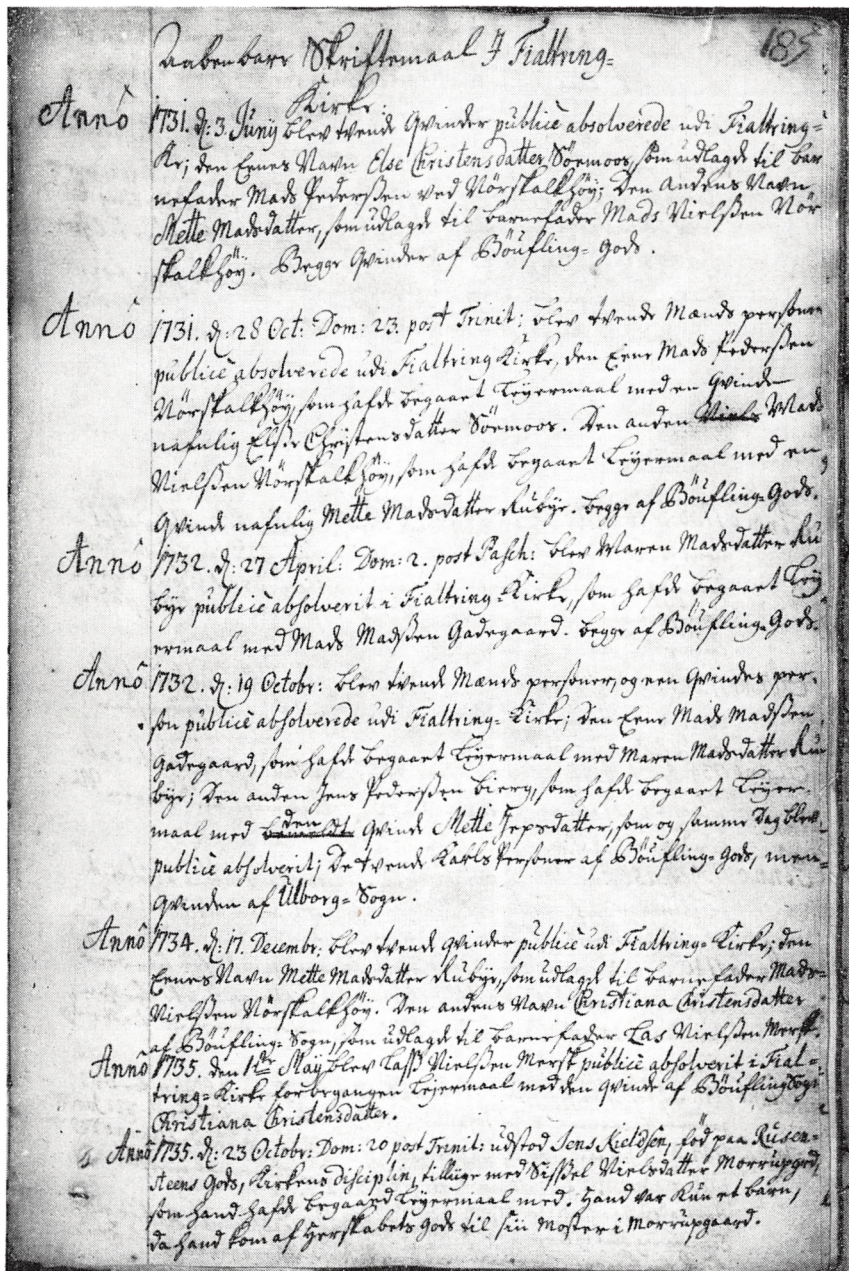
Undertiden kan der være henvisninger til domme og attester, som i 1744 (Ålborg Budolphi):

Bente Nielsdatter Holst udlagt til barnefader Jens Jensen Landsoldat ... på den over hende ergangne Ålborg bytings doms executionsakt af 24. aug. og 14. sept. 1744 ... på kroppen været indsat på vand og brød udi 4 dage. Dette lejemål er angivet for hr. oberst Storm efter hans attest 28. aug. 1744.

Den sidste bemærkning giver mulighed for at spore barnefaderen videre i de militære arkivalier. Hvis det var hans første lejemål, har han ikke betalt bøde, idet ugifte menige soldater ved forordningerne af 29. dec. 1696 og 21. sept. 1729 var fritaget for straf ved førstegangss forseelse.

At stå *offentligt skrifte* følte som stærkt vanærende, og de der havde råd, søgte derfor at betale sig fra det ved de såkaldte *fritagelsesbevillinger*. Men disse dispensationer krævede en ansøgning, som i mange tilfælde indeholder flere oplysninger end listen over skriftemål og bøderegistrene. Desværre er Danske Kancellis bilag til personretslige bevillinger kasseret, men ved de lokale myndigheder kan der ligge materiale, som i visse tilfælde går meget langt tilbage. Det gælder således Odense bispearkiv (Landsarkivet for Fyn) med en pakke kgl. bevillinger på fritagelse for åbenbart skrifte og oprejsning for lejemål 1718–94 (årene 1765–85 mangler) og 9 pakker kgl. bevillinger til ægteskab i forbudne led herunder ægteskab mellem personer, der har begået lejemål (1569–1802 med visse lakuner). For Ålborg stift går de tilsvarende sager tilbage til 1669, for Århus stift til 1646 (Landsarkivet i Viborg)¹⁹.

Da udviklingen efterhånden gik i den retning, at flere og flere løste *fritagelsesbevilling*, blev det kun de fattige, der kom til at stå offentligt skrifte. Ved forordning af 8. juni 1767 ophævedes derfor dette som straf for lejemål (»da vi er kommet i erfaring, hvorledes det i vores lov for lejemål anordnede åbenbare skriftemål i stedet for at opnå den derved hafte gode og kristelige hensigt medfører adskillige ulejligheder og ofte giver anledning til misbrug og forargelse, så have vi fundet for godt ... (at) anordne og befale, at de, der forser sig med lejemål, skulle efterdags være fri for at stå åbenbare skrifte ...« Straffen blev i stedet 8 dages fængsel på vand og brød, som man dog kunne betale sig fra ved at løse en fritagelsesbevilling gennem danske kancelli for 10 rdl. papir, ligesom man tidligere havde kunnet betale sig fra skriftemålet. Denne ordning vedvarede indtil

Figur 3: Fortegnelse over åbenbare skriftemål i Fjaltring kirke. Sidenes første tilførsel fra 3. juni 1731 omhandler to kvinder, den anden de to mænd, som de havde begået lejemål med, og som fremstod d. 28. okt. s. å. Da kirkebogens dåbslister først er bevaret fra 1733, haves der ingen oplysninger om de eventuelle børn. Landsarkivet i Viborg (C 496 -1).

Fot.: Ejv. Rasmussen, L.A. Viborg.

år 1800, hvor fritagelsesbevillingerne afskaffedes ved bevillingsreformen af 23. maj 1800.

Lejermålsbøderne bibeholdtes endnu 12 år, men bortfaldt så ved forordningen af 12. juni 1812, og i begrundelsen – at forældrene des bedre skulle kunne klare børnenes underhold – mærker man den nye tids ånd. Vi er på vej væk fra straf og over til hjælp.

Dette må dog ikke få en til at glemme, at forargeligt samliv fortsat var strafbart – og var det indtil 1933. Er man derfor så heldig (arkivalsk set) at have en ane, der har fået 2–3 eller flere børn uden for ægteskab, vil der højst sandsynligt på et eller andet tidspunkt være indgivet en klage over vedkommende til amtmanden, sagen vil så være at finde i amtsarkivet²⁰.

Inden afsnittet om straffene afsluttes, skal det nævnes, at der i bispearkiverne, foruden ovennævnte dispensationssager, også undertiden kan findes præsteindberetninger om lejermål på gejstlig grund. Som eksempel kan fra Ålborg bispearkiv nævnes Understed-Karup sogn, hvor kirkebogen begynder 1755:

Rigtig fortegnelse på dem, som sig udi Understed og Karup menigheder med lejermål haver forset, beregnet efter Kgl. maj.s nådigste påbud fra anno 1660 til d. 1. jan. nærværende år 1669:

Såvidt jeg ved flittig efterspørgsel både offentligen udi menighedens forsamling, så og særlig hos hver mand, som jeg hus fra hus har besøgt, kan fornemme udi min sal. formands tider, indtil jeg uværdig er ordineret:

Udi sl. hr. Peder Mørks tid:

1. Er i Understed kirke publ. absolveret en kvinde ved navn Else Nielsdr., som da haver sin værelse hos Anders Skræder på velb. Christen Skeels gods udi Understed sogn. Hvo hun haver udlagt for barnefader kan jeg hverken af menigheden heller hende fornemme, eftersom hun sig undskylder, at det skulle være sket før den bestemte tid, hvilket dog ej endnu er bevist.

2. Anno 1669 dom. trin. er publice absolveret i Understed kirke Marie Pedersdr. værendes til Knuds i Klattrup på velb. Christen Skeels gods for skørlevnet bedrevet for nogle år siden med Peder Gregersen af Sæby, som blev slagen udi den seneste krig imod de tyrker.²¹

Det her omtalte kildemateriale svarer i princippet, bortset fra offentligt skrifte, til det materiale, der anvendes til belysning af andre lovovertrædere: dombøger, retsprotokoller, bøderegistre og benådningssøgninger. Til samme gruppe hører også tugthusarkivalierne, som i de tilfælde, hvor fangeprotokollerne er bevaret, kan give virkeligt gode oplysninger om de indsatte, deres forseelser og deres familiære forhold. Det gælder både Møens tugthus, hvorover Landsarkivet for Sjælland har udsendt en registratur, og Viborg tugthus. Kildematerialet ebber naturligt ud, efterhånden som straffeprikket opgives. Til slut skal det blot bemærkes, at først ved straffeloven 1866 afskaffedes offentligt skrifte og de sidste bestemmelser om straf for lejermål helt.

Nummer	Stanskrift med Navn	Navn af indtægter	Født i Viborg	Født i Viborg	Født i Viborg	Født i Viborg	Episenter i Viborg
952 33	Opst. Søndersø 1769	1769	Wiesborg gaard	Loveds gaard	1769	1769	1771
953	Anders H. Lammenf. 1769	1769	And. Hal. ind. Kjøp	Loveds gaard	1769	1769	1771
954	Nils Thomsen Hborgens 1769	1769	And. ind. Kjøp	Loveds gaard	1769	1769	1771
955	Frederic H. Lyberg 1769	1769	And. ind. Kjøp	Loveds gaard	1769	1769	1771
956	Johanne Peders 1769	1769	And. ind. Kjøp	Loveds gaard	1769	1769	1771
957	Anders ind. Kjøp 1769	1769	And. ind. Kjøp	Loveds gaard	1769	1769	1771
958 32	Nils Thomsen Hborgens 1769	1769	And. ind. Kjøp	Loveds gaard	1769	1769	1771
959	Johan ind. Kjøp 1769	1769	And. ind. Kjøp	Loveds gaard	1769	1769	1771
960	Christine ind. Kjøp 1769	1769	And. ind. Kjøp	Loveds gaard	1769	1769	1771
961	Else ind. Kjøp 1769	1769	And. ind. Kjøp	Loveds gaard	1769	1769	1771
962	Anders ind. Kjøp 1769	1769	And. ind. Kjøp	Loveds gaard	1769	1769	1771
963	Anders ind. Kjøp 1769	1769	And. ind. Kjøp	Loveds gaard	1769	1769	1771

Figur 4: Viborg tugthus' ældste fangeprotokol 1763-79. Den viste side omfatter en del af de fanger, der indsattes i tugthuset 1769. Bemærk, at nr. 954, 955 og 956 er indsat for lejermål, sidstnævnte har dog også begået tyveri. Landsarkivet i Viborg (B 204-57).

Fot.: Ejv. Rasmussen, L.A. Viborg.

Omkring et halvt århundrede før materialet affødt af samfundets straffende indgriben ophører i begyndelsen af 1800-tallet, begynder materialet affødt af det offentlige *økonomiske omsorg* for børn født uden for ægteskab, og dette materiale er støt vokset siden da! Begyndelsen bliver gjort med forordningen af 14. okt. 1763 »Ang. at den, som er fader til et uægte barn, skal lige med moderen bære omsorg for dets opdragelse og efter hans formue erlægge idetmindste halvdelen af de omkostninger, som barnets underholdning udfordrer, til det er 10 år gammelt.« Det hedder videre: Skulle nogen barnefader derudi findes vægerlig, skal øvrigheden forhjælpe moderen, som har barnet hos sig, eller besørger dets opdragelse, til at nyde det af hans løn eller anden indkomst, som han således skal være forbunden at betale til barnets underholdning og opdragelse.

Af det citerede fremgår det, at hvis parterne selv kunne blive enige, blev øvrigheden ikke indblandet, og der opstod følgelig ingen offentlige arkivalier i sagen. Først, hvis der var besvær, enten med beløbets størrelse, som derefter blev fastsat ved amtsresolution, eller med betalingen, kom det offentlige ind i sagen. Det var beskytter af moderen, men ikke, som på et senere trin af udviklingen, selv part i sagen som betaler af bidragene, hvis de ikke kunne indfordres. Og det var småt med tvangsmidlerne, bortset fra, at den udlagte barnefader altid, som ovenfor nævnt, blot kunne fralægge sig faderværdigheden ved at aflægge benægtelsesed. Mødrene var naturligvis glade for den nye ordning, og allerede fra de første år efter dens indførelse findes en række klager og bønner om hjælp fra mødrene (eller disses værger/fædre) i amtsarkiverne. I 1790 slog kancelliet fast, at fædre, der nægtede at betale, kunne indsættes i arbejds hus ligesom andre dømte, der nægtede at betale bøder, og det hjalp tilsyneladende. Ved forordning af 30. maj 1794 blev moderens ret til at opdrage barnet fastslået, samtidig med at det blev øvrigheden pålagt at inddrive bidragene fra de genstridige barnefædre.

Denne sidste forordning falder tidsmæssigt nogenlunde sammen med amtsreformen, som arkivalsk set betyder et skel, idet materialet fra de nye amter, der ret hurtigt fik skik på deres journalsystemer, er relativt godt bevaret. De nye amtsarkiver bliver hermed en af hovedkilderne til eftersporingen af fædrene til de uden for ægteskab fødte børn. Hvad der er bevaret af bidragssager i de gamle amtsarkiver (-1793) er ret tilfældigt, men noget kan findes, dels i resolutionsprotokollerne og dels i korrespondancesagerne, der ofte ligger topografisk ordnet.

Desværre er *amternes journalsystemer* ikke ensartede, og det er derfor ikke samme stikord, sagerne skal søges under i de forskellige amter, hvortil kommer, at amterne undertiden lægger systemerne om. Fremgangsmåden er den, at man begynder med amtets journal fra det år, hvor barnet er født, og derefter gennemgår den pågældende saggruppe, som enten kan være

ført i et særligt afsnit i journalen (i Viborg amt har hver saggruppe sin journal fra 1844) eller mellem de andre sager, blot mærket med et kendingsbogstav i marginen. Finder man ikke sagen, gør man klogt i også at gennemse det næste par år, da sagerne ikke altid rejses med det samme²². Hver sag er i journalen betegnet med bogstav og løbenummer, og derudover rummer journalen omtale af sagens administrative gang med henvisning til kopibøgerne, hvor amtets udgående breve er indført i kopi. Når man har fundet sagsnummeret, kan man gå til selve sagen, som ligger i de sagligt eller kronologisk ordnede pakker med journalsager, og som består af de til amtet indgåede breve i sagen. Disse kan være meget magre, eller de kan helt mangle, men i gunstige tilfælde kan de indeholde ting som: leveattester for barnet med angivelse af opholdssted, sognefogdens beskrivelse af barnefaderens økonomiske forhold (udpantning), efterlysning af barnefaderen og, hvis han findes, nyt opholdssted, anmodning til barnefaderens forsørgelseskommune om betaling af bidrag osv. Eksemplerne er taget fra Skanderborg amtsarkiv, hvor sagerne søges under litra K i journalen: »Lejermål og opfostringshjælp«. Fra perioden 1824–50 er der i dette amtsarkiv i alt 16 pakker sager, hvilket svarer til ca. 3000 enkeltsager. I Thisted amt skal sagerne søges under »Alimentation«, i Hjørring amt under »Hoer og lejermål«, i Ålborg amt under »Fattig- og alimentations-sager«, og således skifter det fra amt til amt.

Amtsarkiverne rummer også *adoptionssager*. Ved resolution af 13. dec. 1815 fik Danske Kancelli bemyndigelse til at udfærdige adoptionsbevillinger, hvor der ikke var livsarvinger. Ved res. af 21. sept. 1851 blev det tilladt ægtepar at adoptere hustruens uægte, før ægteskab avlede barn, hvilket ved justitsministeriets skrivelse af 30. dec. 1857 udvidedes til også at omfatte forægteskabelige fællesbørn, som dermed blev at anse som ægte. Antallet af adoptionssager er i begyndelsen meget lavt – i Skanderborg amt ekspederedes således i perioden 1824–47 kun 6 sager i alt. Deres antal vokser for alvor først efter år 1900, hvor de endnu er beskyttet af den gældende tilgængelighedsfrist på 100 år. Det almindelige før århundredskiftet var for det store antal uægte børn, at de blot blev sat i pleje uden myndighedernes mellemkomst, andre blev det ved fattigvæsenets foranstaltning, jvf. nedenfor.

Udover privat forlig bestod også muligheden for at indgå *forlig* med bistand fra det offentlige, og sager herom kan undertiden findes indført i protokollerne fra de i 1795 oprettede forligskommissioner. Disses virkeområde omlagdes i 1857, hvorefter denne sagskategori udgik. Sagerne til forligsprotokollerne er kasserede. Myndighederne kunne dog også blande sig i privat indgåede forlig. Således fastslår Danske Kancelli ved skrivelse af 15. aug. 1815 til Københavns amt, at en moder, der havde modtaget en engangsaffindelsessum på ikke mindre end 320 rdl. trods dette ikke kunne

frafalde barnets eller det offentlige ret til yderligere hjælp. Man ser her, hvorledes det offentlige føler sig som part i sagen, og derfor skal varetage egne interesser, i dette tilfælde sørge for, at det offentlige ikke senere skulle komme til at betale.

Såvel ophævelsen af lejermålsbøderne som indførelsen af alimentationsbidrag betød en stor hjælp for de enligt stillede mødre, og dermed for børnenes chancer for at overleve. Det samme gjorde oprettelsen af fattigkommissionerne i 1803 og den videre udbygning af *fattigvæsenet*, idet mange fortsat var henvist til at modtage hjælp herfra. Disses arkivalier bør derfor også konsulteres, hvadenten de ligger i præstearkiverne²³, rådstuearkiverne, eller fra 1841 de land- og amtskommunale arkiver, 1868 de købstadskommunale. Under forsørgelsessagerne vil udliciteringen af plejebørn ofte give oplysninger om de uægte børns anbringelse og evt. om moderens (og faderens) økonomiske forhold. Det vil dog føre for vidt at komme ind på fattigvæsensarkivalierne i almindelighed, men det kan måske være på sin plads at gøre opmærksom på, at sager vedr. det her behandlede emne kan gemme sig i amtsrådsarkiverne (som på de fleste landsarkiver er samordnede med amtsarkiverne) under betegnelsen § 21-sager (fødehjemstedsret) og § 27-sager (understøttelse til udlændinge, hvor man med held vil kunne finde sager om bl. a. de svenske landarbejderskers forhold og herkomst). Da sagerne efter socialreformens gennemførelse 1933 ikke er tilgængelige til personalhistorisk forskning, skal det meget omfattende materiale, der siden da er blevet til i den kommunale administration, ikke nærmere behandles. Det samme gælder mødrehjælpsinstitutionernes arkiver. Disse institutioner oprettedes 1924 som private hjælpeorganisationer, men må fra 1939 betragtes som offentlige. Deres arkiver er lukkede i 100 år. Når de alligevel drages frem her, er det fordi man fra personalhistorisk side må være meget betænkelig ved de *kassationsprincipper*, som arkivvæsenet agter at følge både for disses og for de sociale klient-sagers vedkommende. Princippet går ud på kun at bevare stikprøver på nogle ganske få procent udtaget efter fødselsdato (senere personnummer). Skal der bevares 3% af materialet, hvilket nok bliver det almindelige for denne sagskategori, bevares alle sager vedr. personer (sagsdannere), der er født den 1. i måneden, og alt andet kasseres. Skal der bevares 6%, slipper dem, der er født d. 11. også med osv. Dette system tilgodeser en statistisk behandling, hvorimod det menneskelige element, for ikke at tale om det personalhistorisk-genealogiske synspunkt, ikke tilgodeses²⁴.

Mellem overøvrigheden (amtmanden) og de lokale underøvrigheder (retsbetjentene) bestod der et nært samarbejde i *alimentationssagerne*. Herom hed det i plakaten af 28. maj 1825 om behandling af sager, som angår opfostringshjælp til uægte børn:

Når et uden for ægteskab besvangret fruentimmer henvender sig til øvrigheden om opfostringshjælp af den udlagte barnefader, uden at der forud haves vished om, at denne med rette kan ansees som sådan, bør øvrigheden foranstalte sagen behandlet ved den politiret, hvorunder han henhører ... hvis der fastsættes opfostringshjælp skal øvrigheden underrettes.

Ved de enkelte by- og herredsfogder (retsbetjentene) vil der således kunne findes materiale i politiprotokollen (private politisager), i forhørsprotokollen, i korrespondancen og i de særlige alimentationsprotokoller, der ofte er anlagt med en side for hver sag. Hertil kommer de tilfælde, hvor der direkte har været ført sag. I forbindelse med fastsættelse af bidrag skal opmærksomheden henledes på det faktum, at flere kan kendes bidragspligtige, men at kun én kan være faderen. Bidragspligt og anerkendelse af faderskab er to forskellige ting.

Det offentliges hjælp til barnemoderen strakte sig oprindelig kun indtil barnets 10. år, men forlængedes i 1839 til det 14. og blev ved lov af 20. apr. 1888 udstrakt til det 18. år. Dette fastholdtes ved loven af 12. apr. 1892 om underholdsbidrag. Fra denne lov kan følgende §§ være af interesse:

§ 1. Den øvrighedsresolution, ved hvilken bidraget fastsættes eller stadfæstes, skal indeholde oplysning om barnefaderens alder og fødested samt de øvrige på denne tid for øvrigheden foreliggende oplysninger om hans forsørgelsessted.

Disse oplysninger findes nu i amtsarkiverne. § 2 handler om lovens tvangsmidler.

§ 3. Når en mandsperson ved sin død efterlader sig uægte børn under 18 år, bliver det fornødne til dækning af det ham påhvilende underholdsbidrag at udbetale af boets midler på samme måde som forfalden gæld.

Herefter følger en række undtagelser, bl. a. at for en gift mand gælder det kun uægte børn fra før hans sidste ægteskab! I § 4 fastslås det, at indrivelse af restancer sker gennem politimesteren, og at det er faderens forsørgelseskommune, der skal lægge pengene ud, og som har lov til at betragte dem som fattighjælp (med de deraf følgende indskrænkninger i hans borgerlige rettigheder), hvis han ikke betaler.

At resterende underholdsbidrag betragtes som forfalden gæld er sådan set ganske logisk, men oversees tit af slægtsforskeren, som hermed får endnu en kilde til sin disposition, nemlig *skifteprotokollerne* med tilhørende sager. I øvrigt kan skifteprotokoller og testamenter også indeholde oplysninger om frivillige gaver til uægteskabelige børn eller deres mødre. Hvis en barnefader tidligere ønskede, at hans uden for ægteskab fødte børn skulle arve ham, kunne han lade dem *lyse i kuld og køn*. Efter danske lov 5-2-70 arvede slegfredbørn ikke faderen, »Men dersom fader fører slegfredbarn til tinge og lyser og forkynder, at det er hans barn, og skøder det, hvad som han vil give det, da skal det så meget beholde, som det skødet vorder, dog at det ej mere er end halv lod mod ægtebørn ... Er ej

Handwritten text in Danish, likely a notarial record or legal document. The text is written in a cursive script and appears to be a historical record. It begins with 'Den 28. April 1719' and mentions 'Jørgen Rasmussen fra Eskelund lader sin 23-årige datter Maren Jørgensdatter i Vejen lyse i kuld og køn.' The text continues with details of the inheritance and the children of Maren Jørgensdatter. The document is signed by 'Ejv. Rasmussen, LA. Viborg.' at the bottom.

Figur 5: Gørding-Malt herreders justitsprotokol 1718–23, tingdagen fredag d. 28. april 1719: Jørgen Rasmussen fra Eskelund lader sin 23-årige datter Maren Jørgensdatter i Vejen lyse i kuld og køn. Landsarkivet i Viborg (B 83 F-7).

Fot.: Ejv. Rasmussen, LA. Viborg.

ægtebarn til, da tager slegfredbarn som tinglyst er, fuld arv efter faderen.« Tinglysningerne er relativt sjældne, men et eksempel herpå fra 1719 vises dog som figur 5. Dette eksempel er hentet fra en tingbog (justitsprotokol), men kuldlysningerne kan også findes indført i skøde- og panteprotokollerne eller notarialprotokollerne. Skete kuldlysningen efter faderens død, skulle der kongelig bevilling til. Således fik enken efter amtmand Fr. Urne i Skanderborg i 1838 kgl. bevilling til at lade deres før ægteskab avlede søn Axel Urne være delagtig i faderens familierettigheder. Herved levede denne gamle danske adelsslægts mandslinie videre til 1903, hvor den med omtalte Axel Urne uddøde²⁵.

I den nugældende arvelov af 31. maj 1963 skelnes ikke mellem ægte og uægte børn, idet det blot i § 1 hedder: En arveladers nærmeste slægtsarvinger er hans børn. Børnene arver lige.

Vi er hermed kommet til ende med en lang udvikling, som har ført børn født uden for ægteskab frem til bedre økonomiske og menneskelige vilkår, således at man i dag kan tale om ligeberettigelse. Det gælder i det mindste i navnemæssig henseende, hvor navneloven af 17. maj 1961 ganske vist fastslår, at barn uden for ægteskab ved fødslen får moderens navn, men hvis faderskabet er fastslået, kan faderens navn ved anmeldelse til ministerialbogen frit antages. For ægtebørn er forholdet det, at de får faderens navn, men kan antage moderens ved anmeldelse til ministerialbogen.

Om en person i dag bærer sin faders eller moders efternavn vil derfor intet sige om forholdet ægte-uægte. I ældre tid kan spørgsmålet om efternavnet volde besvær ved identifikation, især i tiden før forordningen om slægtsnavne af 30. maj 1828, idet det før denne tid snarere var reglen end undtagelsen, at kirkebøgernes dåbsindførsler kun indeholdt fornavnene. Efternavnet skulle man slutte sig til. Men det gav besvær, når der var tale om fødsler uden for ægteskab. Vi har ovenfor set, hvorledes det kunne give anledning til, at den rette fader blev indført i kirkebogen, for at barnet kunne få rette efternavn, men hvad gjorde man i de tilfælde, hvor ingen fader er anført? Problemet er mig bekendt aldrig undersøgt til bunds og synes at skifte fra sted til sted og fra tid til tid. Stikprøver fra jyske kirkebøger viser de forskellige muligheder, som også kunne benyttes, når faderen var kendt, selv om man da oftest anvendte hans fornavn + sen, senere hans efternavn, men noget system giver de ikke. Den samme person kan optræde med forskellige navne, hvilket dog er et fænomen, der ikke kun gælder børn født uden for ægteskab, men ved disse giver det særlige problemer, eller måske hjælp. Når den ovenfor omtalte Anne Cathrine Madsdatter i folketællingen 1850 kalder sig Christensdatter og i 1855 Christensen, kan man næppe deraf med sikkerhed slutte, at hendes fader hed Mads Christensen, men det kan dog give en arbejdshypotese. Helt usædvanligt, for ikke at sige enestående, er det, når Kirsten Laursdatter i Hårby, Venge sg., d. 29. jan. 1832 lader sit barn døbe Voldborg Kirstensen! I sagen var der ingen fader, idet den udlagte Laurs Justesen havde aflagt benægtelsesed! Eksempler med Bodilsen duer ikke i denne forbindelse, da Bodil også var mandsnavn. I en række tilfælde synes man at have anvendt et stednavn, f. eks. blev Mette Hansdatters uægte børn i 1830'erne døbt i Kvang kirke med navnet Hallum, hvor hun da opholdt sig. Også faderens opholdssted kunne bruges, således ved Bakken Thorstrups dåb i Kvang 1833, hvor den udlagte fader, Hans Bakkensen, boede i Thorstrup. Hed moderen Jensdatter, kunne barnet komme til at hedde det samme eller Jensen, det sidste også hvis det var en pige (især efter ca. 1850), og endelig kunne navne, der så vidt vi kan se, er frit opfundne, tillægges. En helt overdådig spøgefuldhed lagde den senere udenrigsminister P. Munchs fader for dagen, da han fik denne sin før ægteskabet undfangede søn døbt, idet han tillagde ham mellemnavnet Rochegune. Af de mange teorier, der er fremsat om dette navn, synes kun én overbevisende, nemlig den, at bogstaverne er byttet om med vilje og i virkeligheden skal læses i rækkefølgen, 4, 2, 1, 5, 7, 8, 6, 9, hvilket giver ordet: horeunge²⁶.

Det er ikke meget, der i det foregående er blevet sagt om de uægte børns *vilkår*, men indirekte vil noget forhåbentlig fremgå af sammenhængen. Når man kommer bag om 1850, synes det at være ret usædvanligt, at uægtefødte drengebørn, bortset fra de højere sociale lag, overlever barne-

årene og etablerer sig som familiefædre. I Vonsild kirkebogs nekrologer²⁷ 1685–1708 synes det kun at forekomme i et tilfælde, nemlig Christen Christophersen, der »var født i Middelfart på lillejuleaften 1658, et slegfred-barn«. Efter at have tjent 6 år hos en færgemand og 3 år været rytter i Skåne kom han til Vonsild og blev gift med enken Mette Johansdatter, med hvem han fik 2 børn. Han blev markmand i byen, men »endelig slog ham sygdom og legemets usselhed til, at hand blev aflægs og måtte se sig om, om sit ophold i andre byer«. Konen flyttede til Sølund, medens han tjente andre steder. »Blev i onsdags ført til sin hustru i Sølund, men som der var ingen lejlighed for ham, så kom han samme aften her hid til byen igen og døde i sin enlighed om natten, ætatis 45 år«. Den 4. febr. 1703 blev han begravet, sine luce et cruce [uden ceremoniel], før gudstjenesten. Han var en af dem, der klarede sig bedst!

Uægte fødte drengebørns optræden i rollen som barnefader uden for ægteskab synes også at være sjælden, men måske netop en stor del af de uidentificerede fædre hører til her?

Uægtefødte pigebørn synes at have klaret sig bedre og optræder i langt større tal i anetavlerne, i mange tilfælde som ægtehustruer, men ikke helt få gange også som videreførere af »traditionen« som ugift mor, hvadenten det så skyldes de sociale forhold eller deres indstilling til tilværelsen. Som eksempel kan nævnes Kirsten Nielsen, der 1. aug. 1872 i Struer fik et før-ægteskabeligt barn. Hun var født 12. dec. 1848 i Gimsing, som datter af ugift Christiane Andersdatter, der selv var født 6. sept. 1816 i Gimsing som datter af ugift Eleonora Christensdatter, hvis herkomst ikke er sporet.

Lad os slutte med endnu et citat fra Vonsild kirkebog, denne gang fra 1699 (i tillempet form):

Den 15. marts, onsdag efter oculi, lagde en stakkels kvinde mellem at det ringede 2. og 3. gang til kirken et lidet barn på kirkegården på den østre side under vinduerne og gik derfra. Men Gud gav nåde, at Jes Degn blev det betids var, nåede kvinden på Kolding vej og tog hende tilbage til barnet. Hun erkendte, at hun havde lagt det der, medens hun vilde hen og søge moderen, hendes søster, til barnet. En skaldet årsag, som ingen troede, og så tog hun barnet op og gik bort dermed. Og spurgte vi d. 21. marts, tirsdag efter lætare, at hun har lagt det i Lejrskov kirke mellem nogle sten, som i en krybbe, på ligbåren for at det ikke skulle falde ned, medens der skulle jordes et lig på lætare søndag d. 19. marts, og der var en seddel ved, at dets navn var Christen Ebbesen, og at det var 3 uger gammelt etc. Kvinden var forhen inde i et hus, hvor en rytter lå på sengen. Der fik hun blæk og pen, og skrev en liden seddel, den stak hun siden på barnet, som bliver opfødt i Vrå.

Hvis dette barn har overlevet og har efterkommere i dag, vil det blive meget vanskeligt for disse at komme længere tilbage med anetavlen. Så lad os slutte med det som et eksempel på de uovervindelige vanskeligheder, der ofte møder en slægtsforsker, når han beskæftiger sig med børn født uden for ægteskab.

NOTER:

Når redegørelsen i det store hele stopper ved begyndelsen af dette århundrede, skyldes det de gældende regler for arkivaliers tilgængelighed. For kirkebøgerne gælder det, at de er tilgængelige 50 år efter, at de er udskrevne. Landsarkiverne leverer ikke kopier til private, og attester kun til retslig brug. Efter de gældende regler om attestudstedelse fremgår det ikke af attesten, om der er tale om adoptivforældre og heller ikke direkte, om forældrene har været gift. Fuldstændige udskrifter leveres kun af bøger over 100 år gl. med mindre det er til vedkommende selv, som udskriften handler om (rette vedkommende), hvilket ved en fødsel vil sige barnet²⁸.

I retsbetjentarkiverne er faderskabsprotokoller, faderskabssager, bidragsager og politi-protokoller tilgængelige efter 80 år.

I amtsarkiverne er bidragsresolutioner og -sager tilgængelige efter 80 år, adoptions-sager efter 100 år.

For tilsvarende sager i de kommunale arkiver gælder samme regler, fattigsager ligeledes 80 år. Mødrehjælpsarkivalier 100 år. Jordemoderprotokoller 80 år.

Når en besøgende henvender sig på Landsarkivet for at få oplysninger om sine egne biologiske forældre, vil han som regel blive henvist til at fremskaffe adgangstilladelse fra den myndighed, der har afleveret pågældende protokol eller sag. Med hensyn til kirkebøgerne gælder her samme regler som ved udfærdigelse af udskrifter, jvf. ovenfor.

1. Om argumentationen for denne regels anvendelse, se Fabritius og Hatt: Håndbog i Slægtsforskning, 3. udg. 1973, s. 28 f.
2. Et eksempel herpå foreligger for provst Wilh. Ad. Worsøes vedkommende, idet to af hinanden uafhængige traditioner synes at bekræfte hans faderværdighed til et barn født uden for ægteskab. Jvf. Henning Aarup og Hans H. Worsøe: Provst Wilhelm Adolph Worsøes slægtebog, Åbenrå 1965, s. 158 ff.
3. K. Teisen: Fremstilling af de for det kongelige Frederiks Hospital og den kongelige fødsels- og plejestiftelse gældende vigtigste retsregler. Her citeret efter Ordliste til brug for medarbejdere ved Rigsarkivets 2. afdl. 1977, opslagsord »Hemmeligt fødende«.
4. Rigsarkivarens cirkulære til afdelingerne om tilgængelighed af materiale i Rigsarkivet af 30. sept. 1968 stk. 4 i Love, bekendtgørelser og cirkulærer m. v. vedr. Rigsarkivet, udg. af samme 1978, s. 58.
5. Morten Kamphøven: Jomfru Fanny i kritisk belysning i Sjø Arb. 1964, s. 214–231, note 5.
6. Georg Hansen: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. årh., 1957, der også danner grundlaget for en række af de følgende oplysninger, bl. a. de statistiske, s. 111–12, og tabel III.
7. Rigsarkivarens cirkulære af 13. dec. 1972.
8. Danske Lov 5–2–32 f, citeret efter Georg Hansen.
9. Georg Hansen tabel C IV s. 214, i Tabellen skal tages med forbehold m.h.t. kirkebøgenes kildeværdi.
10. Falbe Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik bd. I s. 430, 1885.
11. Georg Hansen tabel D I og D II s. 220–21.
12. Professor Rasmus Nielsen og Viborg. En personalhistorisk undersøgelse af Aage Bonde. Fra Viborg Amt 1960 s. 177–98.
13. Georg Hansen p. 93.
14. Anmeldelse i Politikens kronik 1. juni 1979 af Danske Domme 1375–1662: De private domssamlinger II 1554–69, 1979, med den misvisende overskrift: Kvinderne og Københavns Universitet.
15. Danske Lov 6–13–25.
16. Georg Hansen: kapitlet om straffene.

17. Danske Lov 6-13-26 til 29.
18. Danske Lov 6-13-1.
19. Henhv. C 1 483-88 og C 3 943-54, Landsarkivet Viborg.
20. Hans H. Worsøe: Det personalhistoriske materiale i amtsarkiverne og dets udnyttelse, Persh T 1969 s. 125-42.
21. C 1 365, Landsarkivet Viborg.
22. Faderskabssager kan dog også rejses indtil 2 måneder før barnets forventede fødsel.
23. Se Finn Andersens artikel om præstearkiverne i dette hæfte.
24. Helle Linde: Kassation i Personsager Arkiv 3. bd. 1971 s. 321-27.
25. Skanderborg amtsarkiv j. nr. Q 1134/1838, jvf. Danmarks Adelsaarbog 1904.
26. Niels Berg: Hvordan fik Peter Munch mellemnavnet Rochegune. Søndagspolitiken ml. 15. jan. og 15. febr. 1977.
27. Vonsild kirkebog forventes udgivet af Landbohistorisk Selskab v. Hans H. Worsøe i 1980.
28. Rigsarkivarens bestemmelser om tilgængelighed af materiale i landsarkiverne af 30. dec. 1964.

Hans H. Worsøe, f. 1932, cand. mag., arkivar ved Landsarkivet i Viborg. Har bl. a. skrevet vejledninger i Slægtshistorisk arbejde og holdt foredrag om tilsvarende emner. Siden 1966 redaktør af Personalhistorisk Tidsskrift. Medarbejder (borgerlige slægter) ved 3. udgave af Dansk biografisk leksikon. Adr.: Stenshøj 12, Bruunshåb, 8800 Viborg.

Personalhistorisk Tidsskrift

udgives af *Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie* og redigeres af samfundets skriftudvalg ved sekretæren, arkivar, cand. mag. Hans H. Worsøe, til hvem manuskripter bedes indsendt.

Abonnement kan kun tegnes ved indmeldelse. Foreninger og biblioteker kan optages som medlemmer. Indmeldelse sker ved henvendelse til sekretæren.

Medlemmer, der ønsker oplysning eller vejledning i genealogiske og personalhistoriske spørgsmål, kan henvende sig til *oplysningstjenesten*, der efter evne og muligheder under hensyntagen til spørgsmålenes art enten besvarer disse direkte eller indrykker dem i *Hvem forsker Hvad* eller tidsskriftet, når pladsen tillader det. Spørgsmål indsendes til redaktøren.

Redaktionens adresse: Arkivar Hans H. Worsøe, Stenshøj 12, Bruunshåb, 8800 Viborg.